

Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland

En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden
och ägarförhållanden vid tiden för
Alvastra klostrets grundande

Clas Tollin

*Avdelningen för agrarhistoria
Sveriges lantbruksuniversitet
Uppsala*

Omslag Alvastra klosterruin 1995 (foto: C Tollin)
Övriga foton författaren där ej annat anges,
kartor och kartbearbetning författaren.

ISSN 1401-405X
ISRN SLU-EKON-R-- 167--SE
© 2010Clas Tollin, Uppsala
Tryck: SLU Service/Repro, Uppsala 2010

Innehåll

INLEDNING	7
KAPITEL 1.	
Bakgrund, problem och syfte	9
Storgårdar eller byar? Bebyggelsens förändring från vikingatid till tidigmodern tid	9
Jordägandet under 1100-talet	11
Syfte	13
De tidiga cisterciensklostren	14
KAPITEL 2.	
Metod och källor	19
Definitioner	20
Storskaliga lantmäterikartor	21
Ortnamn	22
Ägoområden och rågångar-stabila landskapselement	22
Den tidigmedeltida bebyggelsens storlek	24
Åkern	25
Medeltidens åker	26
Övrigt källmaterial	28
KAPITEL 3.	
Omberg-Tåkernområdet	29
Naturgeografin	29
Fullkoloniserat under yngre järnålder	30
Fisket	32
Andra fisken	35
Kvarnar och kvarnströmmar	36
Vägar och broar	36
Handel	37

KAPITEL 4.

Storgårdar, egenkyrkor och begravningsplatser	39
Kyrkor och begravningsplatser före sockenbildningen	39
Begravningsplatsen vid Sverkergården	40
Tidigkristna runristade gravmonument	43
Territoriella socknar och tionden	45
Enskilt eller kollektivt ägda kyrkor	46
Vertikal och horisontell struktur	48
Storgårdar med och utan kyrkor	50
Prästgårdarna	51

KAPITEL 5.

Socknar och bebyggelse	53
LYSINGS HÄRAD	53
Västra Tollstads socken	54
Alvastra gård och by	57
Alvastra en tidigmedeltida storgård	59
Äldre markanvändning och ägoområde	59
Heda socken	68
Svanshals socken	70
Kumla socken	72
Ödeshögs socken	73
Sväms socken	77
Sväms by	78
Stora Åby socken	80
Omberg	82
Kalkstensbrotten vid Borghamn	84
Väversunda socken	86
Rogslösa socken	88
Källstad socken	95
Herrestads socken	97
Broby socken	102
Örberga socken	105
Nässja socken	109
GÖSTRINGS HÄRAD	112
Hovs socken	112

ASKA HÄRAD	114
S:t Pers socken	114
Skänninge	115

KAPITEL 6.

Alvastra klostets äldsta jordegendomar och det regionala nätverket	117
Stenkilska släkten	117
Folkungaätten med förgreningar	121
Ama	122
Ängel	123
Många okända förfäder	123
Alvastra som gravkyrka	124

KAPITEL 7.

Diskussion och analys	131
Bebyggelsens karaktär	131
Storgårdar eller familjejordbruk och byar	131
Storgårdsindikationer	132
Ägodomäner och personella socknar	135
Stora bebyggelser utan kyrkor	138
Alvastra och Västra Tollstad	143
Större jordegendomar	144
1200-talets förändringar	145
Höghetsrätter och grundskatter	146
Kyrkliga höghetsrätter	147
Skattejordens ursprung	148
Byarnas ursprung	150
Sammanfattning	155
Litteratur och källor	157

INLEDNING

Projektet ”Det medeltida Alvastra: en tvärvetenskaplig studie kring organisation, ekonomi och social struktur” har haft deltagare från olika discipliner, Ann Catherine Bonnier från Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms Universitet, Clas Tollin från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms Universitet, Lars Ersgård och Marie Holmström båda från Medeltidsavdelningen vid Arkeologiska institutionen vid Lunds Universitet. Övergripande projektledare har varit professor Hans Andersson från Arkeologiska institutionen vid Lunds Universitet. De viktigaste problemområdena för projektet har varit:

- I. Den äldre rumsliga strukturen i bygderna kring Alvastra.
- II. Cistercienserklostret och utvecklingen av den medeltida kyrkoarkitekturen i västra Östergötland.
- III. Klosterlandskapet med särskild fokusering på dess sociala och ekonomiska organisation.
- IV. Sociopolitiska och kulturella förhållanden i västra Östergötland vid tiden för klostrets grundande.

Föreliggande studie behandlar främst problemområdena I och IV.

För att belysa tillhörande frågeställningar har en källpluralistisk metod använts. De äldsta Alvastrabreven har översatts från latin till svenska av docent Claes Gejrot vid Riksarkivet. En fosfatkartering har genomförts och en detaljerad fältkarta har upprättats under ledning av Per Connelid med hjälp av Anders Wästfelt och Clas Tollin. Därtill har en noggrann fältinventering genomförts för Alvastras närområde. Det äldre storskaliga kartmaterialet har excerperats och ett storskaligt s.k. historiskt kartöverlägg har upprättats för 1600-talets markanvändning och rumsliga organisation. Under åren 1992 till 1996 har flera arkeologiska undersökningar genomförts

av projektdeltagarna och av arkeologer från Riksantikvarieämbetets undersökningsverksamhet.¹

Tack till Alf Ericsson, Christian Lovén, Anders Wästfelt och Janken Myrdal som har läst manuset, korrigerat faktafel och bidragit med värdefulla synpunkter på innehållet. Detta har delvis fått mig att överge vissa föreställningar och öppnat för andra tolkningar. Ett stort tack till Eva-Lotta Päiviö som har varit redaktör och gjort text och bild läsbara.²

---

¹ Delresultat från projektet har tidigare publicerats i en rad artiklar: Clas Tollin (2002) "Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumslig studie av det medeltida ägoinnehavet" Ny väg till Medeltidsbrev. Riksarkivet. Lars Ersgård (2006a) dels "Forskningsprojektet *Det medeltida Alvastra*" dels "Dödens berg och Guds hus-förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland". Marie Holmström (2006) "Makten och himmelriket: kontinentala kontakter och föränderliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift". De sistnämnda tre uppsatserna finns samlade i skriften "Helgonets boning: studier från forskningsprojektet *Det medeltida Alvastra*". (2006). Red. Lars Ersgård. Lund.

² En förkortad engelsk version av föreliggande skrift med titeln "Demesne farms and parish formation in Western Östergötland. A spatial study of church catchment areas and ownership structures when Alvastra Abbey was founded" har godkänts för publicering. (Settlement and Lordship in Viking and Medieval Scandinavia, The Medieval Countryside 9, Brepols Publishers).

KAPITEL 1. Bakgrund, problem och syfte

Storgårdar eller byar? Bebyggelsens förändring från vikingatid till tidigmodern tid

Enligt en ofta underförstådd uppfattning skulle den dominerande bebyggelseformen i Sverige under vikingatid/äldre medeltid ha bestått av någorlunda jämnstora familj jordbruk. Bakom detta finns både en föreställning om att det fanns en slags "normal" gård och att majoriteten av jordbrukarna var självägande bönder jämförbara med de skattebönder som dyker upp i vasatidens jordeböcker. Både äldre och yngre historiker samt rättshistoriker har utgått från att det existerade ett dominerande skikt av självägande bönder under vikingatiden och att det var dessa som var grunden för de senmedeltida skattegårdarna, åtminstone i Uppland.³ Ett liknande förhållande gäller för Danmark. Senast har Nils Hybel konstaterat att det förekom storgårdar under äldre medeltid. Han anser dock att de danska storgårdarna under 1100- och 1200-talen var en parentes som infördes av kyrkan eller av kyrkliga institutioner och att vikingatidens jordbruk huvudsakligen utgjordes av bönder som inom byns ramar bedrev ett småskaligt familj jordbruk.⁴

Ett flertal studier har gått ut på att föra samman dessa hypotetiska jämnstora jordbruk till större enheter för taxering och bemanning av ledungsskeppen. Rättshistorikern Gerhard Hafström konstruerade administrativa systematiska system grundade på en enhetlig mansusenhet som aggregerades till administrativa enheter i form av tolfter och hundaren som

---

³ Föreställningen om en självägande bondeklass som bas för 1100-talets agrarsamhälle omfattas av de flesta äldre forskare, t.ex. How (Holmbäck och Wessén) (1940 s 95 f) och Carl Göran Andræ (1960 s 88). Rahmqvist 1996 s 296 f.

⁴ Hybel & Poulsen 2007 s 165, s 384 f.

byggde på tolv respektive hundra gårdar (Hafström 1949). Sentida efterföljare har okritiskt byggt vidare på denna idé och tycker sig kunna finna systematiska rumsliga och hierarkiska indelningar utifrån ortnamn och fornlämningar (Hyenstrand 1974). Frågor om hur sådana system kunde konstrueras i en kart- och skriftlös tid, eller vem som hade möjlighet att genomdriva dessa genomgripande reformer besvaras inte.⁵

Uppfattningen om en vikingatida enhetlig bondebefolkning har ifrågasatts. Ämnet har behandlats av Tollin i avhandlingen "Rågångar, gränshallar och ägoområden" med centrala Tiohärad (Småland) som undersökningsområde. Studien visade att det åtminstone för Smålands del rådde en stor variation i bebyggelsens storlek. De vikingatida enheterna var dock överlag större än bebyggelsen i de medeltida kolonisationsområdena. Tollin konstaterar att de vikingatida enheterna inte utgjordes av byar utan av storgårdar med underställd arbetskraft medan den medeltida bebyggelsen kolonisationen präglades av familjejordbruk. Någon "normalgård" kunde inte beläggas för järnålderns och den tidiga medeltidens bebyggelseenheter. (Tollin 1999). Resultatet ligger i linje med vad flera andra forskare har kommit fram till under senare år, nämligen att storgårdar och inte byar med familjejordbruk dominerade under äldre medeltid i stora delar av Syd- och Mellansverige.⁶

Historikern Herman Schück konstaterade redan 1959 att Östergötland vid medeltidens ingång präglades av storgods, vars huvudgårdar drevs av trälar. Schück ger även en bild av hur dessa var uppbyggda. Runt storgårdarna fanns mindre nybyggen och landbogårdar som brukades av landbor. Han menar vidare att jordägaren lät bygga kyrkor vid dessa storgårdar (Schück 1959 s 197). Källmaterialet är sparsamt men det finns enstaka belägg på ofri arbetskraft ännu vid 1200-talets slut. Den östgötska stormannakvinnan Kristina Fastesdotter skänkte omkring 1270 gården Ramshammar i Svealand med alla dess tillägor till Alvastra kloster. Förutom jordagåvan:

...kungör utfärdaren att Margareta och Ragnhild från Tift, Manne, Sven Erngundsson(?), Erik, Hermund från Landsjö, Sigge Långs söner Johannes och Ragvald, Havard, Sven samt Cecilia fått sin frihet (SDHK 762, DS 855).

---

⁵ Även geografer som David Hannerberg har velat se en storslagen planeringsidé bakom äldre rumsliga regelbundenheter (Hannerberg 1975).

⁶ Rahmqvist 1996. Ericsson 2007. Riddersporre 1989. Riddersporre 1995. I Danmark har tidigmedeltida storjordbruk (villikationer) bl.a. behandlats av Ulsig 1968.

År 1284 skänkte stormannen Ragvald Ingesson sin gård Östraby i Hults socken i norra Småland till Alvastra kloster och sin stridshäst till bröderna (munkarna) i Skänninge och Söderköping, för att konventen skulle dela på värdet av hästen. Dessutom gav han sex trälar fria (DS 786, översättning Claes Gejrot). I sitt testamente 1282 friger Ingeborg i Glänås i Svanshals socken alla sina trälar (Nevéus 1974, DS 755). Man anar att Tift, Landsjö, Östraby, Glänås, och kanske Ramshammar, alla var aristokratiska storjordbruk under andra hälften av 1200-talet.⁷

Jordägandet under 1100-talet

En grundläggande fråga gäller kontrollen över marken d.v.s. hur jordägandet var fördelat. Vid 1100-talets mitt var det kyrkliga jordinnehavet ännu i huvudsak begränsat till några strategiskt belägna biskopsgods och cisterciensklostrens fundationsdonationer. Kungen disponerade kronogods-komplexet Uppsala öd vilket bl.a. avspeglas i Husaby-, Husby-namnen. Dessutom hade kungen rätt till en tredjedel av häradsallmanningarna i Götaland. Till detta ska läggas kungligt *patrimonium*, d.v.s. de statsbärande släkternas ättgods som till stora delar övergick till kronan (Rosén 1949).

Hur jordägandet i övrigt såg ut är mycket oklart, t.ex. relationen mellan mindre jordägare och det aristokratiska överskiktet. Det saknas också kunskap om i vilken omfattning storgårdarna var självständiga jordbruk under en ägare eller huruvida ett fåtal släkter dominerade jordägandet med stora regionala godskomplex. Själva ägandets natur och innehåll kan också diskuteras. Hur förhöll det sig t.ex. med den enskildes frihet att disponera en viss egendom i förhållande till släktens eller ättens rättigheter? Med andra ord hur långt sträckte sig den enskildes rådighet och var tog släktens vid?⁸

Det skriftliga materialet är fragmentariskt och mycket är okänt om den äldre medeltidens storgårdar. Detta gäller även hur jordbruk och boskapsskötsel bedrevs rent funktionellt. Innebar storgårdssystemet även en agrar stordrift och hur var arbetet i så fall organiserat? Vilken social ställning hade arbetskraften och hur bodde de? Vem ägde husen, redskapen och boskapen? (Myrdal 2003, Lindkvist 2003).

---

⁷ Kunskapsläget för Östergötlands del har sammanfattats av Alf Ericsson 2007 (Ericsson 2007 s 51-61). De ofrias situation har behandlats i flera uppsatser i boken "Trälar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. 2003."

⁸ Frågan om jordägande och dispositionsrätter under äldre tid har bl.a. behandlats av Tollin 1999, och flera författare bl.a. i "Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs och lantbrukshistoria 8. 1995."

När det gäller det äldre godssystemets organisation har agrarhistorikern Janken Myrdal bl.a. utifrån brytens (gårdsförvaltarens) förändrade ställning studerat utvecklingen från vikingatid till högmedeltid:

Under vikingatid låg ett system av storgårdar utlagda över landskapet, dessa styrdes patriarkalt och i hushållet ingick trälar, underlydande familjemedlemmar, med flera. (Myrdal 2007a s 161)

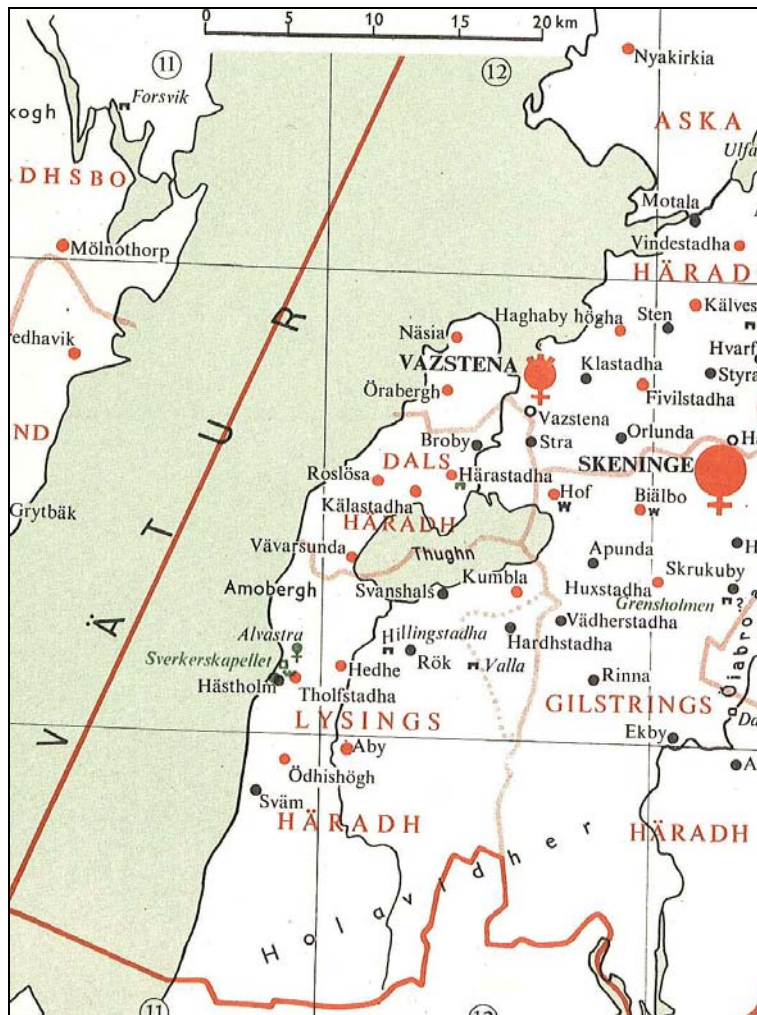
Myrdal anser vidare att detta system började upplösas under 1000-talet och att mindre enheter avsåndrades. Han har summerat läget vid mitten av 1200-talet i fyra punkter. För det första fanns det gårdar/jordbruk i en glidande skala från mycket små enheter till storgårdar av varierande storlek. För det andra drevs storgårdarna ofta av en bryte som var efterföljare till den tidigare trälförmannen. Därmed anser han indirekt att samma person kunde vara ägare till två eller flera storgårdar som sköttes av ägaren/stormannens brytar. För det tredje disponerade bryten troligen ett eget jordbruk vid sidan om storgården. Storgården som var underställd en bryte motsvarar den europeiska *villikationen*.⁹ För det fjärde kunde den frigivna bryten äga lösöre och på brytehemmanet fanns både jordägarens och brytens lösöre.

Giltigheten för den ovan givna beskrivningen av den tidigmedeltida agrara bebyggelsen ska studeras närmare för Alvastra klosterns närområde i västra Östergötland, d.v.s. ett område som avgränsas av Vättern i väster, Vadstena i norr, Hov och Bjälbo i öster och Holaveden i söder. Undersökningen består av två delar. Den ena behandlar storlek och karaktär på gårdar och byar, d.v.s. de funktionella bebyggelseenheter. För Alvastradomänen görs en mer ingående historik av markanvändning och bebyggelse. Det andra problemområdet gäller den territoriella sockenbildningen och relationen mellan storgårdar, egenkyrkor och den senare sockenstrukturen. Undersökningen görs således på i huvudsak två rumsliga nivåer; de funktionella bebyggelseenheter, och den mer övergripande "sockennivån". Tidsmässigt ligger tyngdpunkten på det som i Sverige kallas äldre medeltid, d.v.s. 1050-1350.¹⁰

---

⁹ För att skilja storgården från brytens eget gårdsbruk används här termen *brytehemman* för det senare.

¹⁰ Bebyggelseenheter blev senare ofta jordregisterenheter i de statliga jordeböckerna vare sig de var byar, enstaka hemman eller storgårdar.

Figur 1. Västra Östergötland under medeltiden. Sockenkyrkor är utmärkta med runda prickar och häradsgrensarna med heldragna linjer (Aös 133-134:4).

Syfte

Syftet är; för det första att rekonstruera bebyggelsestrukturen för tidig medeltid, för det andra att belysa ägarförhållandenas roll för att Sveriges första cisterciensklöster anlades söder om Omberg samt för det tredje, att söka de territoriella socknarnas ursprung utifrån en analys av de rumsliga förhållandena.

De tidiga cisterciensklostren

Alvastra är det äldsta cisterciensklostret i Norden och det 40:e dotterklostret till Clairvaux på gränsen mellan Burgund och Champagne. Under abboten Bernards kraftfulla ledning utvidgades Clairvaux's inflytande starkt i norra och västra Europa. De första alvastramunkarna kom också från detta kloster. I projektet "Det medeltida Alvastra" har den naturliga utgångspunkten varit klosterområdet och dess närmaste omgivning. En av frågeställningarna har gällt om området söder om Omberg hade unika kvaliteter och om detta var orsaken till att Sveriges första och viktigaste cisterciensklöster hamnade just på detta ställe. Det bör ju ha funnits andra lämpliga platser. Ytterst gäller frågan vilka faktorer som var avgörande för 1100-talets klosteretableringar. För att ta reda på detta har bl.a. bebyggelsestrukturen och ägarförhållandena närmare undersökts med hjälp av medeltida skriftliga källor, Vasatidens jordeböcker, äldre lantmäterikartor och landskapet i sig. Särskild vikt har lagts vid de rumsliga förhållandena vid vikingatidens slut och den äldre medeltiden.

Flera förutsättningar måste vara uppfyllda för en cisterciensisk klosteretablering, inte minst en gedigen materiell bas. Utan en stark ekonomi och politiskt stöd kunde inte klostrens långsiktiga överlevnad säkerställas. Bakom de svenska 1100-talsklostren fanns alltid inflytelsrika grundare och beskyddare. Historikern Lars-Arne Norborg konstaterade 1958 i sin avhandling "Storföretaget Vadstena kloster":

I den mån källorna ger oss en inblick i 1100-talsklostrens tillkomsthistoria, visar det sig, att dessa i likhet med Vadstena regelmässigt har grundats "*largicione regum et principum*" [genom kungarnas och furstarnas frikostighet]: fundationsgodsen har skänkts av medlemmar av kungafamiljen eller av inflytelsrika stormannasläkter. Även för sin fortsatta expansion är klostergodsen beroende av frälsets givmildhet (Norborg 1958 s 82).

Runt centralbygderna i Götaland fanns på 1100-talet stora allmänningar utan fast bebyggelse. I Västergötland kallades dessa "alla götars land" och omtalas som en *landsallmänning*. Vanligen hörde dock allmänningarna till det härad i vilket de var belägna. Formellt utgjorde de en samfällighet där en tredjedel ägdes av kronan den s.k. *kungstredingen* och två tredjedelar ägdes kollektivt av häradets jordägare (Rosén 1949, Tollin 1999 s 23 f). De större jordägarna i centralbygderna kunde härigenom göra anspråk på betydande delar av de medeltida kolonisationsområdena. Tack vare kungstredingen fick även kronan tillgång till nyodlingsmark. Detta gällde också i områden där kungasläkterna saknade egna släktgods eller Uppsala-öd gårdar.

Lysings häradsallmänning, den s.k. Holaveden öster om Vättern, var vidsträckt och sparsamt befolkad vid 1100-talets mitt och hade varit ett utmärkt område för ett kloster enligt de tidiga cisterciensreglerna som sade att munkarna skulle bosätta sig i ödemarken och ta upp nyodlingar och försörja sig på eget arbete. Kungstredingen borde ha varit möjlig att överlåta som grundplåt för en sådan klosteretablering. Det förekom också en viss nyodling från Alvastras sida. Detta gällde t.ex. nybygget "Fleskoryd" med tillhörande torp som marsken Håkan Mattisson hade lagt beslag på i början av 1300-talet. Efter marskens död återbördade Magnus Eriksson gårdarna till klostret 1343:

Kung Magnus giver, för sin och sin faders själ, till Alvastra kloster nybygget Fleskoryd på Holaveden med två tillhörande torp, som munkarna ursprungligen hade uppodlat på allmänningen. (DS 3678)

Andra aktörer i Holaveden var Drotsen Knut Jonsson (Aspenäsätten) som 1325 upplät en andel i gården Lussebo på Göstrings häradsallmänning till Holmger Puke (DS 2522, Tollin 2002 s 235 f). På 1630-talet var Lussebo ett litet kronohemman med 7,5 tunnland åker (D7:61).

Klostret hade också nyodlingar på södra Omberg men dessa var sannolikt anlagda som avgärdaenheter på Alvastras utmark. Viktigare kolonisationsmarker var Isleryd och Kråkhelvön på västra Vätterstranden. Andra nyodlingar donerades efter hand till klostret. Helena Sverkersdotter testamenterade 1240 bl.a. en kvarn vid Hornån och skogen Hornahult till Alvastra.¹¹ Horn ligger i södra delen av Kinda härad och Hornahult kan ha sitt ursprung i allmänningssmark. Dessutom testamenterade hon en gård vid namn "Guum" (*mansionem nostram Guum*) till klostret.¹²

Konventet anlades dock inte i Holaveden utan i centralbygden söder om Omberg och nyodlingarna hade en underordnad betydelse jämfört med ägoinnehavet i centralbygden (Holmström & Tollin 1990).

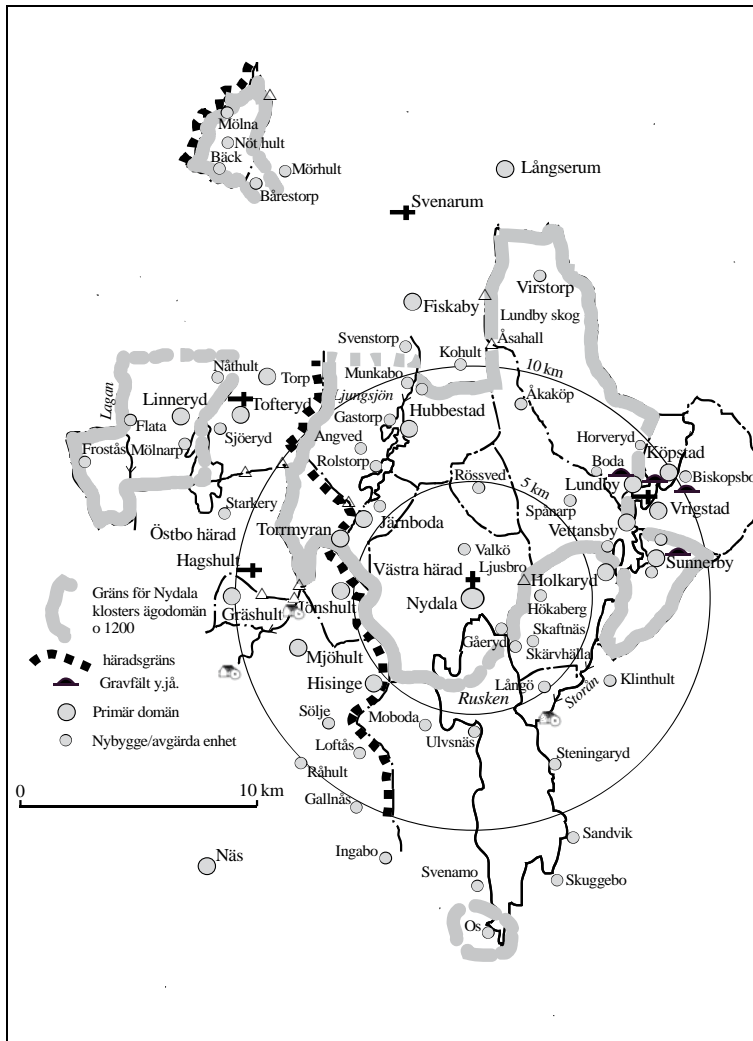
---

¹¹ *molendium in occidentali parte & annem que vocatur hornæ. cum silua hornohult* (DS 302)

¹² "Guum" har i diplomatariet identifierats som Gumby i södra delen av Lysings härad, d.v.s. på den tidigare allmänningen. Detta är med stor sannolikhet fel. Gumby var på 1640-talet en obetydlig ensamgård med 7 tunnland åker av mager sandjord (D10b:128). En annan möjlighet är Gumhem i Horns socken. Troligen avses dock Gum i Källby socken söder om Kinnekulle. Detta stämmer också med att enheten kallades *mansio* (storgård) i Helena Sverkersdotters brev. Alvastra behöll inte denna västgötaegendom någon längre tid. Gum skänktes nämligen 1303 av marsken Torgils Knutsson som morgongåva till hans hustru. I Torgils Knutssons testamente 1306 omtalas egendomen som "*curiam meam Gum*" (Lovén 1996 s 278, DS 1496).

Hur förhåller det sig med de övriga cisterciensklöstren Nydala, Varnhem, Julita och Roma? Finns det något mönster eller några gemensamma nämnare i klostrens placering? Nunnekonventen lämnas därhän även om samma frågeställning vore intressant att undersöka för dessa.

Nydala kloster i Tiohärad i Småland grundades samtidigt som Alvastra. Klosteranläggningen ligger inte i någon dal utan i ett flackt område ett par hundra meter norr om sjön Rusken.

Figur 2. Nydalas ägoinehav i trakten väster om Vrigstad omkring år 1200. Större delen av Nydalaegendomarna låg i Njudungs Västra härad. Klosteret erhöll även tidigt de förhistoriska enheterna Lundby och Sunnerby. I Östbo härad i Finnveden ingick bl.a. häradsskogarna Frostås, Flata och Nåt hult.

Namnet är således inte topografiskt betingat. *Nova Vallis* är i stället en direkt avledning till moderklostret *Clairvaux* den "Ljusa dalen". Trakten kring Nydala utgörs av en medeltida kolonisationsbygd och saknar såväl monumentala fornlämningar som symbolladdade geografiska företeelser. Däremot disponerade kung Sverker d.ä. (k. 1130-1156) kungstredingen i området (DS 139, nyd 8). Tidiga diplom visar dessutom att Karl Sverkersson (k. 1160-67) troligen innehade gården Sunnerby och biskop Gisle i Linköping Köpstad i det närliggande Vrigstadsområdet. (DS 102, DS 162).

Senast vid 1100-talets slut kontrollerade Nydala en större sammanhängande ägdomän runt själva konventet (Tollin 1998 s 55 f med kartor). Ägdomänen norr om sjön Rusken utgjordes av 9 större ägoområden som ömsom kallades *mansio* ömsom *grangie* i ärkebiskop Andreas Sunesens skyddsbrev från omkring 1200 (DS 119). Från själva klostret var det hela 15 kilometer fågelvägen, av i stort sett sammanhängande klosterägor, till enheterna Virstorp och Linneryd längst i norr och nordväst. Dessutom ägde klostret stödjepunkter i Seglaberga vid Lagans utlopp och Skälby vid Kalmar samt fisken vid Skeen och Os.

Varnhems kloster i Valle härad i centrala Västergötland grundades omkring år 1150 som ett dotterkloster till Alvastra.¹³

Fundationsdonationen skulle ha tilldelats klostret av en högättad kvinna vid namn Sigrid som möjligen var dotterdotter till kung Inge d.ä. Sigrid var även släkt med kung Erik (den helige) Jedvardssons gemål Kristina. (Edenheim & Rosell 1982 s 50 ff samt där anförda källor). Arkeologiska undersökningar har visat att klostret har föregåtts av en stenkyrka från 1000-talet med en stor kristen begravningsplats strax sydost om klostret (Vretemark 2007).

Det äldsta klostret i Mälardalen var Viby som grundades omkring år 1160 strax öster om det tidigare biskopssätet Sigtuna, också det som ett dotterkloster till Alvastra. Viby kloster hade stöttats av en högättad kvinna vid namn Doter. Klostret flyttades redan år 1185 till Knut Erikssons kungsgård Säby vid sjön Öljaren i Sörmland och kom att kallas Julita. Efter flyttningen gav kung Knut Eriksson omfattande jordegendomar till klostret. Förutom Säbydomänen som omfattade större delen av Julita socken erhöll klostret bl.a. Ängsö i Mälaren och fisken vid Älvkarleby. Knut anger sig själv som *fundator* av Julita konventet (DS 64, Stensland 1945 s 10-18, Edenheim & Lidén 1978 s 7). Även Julita förlades i en etablerad yngre järnåldersbygd. Flera gravfält finns i området och ett par hundra meter norr om Julita/Säbys

---

¹³ Det finns uppgifter om att etableringen föregicks av misslyckade försök på Lurö i Vänerne och i Lugnås i Kinne härad. Lurö ligger i Eskilsätters socken i Näs härad i Värmland men tillhörde också Skara stift (Gertz II 1922 s 138).

bebyggelse, i den s.k. Oxhagen, ligger en välbevarad husgrundsterrass som troligen är ett fundament för en vikingatida storgård eller hallbyggnad. I herrgårdsparken finns dessutom en runsten som påträffades i sen tid i klosterkyrkans södra grundmur där den användes som tröskelsten. Ristningen lyder:

Ormar reste denna sten över Torkel sin fader.

Runstenar är ovanliga i denna del av Sörmland och understryker platsens aristokratiska karaktär (RAÄ Julita 94:1, Svärdström & Gustavson 1973 s 189 f).

Gutnalia (Roma kloster) på Gotland var Nydalas enda dotterkloster. Klosteranläggningen placerades i Roma som hade en speciell roll som samlingsplats för det gemensamma Gotlandstinget. Gutnalia skiljer sig från de övriga klostren. På Gotland fanns inga kungliga domäner eller frälsejord och klostret kom aldrig att äga särskilt många hemman på ön. Roma kloster erhöll i stället jordagods på Estlands nordkust. I detta fall verkar stödet ha kommit från danska kungar (Markus 1999 s 22, s 149 f). Senare förvärvade klostret bl.a. 25 hemman på Norra Öland. Majoriteten låg i Högby socken. Dödevi by med 11 hemman och några närliggande avgärdaenheter ägdes i sin helhet av Roma kloster. Sannolikt var ursprunget en storgård som överlåtits till klostret av en storman eller möjligen av kungen (DMS 4:3 s 1996).

Den ofta anförda förklaringen till cisterciensklostrens placering är att de följde en ordensregel om att konventen skulle anläggas i ödemark och att munkarna skulle förmera sina gårdar genom nyodling. Den ovan gjorda genomgången visar att så inte var fallet för Götalands kloster. Förutom Nydala anlades de tidiga svenska klostren i centralbygder. I flera fall övertog klostren äldre kungsgårdar och stora markområden som fundationsdonationer av de statsbärande ätterna. Dessutom fanns det en strävan att etablera ett cistercienskloster i varje viktigare landskap med början i Östergötland och Alvastra år 1143.

KAPITEL 2. Metod och källor

Medeltidens jordägande och fastighetsstruktur är svårutforskad, inte minst på grund av att källorna är fåtaliga och disparata. För att nå kunskap om bebyggelsens omfattning och utseende före år 1350 räcker det inte med en slags källa utan det krävs information från flera olika håll. Detta innebär att en s.k. inkluderande metod måste användas. Janken Myrdal kallar detta den *källpluralistiska metoden*. Grundidén är att forskaren använder olika slags källor för att besvara en specifik fråga. Metoden innebär även att arbeta med sällsynta belegg och indicier (Myrdal 2007b s 495-504).

Av samtida källor kan nämnas fysiska kvarlevor i form av runstenar, runristade tidigkristna gravmonument (ofta kallade Eskilstunamonument), kyrkobyggnader, arkeologiska strukturer och fynd. Dessutom finns skriftliga uppgifter i de äldsta diplomerna. De tidigmedeltida lämningarna räcker dock inte för att rekonstruera bebyggelsens karaktär, särskilt inte ägoområdenas avgränsning och markanvändning. För en sådan studie måste en *retrogressiv metod* användas. Med detta menas att utifrån ett yngre källmaterial t.ex. 1600-talets geometriska kartor få kunskap om äldre förhållanden. Den retrogressiva metoden med kartor som utgångspunkt har framför allt använts av historiska geografer, t.ex. Helmfrid (1962), Lindquist (1981) och Sporrang (1985), men även av enstaka arkeologer och historiker t.ex. Ambrosiani (1964) och Rahmqvist (1996).

Sammanfattningsvis är de viktigaste källorna för denna studie, arkeologiska undersökningar, medeltida diplom och jordeböcker samt äldre lantmäterikartor. Dessutom användes kompletterande uppgifter från Vasatidens jordeböcker, ortnamn och landskapet i sig med dess förutsättningar och betydelsebärare. Därutöver ska också indicier om äldre förhållanden sökas och analyseras utifrån de *rumsliga omständigheterna* d.v.s.

hur ägoområdena, bebyggelser, anläggningar och kyrkor låg i förhållande till varandra. Man skulle kunna tala om en rumslig eller *geografisk metod*.¹⁴

Definitioner

Det finns en viss osäkerhet om begreppen inom den bebyggelsehistoriska forskningen eftersom olika vetenskaper använder samma term för olika företeelser eller att olika termer för samma företeelse. Termer som brukar orsaka missförstånd och/eller förvirring är t.ex. landskap, central plats, gård och (agrar) by.¹⁵ När det gäller jordbrukets primära, funktionella enheter används följande termer.

Familjejordbruk definieras som en gård där bondehushållet utgör arbetslaget och det finns en hög grad av självständighet för hushållet när det gäller att organisera och genomföra arbetet. Med hushåll menas i detta fall inte ett storhushåll utan allt från ett jordbrukarpar till en utvidgad kärnfamilj med en eller ett par drängar eller pigor.

Storgård (ofta omtalad med termen *mansio* i de äldre diplomerna) definieras som en agrar enhet som är större än ett familjejordbruk och där arbetslaget består av en arbetsledare och ett större eller mindre antal underlydande lantarbetare.¹⁶ Termen storgård knyter således an till ett visst produktions sätt och inte till absolut storlek. Detta skiljer innebörden från den som t.ex. förekommer bland vissa historiker och arkeologer där storgård definieras som en gård som är större än flertalet övriga gårdar (Hamilton 2008 s 198).

En *by* definieras som två eller flera gårdar (familjejordbruk) med avgränsat ägoområde (byterritorium eller ägovälde), vari alla har sina ägor enskilt, samfällt eller i ägoblandning. Inom ramen för byterritoriet skall någon form av gemensamma beslut fattas om bl.a. markutnyttjande, hägnadsskyldighet och förvaltning av gemensam egendom. (Modifierat efter NE 3 s 468).

Ägoområde definieras som mark som ingår i en viss jordegendom och som är avgränsad av en juridiskt eller allmänt accepterad rågång (Tollin 1999 s

---

¹⁴ Den grundläggande geografiska frågan är: *Varför ser det ut på det här sättet på den här platsen?* Denna fråga kan användas på olika skalnivåer alltifrån en enstaka gård till en större region eller ett land. Den kan också appliceras på olika tider. Ofta har den historiska geografen ett mindre detaljerat och ett mer areellt inriktat primärmaterial än t.ex. arkeologen.

¹⁵ En äng är för biologer främst en gräsmark som både kan betas och slåttas medan den agrarhistoriska betydelsen är slättermark för hötäkt. En by är för etnologer en samlad agrar bebyggelse medan en historisk geograf beaktar hela ägoområdet och inte nödvändigtvis att bebyggelsen är samlad till en bytomt.

¹⁶ Termen *mansio* brukades i svenska urkunder om större gårdar eller huvudgårdar av mer betydande storlek (Andræ 1960 s 88). Under senare delen av medeltiden användes termen *curia* både för större och mindre gårdar (Rahmqvist 1996 s 17 f).

27). Ett centralt begrepp i denna studie är *ägodomän* som definieras som ”ett eller flera närliggande ägoområden som har gemensam ägare”.¹⁷

Fjäll eller *urffjäll* definieras som mark tillhörig en by som är belägen inom en annan bys rågång. En *utjord* är en obebyggd kameral enhet.

Storskaliga lantmäterikartor

Den viktigaste ingången i nedanstående studie är de rumsliga förhållandena, vare sig det gäller karakteristiska mönster eller anomalier av olika slag. För att studera äldre rumsliga förhållanden är storskaliga lantmäterikartor en viktig källa. Kartorna innehåller värdefulla upplysningar och ofta unik information. De geometriska kartorna visar bl.a. åkers storlek och belägenhet liksom ängsmarken och dess avkastning samt byarnas fredningssystem (hägnaderna). Därutöver redovisas bebyggelsens läge hemman för hemman liksom bygränser samt övriga kamerala egenheter som fjäll och utjordar. För de enskilda bebyggelseenheter kan markens inre differentiering analyseras, t.ex. byggnadstomtens läge i förhållande till åkern. Fredningssystemets utformning visar hur produktionen var organiserad. Vidare avslöjar ägofiguren ofta relationen mellan primära och sekundära enheter. Även företeelser som ödeläggelser och sammanflyttningar kan utläsas från de geometriska kartorna.

Tack vare att Omberg-Tåkernområdet tillhör det tidigaste och bäst karterade i Sverige kan bebyggelse och markanvändning från 1600-talets första hälft och framåt beskrivas väl utifrån geometriska kartor. Från omkring 1640 finns en nästan fullständig storskalig kartering. En ny storskalig kartering genomfördes i samband med reduktionen på Karl XI:s tid. Jordeboken D6 från 1633 omfattar 8 socknar i Dals härad med sammanlagt 62 bebyggelseenheter förutom utjordar, utängar och fjäll. Saknas gör endast säterierna Arneberga och Naddö i Örberga socken samt Västerlösa, Häckenäs och det frälsedominerade Hageby i Rogslösa socken. Dessa enheter karterades dock omkring år 1690. Även Aska, Lysings och Göstrings härader har nästan heltäckande karteringar från omkring år 1640.¹⁸

---

¹⁷ Termen har en liknande betydelse som godscomplex (Rahmqvist 1996 s 18 ff), men ägodomänen har även krav på en geografisk kontakt mellan enheterna.

¹⁸ Kartorna återfinns i de geometriska jordeböckerna D6 (Dals härad 1633), D5 (Aska härad 1635-37), D7 (Göstrings härad 1638-39) och D10, D10a, (Lysings härad 1640-41).

Ortnamn

Vissa historiska agrara strukturer är flexibla och möjliga att anpassa efter ändrade förutsättningar, t.ex. fördelningen mellan markslagen åker, slåtteräng och betesmark. Andra är mer stabila och motståndskraftiga mot förändringar. Det senare gäller t.ex. bebyggelsenamn som inte bytts ut även om den namngivande faktorn sedan länge spelat ut sin roll. Ortnamnen blir på detta sätt språkliga fossil som bär på information om de förhållande som rådde då de skapades (Strid 1993 s 13).

Ägoområden och rågångar-stabila landskapselement

Ett delvis liknande förhållande gäller juridiska/ekonomiska företeelser som ägoområden och rågångar. (Definitioner se Tollin 1999 s 28 f). En fråga som sällan diskuteras inom modern forskning är åldern på bebyggelseenheter i ägoområden, t.ex. som de redovisas på de äldre storskaliga kartorna (Ambrosiani 1964). Avgränsningen av ett visst ägoområde behöver t.ex. inte påverkas av att bruksformer och/eller bebyggelse förändras. En storgård kan utan problem delas upp till en by med landbougårdar utan att de yttre gränserna förändras. På samma sätt kan gårdarna i en by egaliseras, d.v.s. göras lika stora, läggas öde eller nyetableras utan att själva ägoområdets gränser berörs. Detta gäller i hög grad Omberg-Tåkernområdet där det finns ett stort antal utjordar och kamerala egenheter som dock inte verkar ha påverkat ägoområdet som sådant. Ett sådant exempel är Millingstorp i Röks socken där den geometriskt reglerade bytomten bestod av ett hemman och fyra obebyggda utjordar. Bytomten låg dessutom asymmetriskt i förhållande till åkern (D10b:53-54).

Många juridiska och ekonomiska företeelser har knutits till själva ägoområdet.¹⁹ Ett sådant är *byamålet* som reglerar gårdarnas andel av nyttigheterna *inom* byn, d.v.s. hur stor åkern var och hur mycket äng som fanns att tillgå för respektive gård. Byamålet anges oftast i alnar i Östergötland. Det fanns däremot inte någon bestämd areal för en åker som knöts till byamålet *en aln* utan detta varierade från by till by. Omkring 1640 hade t.ex. Alvastras fyra gårdar alla ”20 alnar bred åker i byamål”. Detta innebar att de disponerade $2\frac{3}{4}$ tunnland åker vardera eller att 1 aln i byamål motsvarade 1,1 tunnland åker (D10:85-86).

---

¹⁹ I centralbygder var det byarnas ägoområden som vanligen bildade skifteslag när det var dags för de moderna jordskiftena under 1700- och 1800-talen.

Figur 3. Millingstorp. De geometriskt reglerade tomterna nr 2-5 är obebyggda utjordar. Tomterna ligger asymmetriskt i förhållande till åkermarken vilket tyder på bebyggelsemässiga förändringar. Ägoområdet som sådant kan dock ha varit detsamma. Bygränsen är utmärkt med en prickad röd linje (D10b:53-54).

Byn Sväm i Lysings härad hade sex egaliserade gårdar med vardera en 20 alnar bred åker i byamål. I detta fall motsvarade emellertid 20 alnars byamål en åkerareal på $13\frac{1}{2}$ tunnland eller 0,7 tunnland åker per aln (D10:102-03). Det normala var vidare att gårdarna i en by ägde tillhörande skog och utmark kollektivt. Däremot var gårdar i andra byar utestängda från dessa marker.

Inte ens digerdöden verkar ha påverkat byarnas gränser i någon större utsträckning. I skogsbygder kan åtskilliga ödehemman återfinnas som kamerala utjordar eller ha levt vidare som ängar, oxhagar m.m. som brukades av en granne men som ibland behöll sitt gamla bebyggelsenamn.²⁰ I slättbygden verkar få byar ha slagits ut helt. Några exempel på ödelagda vikingatida enheter har inte kunnat påvisas från Omberg-Tåkernområdet.

²⁰ Ödegården Hemvidakull i Askeryds socken blev Skavarps äng, ödegården Höjeboda i Hjälmteryds socken blev ängen Moen (Tollin 1999 s 161, 164 f). En ödegård med inte känt namn i Vimmerby socken blev ängsfjället Humpen i Pärstorps by (G4:73, Tollin 2008, Larsson 1970).

Däremot har det försvunnit enheter på Omberg och enstaka avgärdaenheter t.ex. Lunna i Väversunda. Detta innebär att 1600-talets ägoområden och rågångar i många fall avspeglar den medeltida situationen. Däremot har säkerligen andra kamerala och juridiska företeelser som utjordar och urfjäll delvis sitt ursprung i ödelagda enheter under den senmedeltida agrarkrisen.

En orsak till att det fanns ett större motstånd mot att förändra relationerna mellan olika bebyggelseenheter än förhållanden inom dem är att flera intressenter blev berörda samt att nya juridiska och ekonomiska faktorer då måste vägas in. Det fanns dock tillfällen då ägoområden upplöstes eller fick starkt ändrade gränser. Ett brott i ägoområdenas kontinuitet bör bero på omvälvande sociala och/eller ekonomiska händelser. Det främsta exemplet på en sådan händelse i Omberg-Tåkernområdet var etableringen av Vadstena kloster och framväxten av Vadstena stad strax före år 1400.²¹ En annan företeelse som påverkade ägoområdena var inrättandet av den kungliga jaktparken Ombergs Djurgård på 1600-talet.

Den tidigmedeltida bebyggelsens storlek

Det finns flera sätt att uppskatta en bebyggelses storlek under äldre tid. En variabel som ofta används är antal kamerala hemman. I normalfallet är en by med flera hemman också större än en med färre. Hemmanen kunde emellertid variera betydligt i storlek. Detta innebär att bebyggelser med färre hemman kunde vara större än grannbyarna även om dessa räknade flera kamerala hemman. Byarnas hemmanstal innehåller även en kronologisk aspekt. I allmänhet finns det en positiv korrelation mellan bebyggelsens kamerala storlek och ålder. Ortsnamn och fornlämningar visar att småländska bebyggelseenheter med fyra hemman eller mer i regel går tillbaka till förhistorisk tid (Tollin 1999 s 44 samt där angivna källor). Det omvända förhållandet har mindre relevans. Ett enstaka hemman kan således ha ett förhistoriskt ursprung. Orsaken till detta kan tolkas som att de äldre enheterna överlag var större produktionsenheter och därför rymde fler hemma än de medeltida bebyggelseenheter som från början var anpassade till ett familjejordbruk.²²

---

²¹ Någon total omvandling var det inte fråga om Vadstena Borgargård/Avelsgård räknades som 12 attungar även efter stadens tillkomst, förmodligen med bibehållna rågångar.

²² I centrala Tiohärad i Småland var antalet hemman i den medeltida kolonisationsbygden (häradsjorden) 1,2 per bebyggelseenhet att jämföra med 2,6 i centralbygden. För de förhistoriska enheterna i centralbygden, d.v.s. om de medeltida avgärda-enheter räknas bort, var den genomsnittliga storleken 4,8 hemman (Tollin 1999 tabell s 47, s 191).

Även jordvärderingar i form av attungar eller örestal säger något om storleken. Tidiga uppgifter om attungar i diplommaterial är särskilt intressanta (Dovring 1947, Ericsson 2007). I Vadstena klostrets jordebok från 1447 omtalas vanligen antalet attungar för klostrets gårdar. Attungarna kan emellertid ha justerats efter hand och anpassats till gårdarnas egalisering.

Åkern

I denna studie ska en annan variabel prövas. Förmodligen är åkerstorlek ett bra mått för att jämföra olika bebyggelseenheter mot varandra. En by med stor åkerareal är sannolikt större och därmed mer bärkraftig än en med liten. Åkerns storlek och bebyggelsens utseende omkring 1640 har därför varit utgångspunkt för den retrogressiva analysen. Det finns emellertid problem med att använda åkern som variabel. Ett är att åkerarealen förändras över tiden. Arealen åker var ju betydligt mindre på 1100-talet än den som redovisas på de geometriska kartorna från omkring 1640.²³ Det finns flera orsaker till detta. Hela 1200-talet präglades av expansion och nyodling. Visserligen skedde en kraftig tillbakagång under senmedeltidens agrarkris men mycket hade återvunnits under 1500-talet. Det hade också skett en utveckling av jordbruksredskapen t.ex. längre och bättre liar samt mer järn i årderbillar och spadar. Dessutom fanns det troligen mer folk 1640 än 1140 vilket i sig innebar både fler armar i jordbruket och fler munnar att mätta. Proportionerna mellan de olika bebyggelseenheternas åkerinnehav vid olika tider bör däremot ha varit någorlunda stabila, åtminstone i ett så enhetligt område som Omberg-Tåkern.

En orsak till att åkerns storlek inte har använts på detta sätt tidigare är att denna variabel har varit svår att komma åt och tagit tid att excerpera. Sedan 2009 finns emellertid åkerarealerna från 1630- och 1640-talens kartor tillgängliga digitalt för cirka 12 000 bebyggelseenheter från Tornedalen i norr till Öland i söder.²⁴

---

²³ I de fall där geometriska kartor från o 1640 saknas har åkerarealen uppskattats efter de äldsta befintliga kartorna. En reduktion av åkerns storlek har skett efter schablon beroende på kartans ålder. Se sockentabellerna. Det finns en relativt god överensstämmelse mellan hemmanstal och åker i undersökningsområdet. I genomsnitt hade varje hemman 20,8 tunnland åker vilket är möjligt att bruka för en familj om jorden ligger i tvåsåde. Skillnaden i storlek mellan olika hemman var dock stor och åkerarealen är ett bättre storleksmått.

²⁴ En databas har byggts upp av information från de äldre geometriska kartorna. Förutom bebyggelsen har ett 15-tal tematiska objekt koordinatsats. Det går därmed snabbt och enkelt att använda lägsesrelaterade objekt. Det är också möjligt att göra sammanställningar av stora mängder data och att göra valfria geografiska aggregeringar. (GEORG, databas i Projekt äldre geometriska kartor, RA).

Medeltidens åker

Enligt flera uppgifter i Vadstena klostrets jordebok från 1447 var avraden (arrendet) lika med utsädet:

skal göras affradh w^m aridh swa marga (många) spæn korn æller thynj som sas wppa fornæmda likkior (lyckor) ... (avraden) görs aff swa mykith som thær wppa saas ... The ræntha swa mykla afskuld som thæwppa sas (Larsson 1971 s 2, s 4, s 6).

Detta innebar att om avkastningen var tre gånger utsädet (tredje kornet) så var avraden hälften av skörden sedan utsädet frånräknats. Vid en avkastning av fjärde kornet var avraden en tredjedel av överskottet. Uppgiften om avrad lika med utsädet kan användas för att uppskatta åkerarealen enligt principen att 1 tunnans utsäde ungefär motsvarar ytmåttet 1 tunnland.²⁵

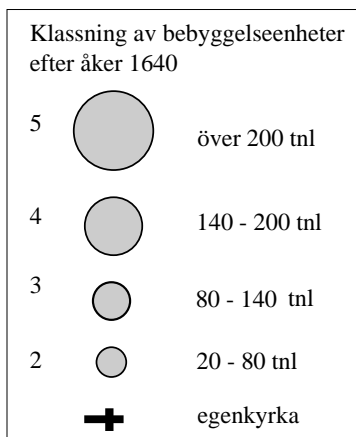
Från uppgifterna om åkerareal på 1500- och 1600-talen bör det vara möjligt att jämföra storleken på byarnas tidigmedeltida föregångare om ägoområdena har varit någorlunda stabila. Ett problem är att värdera och väga in andra nyttigheter än spannmål. Man kan ju tänka sig att en förhållandevis liten åkerareal kan kompenseras av andra resurser t.ex. rika betes- och slättermarker eller goda fisken.²⁶

Med hjälp av de äldre storskaliga kartorna har åkerarealen omkring 1640 beräknats för varje by eller motsvarande i Omberg-Tåkernområdet. Utifrån åkerns storlek har bebyggelseenheter indelats i 5 klasser. Klass 1 består av bebyggelseenheter med upptill 20 tunnland åker. (1 tunnland räknas som 4 900 kvadratmeter eller knappt en halv hektar). Detta innebär maximalt 10 tunnland årligt besådd åker i tvåsåde och klassen omfattar framför allt ensamgårdar som är möjliga att bruka på familjebasis. Klass 2 har 20 till 80 tunnland åker, klass 3 har 80 till 140 tunnland åker och klass 4 har 140 till 200 tunnland åker. Den femte klassen utgörs av enheter med 200 tunnland åker och därutöver.

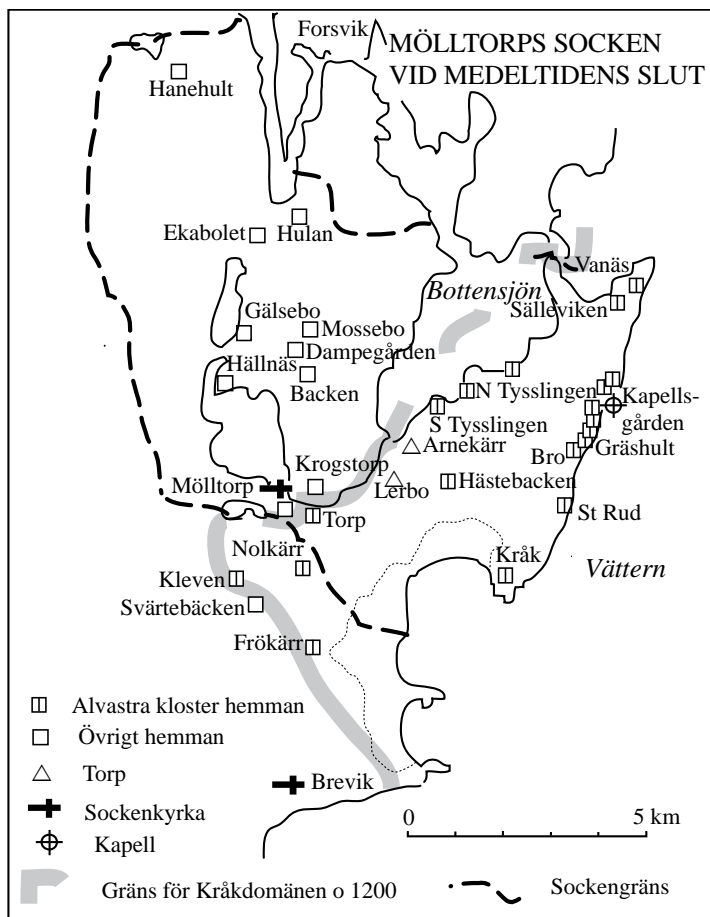
²⁵ Uppgifterna gäller lyckor runt Vadstena och andra avradsprinciper kan naturligtvis ha förekommit. Avraden som en tredjedel eller hälften av överskottet verkar rimlig. Jämför med att avkastningen från en ko under 1300- och 1400-talen var 1 pund smör vilket motsvarade ¼ av årsproduktionen. 1 pund kan i sin tur motsvara reproduktionskostnaden. (Björnhag, Göran & Myrdal, Janken (1994), SDHK 39686).

²⁶ Den äldre markanvändningen är till god hjälp för att förstå och tolka uppgifter i annat källmaterial t.ex. diplomerna. Den rumsliga bilden kompletteras därför med uppgifter från andra källor, t.ex. om ägande och produktion. Metoden att med hjälp av äldre lantmäterikartor rekonstruera de tidigmedeltida ägoområdena har tidigare använts av Tollin för centrala Tiohärad i Småland (Tollin 1999).

Figur 4. Klassning av bebyggelse efter åkerstorlek omkring 1640. Symbolerna används i sockenkartorna i kapitel 5.

Bebyggelsen visar ett tydligt geografiskt mönster. Stora och medelstora enheter dominerar i den förhistoriska bygden runt Tåkern. Omberg är ett undantag. Den medeltida kolonisationsbygden i Holaveden mot Smålandsgränsen består däremot av små enheter. De större och därmed äldre enheterna har antingen sitt ursprung i byar med två eller flera familjejordbruk eller i storgårdar som drevs med underställd ofri och/eller halvfri arbetskraft. Den medeltida nyodlingen skedde däremot företrädesvis i form av familjejordbruk på ensamgårdar. Tidsmässigt verkar nyodlingen i Holaveden och övergången till landbobruk stämma överens. Det finns således skillnader i bebyggelsestrukturen som är relaterad till en kronologisk faktor. En alternativ förklaring är att dominansen för ensamgårdarna på häradsjorden har naturgeografiska orsaker. Mot detta talar att det förekom äldre storgårdar även i skogsbygd t.ex. Torpa i Långhems socken i Västergötland eller Lägernäs och Kalvsved i Ydre. Det finns även slättbygder som domineras av ensamgårdar men då rör det sig om medeltida kolonisationsområden t.ex. Kråkhalvön i östra Västergötland (Holmström & Tollin 1990, Tollin 2009).

Figur 5. Kråkhälvön med omgivningar Alvastras ägoinnehav omkring 1500. Mölltorps socken består dels av Alvastras Kråkdomän från omkring 1200, dels nybyggen på häradsmarken i norr.

Övrigt källmaterial

Närheten till Vadstena kloster innebär att många enheter i Omberg-Tåkernområdet omtalas i klostrets jordeböcker från 1400-talets andra hälft, vilket innebär att det finns detaljerade uppgifter om avrad, jordvärdering, förvärv och annat. I vissa fall finns t.ex. uppgifter om åkers storlek som i sin tur kan ställas mot åkerarealen i kartorna. Retrogressiva analyser kan också göras om ägarförhållanden och nyttigheter från enstaka diplom efter 1350.

KAPITEL 3. Omberg-Tåkernområdet

Omberg-Tåkernområdets bebyggelse och landskapshistoria har framför allt behandlats av kulturgeografen Staffan Helmfrid i avhandlingen "Östergötland, Västanstång, Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese" (1962). En tvärvetenskaplig studie med cirka 20 uppsatser om de medeltida förhållandena runt Alvastra publicerades 1990 med titeln "I Heliga Birgittas trakter". Uppsatserna behandlar bl.a. fornlämningar, ortnamn och bebyggelseförhållanden. Östra delen av området har bl.a. uppmärksammats i flera uppsatser i skriften "600 år i Vadstena" (2000).

Administrativt berördes området av Lysings, Dals, Aska och Göstrings härad. Dals, Lysings och Göstrings härad möttes i Tåkern medan Aska härad gränsade i norr. På 1800-talet räknades norra delen av Omberg till Dals härad och södra delen till Lysings härad.²⁷

Naturgeografin

Omberg är en 10 kilometer lång och 2-3 kilometer bred urbergshorst som reser sig 175 meter över Vätterns yta. Vid Omberg stupar vätterstranden brant men såväl söder som norr därom är mötet mellan sjö och land mindre dramatiskt. Norr om berget finns flera uddar och näs som går ut i Vättern t.ex. Hovanäs, Häckenäs, Ullnäs (Fyrstensberget) och Skäljen. Söder om berget finns en naturlig hamn i Hästholmen.

Sjön Tåkern, öster om berget, är en grund slättsjö med ett rikt fågelliv. Tåkern sänktes betydligt på 1840-talet (Magnell 1943 s 304 ff). I och med detta försköts strandlinjen och en del vattensjuka marker kunde odlas upp. Den öppna vattenytan minskade och ersattes av stora vassbälten. Tåkern har sitt viktigaste tillopp från söder genom Disevidsån som rinner upp i

---

²⁷ Östergötlands häradsindelning har behandlats av Andersson (1982) och Brink (1990).

Holaveden. Utloppet sker åt norr genom Mjölnaån som idag har rätats och delvis fått en ny sträckning i form av Tåkerns kanal. Mjölnaån hade innan sjösänkningen en fallhöjd på nära 7 meter över en cirka 7 kilometer lång sträcka. Höjdskillnaderna togs ut av kraftiga fall vid Broby, Kedevad och Mjölna. Sydöst om Omberg finns den vidsträckta myrmarken Dags mosse som avgränsas i öster av sjön Tåkern. Dags mosse avvattnas av Ålebäcken som har sitt utlopp åt söder i Vättern. Det finns också myrmark med organogena jordar på Hångerhalvön och Tåkerns norra strand.

Fullkoloniserat under yngre järnålder

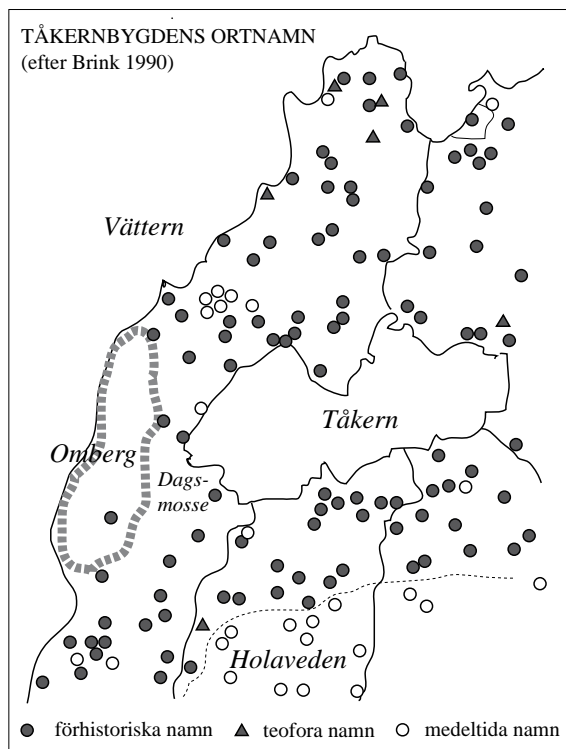
Nordöst och öster om Omberg och Tåkern utbreder sig den kalkhaltiga Vadstenaslätten som är en av Sveriges äldsta och bästa jordbruksbygder med en jordmån av bördig och kalkhaltig morän- och sandlera. Redan tidigt förekom här en specialisering mot spannmålsodling. På 1630-talet präglades Vadstenaslätten av skoglöshet, hög uppodlingsgrad och spannmålsbyar med hög avkastning per gård.²⁸

Inriktningen mot en spannmåls ekonomi visas även av att Dals härad hade fler dragdjur än kor vilket i detta fall innebar fler oxar än kor. Bland de större byarna var Hov ett undantag med fler kor än dragdjur (Helmfrid 1962 s 47-51). I västra Östergötland användes under medeltiden sädesmåttan *tön* och *spann* där 1 *tön* motsvarade 6 strukna spann eller ungefär 3 tunnor (Jansson 1995 s 284 f). Skattebönderna var få, de flesta gårdarna ägdes av kyrkliga institutioner och världsliga frälsemän.

I Uppland är det gängse mönstret att bebyggelse med namnformer av järnålderstyp också har ett intilliggande yngre järnåldersgravfält (Ambrosiani 1964, Rahmqvist 1996). Sådana bebyggelseenheter har i arkeologisk litteratur fått beteckningen primäreenheter (Hyenstrand 1974 s 36).

---

²⁸ Staffan Helmfrid gjorde en sammanställning av utbredningen av åker, äng och utmarker i Östergötland Västanstång omkring 1640 med utgångspunkt från de geometriska jordeböckerna D5-D10. Resultatet presenterades på en karta i skala 1:100 000 (Helmfrid 1962 kartbilaga 1961. De äldre kartorna rektifierades mot Häradsekonomska kartan från omkring 1880). På kartan redovisas kyrkorna med ett kors och varje hemman med en ofylld kvadrat. Linjeelement i form av bygränser och hägnader är inte utmärkta. Texten är sparsam. Endast socknarnas namn är utskrivna.

Figur 6. Tåkernbygdens ortnamn. Fyllda ringar = förhistoriska namn. Ofyllda ringar = medeltida namn. Trianglar = teofora namn. (Efter Brink 1990a s 52)

Östergötland Västanstång skiljer sig från Uppland i detta avseende genom att fornlämningar från yngre järnålder inte är särskilt vanliga. Denna skillnad kan delvis bero på bortodling under senare sekler (Broberg 1990, 1991 s 20 f). En annan möjlig orsak är att övergången från ett hedniskt till ett kristet begravningssätt skedde ett par generationer tidigare i västra Östergötland än i Uppland. Att enbart utifrån fornlämningsbilden rekonstruera yngre järnålderns bebyggelse kan således inte göras för Omberg-Tåkernområdet. Däremot kan en sammanställning och analys av ortnamnen ge en bild av bebyggelsen omkring år 1000. Ortnamnen visar att Omberg-Tåkernområdet i stort sett var fullkoloniserat under yngre järnålder (Brink 1990a). Omberg-Tåkernområdet är dock inte helt utan yngre järnåldersgravfält.²⁹

²⁹ Cirka 600 meter väster om Heda kyrka finns ett större gravfält med drygt 160 bevarade anläggningar. Ett betydande antal gravar har sannolikt försvunnit genom täkt och bortodling. Gravarna är från olika tider men ett stort antal kan antas vara från yngre järnålder (Heda sn räa 20:1). Vidare finns det två gravfält av yngre järnålderskaraktär cirka en kilometer norr om Heda kyrka. Vid en arkeologisk undersökning av en skelettgrav

Den täta bosättningen innebar att ägorna som hörde till en viss bebyggelse redan under yngre järnåldern nästan överallt stötte mot ett annat etablerat ägoområde. Bebyggelseenheter var små eller saknades helt. Det fanns emellertid några mindre, obebyggda "fickor" för etablering av medeltida nybyggen och avgärdagårdar. Detta gällde främst själva Omberg men även trakten nordost om Omberg mellan Hageby och Bårstad i Rogslösa socken, samt delar av Nässjahalvön. I söder mötte den bygdeskiljande skogen Holaveden.

Fisket

Fisket var tidigt en viktig näring. Namnet Alvastra har t.ex. troligen med fiske att göra. Den sannolika efterleden är *vazter* 'fiskeplats'. Förleden *Al-* är troligen densamma som förleden i Ål(e)bäcken. Detta *Al-/Ål-* kan innehålla fiskbeteckningen ål (SOL s 21). Den förmodade fiskeplatsen kan vara Ålebäckens utlopp eller fallen ett hundratal meter uppströms.³⁰

Området söder om det s.k. Sverkerkapellet har kraftigt förhöjda fosfatvärden. Förklaringen till detta är att det låg en fiskeanknuten boplats vid vätterstranden mellan Sverkerkapellet och Ålebäcken. Vid arkeologiska undersökningar har stora mängder djurben påträffats. Benmaterialet liknar det som finns i medeltida städer. Det är således inte fråga om slaktavfall utan födorelaterade stycken av gris, nöt och får.³¹ Detta innebär att djuren både har slaktats och ätits på platsen, vilket stöder antagandet om en boplats med en ansamling av människor. Fiskeverksamheten visas av ett stort antal nätsänken i form av flata runda stenar med ett inhugget hack för fästning av nätsnören. Dessutom har ett viktlod av 1200-tals typ påträffats.

Under medeltiden var särskilt västra Vätterstranden viktig för fisket. Åarna från Hökensås innehöll lax. Laxarna vandrade upp för att leka i de bäckar där de hade kläckts flera år förut. Det viktigaste laxfisket fanns i Svedån mitt emot Visingsös södra udde.

---

påträffades en gravlagd kvinna med en rik uppsättning föremål, bl.a. sju arabiska silvermynt som gjorts om till hängen (Heda sn raä 7:1, 9:1).

³⁰ Ortnamnet Alvastra är omdiskuterat. Flera mer eller mindre fantasifulla förklaringar har lanserats (Pipping 1926 s 5 ff med noter).

³¹ Nöt dominerade köttintaget, därefter kom fläsk medan fårkött utgjorde en mindre del. Förvånansvärt nog förekom endast enstaka ben av tamfågel eller fisk.

Figur 7. Nätsänke, viktod från cirka 1200, påträffade söder om Sverkerkapellet.

Det fanns också ett fiske vid Hjällö längre norrut. Båda dessa fisken och flera gårdar, ödetorp och skogar på Hökensås östsluttning donerades till Vadstena kloster under senare delen av medeltiden (Tollin 2003 s 250 ff). Men det förekom fiske även på östra sidan. Enligt en uppgift från 1400-talet omtalas att Vadstena kloster ägde del i 2 *nota drætter* vid udden Hovanäs vid Vättern norr om Omberg, varav den ena hörde till Hässleby och den andra till Häckenäs båda i Rogslösa socken.³²

Av de äldre lantmäterikartorna framgår att det åtminstone vid 1700-talets början förekom en del långväga fiske av lax och vätternröding på östra sidan:

Fiske uti sjön Wettern är wäl icke mycket betydande utom wissa tider, hälst om hösten och helgonmässotiden, då den annorstädes obekanta rödingen, så wäl som lax fångas hwilket sker af wästgöthar, som denna tiden till 20 man, här på Hofwanäset (sig) uppehålla och idka fisket (D85-3:2 1761).

Fisket i Järnewiken (Nässjahlvön) lærer wara ganska ringa på den klara sandstranden, så att om fiskebragd till denna by skall nyttias, måste det ske långt ute i sjön på grunden (D77-5:2 1769).

---

³² Larsson 1971 s 11. Ordet *drätt* har betydelsen fiske, plats där not sättes (SAOB D 2274).

Fisket vid Sidön

Det var inte bara laxen i Hökensås åar som var värdefull. Ett intyg från 1416 ger en ovanligt konkret bild av hur det medeltida Vätternfisket var organiserat. Bakgrunden var en tvist mellan Alvastra och Vadstena kloster om fiskerätter vid *Sidön* på västgötasidan av Vättern. På begäran av abbedissan i Vadstena beskrev en gammal man vid namn Knut Jonsson hur fisket var ordnat och fördelat (SD 2303). Knut visste särskilt besked eftersom han ofta hade fiskat vid Sidön. Knuts trovärdighet bevisades av att han kunde redogöra för byn Vilebergas ägare från Stora döden till dess att Vadstena kloster hade erhållit byn i början av 1400-talet.³³

Vidare kunde han namnge sex abbotar som hade föregått Alvastras abbot Hans (Hannes). (Om identifieringen av Sidön se Bilaga 1).

Fisket vid Sidön var fördelat på 5 notlag som i sin tur tillhörde 4 byar eller gårdar på Östgötasidan. Ett notlag tillhörde Vadstena gård, 1 notlag tillhörde Hagebyhöga i Aska härad norr om Vadstena, 1 notlag tillhörde Alvastra kloster och 2 notlag hade tillhört Vileberga som då räknades till Örberga socken. Vileberga hade emellertid donerats till Vadstena kloster av Heliga Birgittas son Birger Ulvsson och därmed disponerande klostret 3 notlag i början av 1400-talet.³⁴

En av tvisteorsakerna var att Alvastras abbot Hans hade satt upp sina fiskebodar på en plats där vilebergaborna av ålder hade haft sina bodar och sin båthamn.

Vittnet Knut menade att Alvastras bodar tidigare alltid hade legat längst i väster på Sidön. Omnämmandet av särskilda fiskebodar visar att det var fråga om ett ganska omfattande säsongsfiske som krävde hus för folk och utrustning.³⁵ Enligt Knut omfattade fiskerättigheterna kring Sidön ett betydande vattenområde som avgränsades av bestämda rånärken:

fran Støtekullæ oc in ower Fræmoskær oc til Deeghiohall ligger alt til Sidhøna oc alle andre øra oc grun, som byrias oc wtgaa af hænne. (SDHK 18 832).

---

³³ Vileberga hade före digerdöden ägts av Karl Bengtsson (Oxe, senare tjurhuvud). Karl Bengtsson som dog i Stora döden 1350 omtalas i Matts Kättilmunds testamente (Beckman s 121, 246 f, 250, 327, 519, 534, 539).

³⁴ Fisket vid Sidön omtalas även i ett brev från 1421 då arvingarna till en Ulf Jonsson bl.a. donerade jord i Hagebyhöga socken till Vadstena kloster. Det nämns särskilt att i gåvan ingick arvingarnas andel av fisket vid Sidön d.v.s. Hagebyhögas notlag (SDHK 19 693).

³⁵ Jfr sillfisket vid Ölands Södra udde och Falsterbo (Ersgård 1988).

Figur 8. Kartan från 1780 visar Vadstena, Alvastra och Omberg på östgötasidan. Mitt över Vättern ligger halvön Kråk. Söder därom är Sidön och häradsområdet Gyllene port särskilt utskrivna (LL/11 1780).

Det är oklart hur noträtterna en gång hade fördelats. Fiskerättigheter omtalas sällan direkt i diplomerna. Tydligt följer inte rättigheterna till fisket i omgivande vatten automatiskt med jordebrevet. Inga västgötabyer hade således del i fisket vid Sidön. Dessutom fanns det flera strandägande byar i Dals härad som inte ägde någon noträtt vid Sidön fast de rent geografiskt låg bra till t.ex. Näsja, Bårstad och Västerlösa. Möjligen hade dessa byar liknande noträtter vid andra öar.

Andra fisken

I den geometriska jordeboken DIO från omkring 1640 omtalas att byarna Alvastra, Hästholmen och Sväm hade fiskevatten i Vättern. Alla tre hade långa stränder längs Vättern. Även för små enheter med strandägor omtalas fiske i Vättern. Detta gällde t.ex. Älvarum på Omberg och Kråkeryd med

flera gårdar i Holaveden. Detsamma verkar gälla för strandanknutna enheter vid Tåkern där flera byar i Svanshals socken samt Åsby och Gärdslösa i Kumla socken bedrev fiske i sjön på 1640-talet. Förmodligen går uppdelningen av fisket långt tillbaka. I ett diplom från 1390 säljs 1 attung jord *med fiskevatten* i Ramstad i Svanshals socken till Hillingstad i Röks socken (SDHK 13634).

Ålkistor byggdes i strömmar och fall och kunde ge god avkastning. Möjligen var detta orsaken till att biskop Nils i Växjö 1427 dömde i en tvist mellan Alvastra kloster och 'några lekmän' i Herrestad, Strå och Bro angående 'några byggnader och fisken i en ström'. Av de berörda byarna att döma gällde tvisten kvarnfall och fisken i Mjölnaån (SDHK 20 912).

Kvarnar och kvarnströmmar

Kvarnar och kvarnströmmar hade ett särskilt värde. De viktigaste kvarnfallen fanns i Mjölnaån. Kvarnen i Broby omtalas redan 1208 (DS 134). Dessutom fanns kvarnar i Kedevad och Mjölna. Söder om Omberg fanns omkring 1640 inte mindre än nio kvarnar i strömfallen i Disevidsån (Projekt äldre geometriska kartor, Riksarkivet). Men även mindre åar användes. Det fanns tidigt en kvarn i Ålebäcken strax ovanför utloppet. En kvarn i Järnevid på Nässjahalvön omtalas 1369, möjligen rörde det sig om en väderkvarn eftersom det saknas lämpliga vattendrag i området (DS 7952).

Vägar och broar

Området var ett viktigt kommunikationsstråk. Den medeltida s.k. Eriksgatan (nuvarande E4) gick från Jönköping norrut genom Holaveden.³⁶ Vid Ödeshög delade vägen sig i en gren österut mot Linköping och en norrut mot Motala (nuvarande länsväg 50). Östra Vättervägen gick öster om Omberg och norr om Tåkern till Vadstena. I passagen genom Alvastras ägor följde vägen östra kanten av Hästholmsgärdet över *Ålebäcksbro*. Efter bron fortsatte en gren mot klosteranläggningen. En annan tog av åt vänster och gick norrut längs västra sidan av Omberg.³⁷

---

³⁶ Det stora antalet vägfarande visas t.ex. av att fransiskanermunken Jöns Nilsson på 1440-talet fick fått tillstånd att uppföra ett kapell i Uppgränna till Magnus Ladulås ära (SDHK 24081). Uppgränna var den nordligaste bebyggelsen i Småland innan vägen fortsatte in i gränsskogen Holaveden (Pira, Heligkors kapell i Holaveden). Vägar har i stort sätt behållit sina sträckningar in i modern tid.

³⁷ På 1600-talets geometriska kartor är en landsväg utritad strax söder om djurgårdsstaket vid Ombergs fot fram till Kungalyckan och Staverbacken (1768, D143-2:1). Lantmätaren skriver uttryckligen 1691 att detta är landsvägen mellan Vadstena och Jönköping.

Efter Alvastra fortsatte vägen mellan Omberg och Dags mosse. Cirka 500 meter norr om Herrestads kyrka grenade sig vägen på nytt i en nordlig gren mot Vadstena och en sydlig mot Strå.

Vadstenavägen korsade Mjölnaån vid den s.k. *Lankarebron* och Stråvägen vid *Kolsbro*. Denna bro var gränsmärke mellan byarna Broby, Älvestad och Herrestad och omtalades redan vid 1200-talets början.³⁸ Båda broarna är också utsatta med namn på kartorna från omkring 1640. På storskifteskartan från 1770 skriver lantmätaren Mattias Jonas Vallberg:

Kolsbro är fordom upförd av Ombergs kalksten, och är den anseeligste byggnad af det slaget, som här på orten finns, börjar nu rätt nog att förfalla (nr 34, D104-15:2).

År 1815 skriver lantmätaren:

Kols Bron af Tälgesten med 5 Hvalf.³⁹

Den väst-östliga landsvägen mot Linköping följde kambro-silurranden cirka 3 kilometer söder om Tåkern förbi Rök och Väderstad.

Från hamnen i Hästholmen fanns även en förbindelse över Vättern till Hjo i Västergötland. Hästholmen genomgick t.o.m. en viss urbanisering under senmedeltid. (Klackenberg 1984). De viktiga kommunikationsstråken innebar att Omberg-Tåkernområdet åtminstone sedan yngre järnålder varit i kontakt med resande, idéer och militära aktioner långt utöver det regionala perspektivet.

Handel

Gunnar Lindqvist har antagit att spannmål var en betydande regional handelsprodukt och han har framfört en hypotes om att det fanns en viktig hamn i Vadstena:

---

³⁸ DS 134, 134a. Brevets äkthet har ifrågasatts. Enligt Stig Olsson Nordberg är det en förfalskning (Olsson Nordberg 1932 s 14 not 1). Detta behöver dock inte betyda att dateringen är felaktig. Latinisten Claes Gejrot diskuterar påstådda förfalskningar i brev som rör Nydala kloster. Gejrot menar att medeltidens människor såg annorlunda på dessa dokument. Om det t.ex. fattades ett brev som bevisade ett faktiskt jordinnehav kunde man tillverka ett sådant. Ofta var dessutom faktauppgifterna om själva objektets gränser, storlek osv. korrekta (Gejrot 1994 s 38 f).

³⁹ Wermings atlas 5. Termen Täljsten användes liktydigt med kalksten av de äldre lantmätarna.

Vadstena gård kom att ha en stor betydelse genom sin ... hamn, varifrån spannmål kunde utskeppas från de stora gårdarna och bör ha utgjort en viktig handelsplats redan under järnåldern. Till hamnen kan ha införts järn och andra råvaror från Närke och Östergötlands bergslag. Bristen på undersökningar av äldre hamnlägen gör dock frågan hypotetisk (Gunnar Lindquist 2000 s 36 ff).

Mot en större seglation på Vadstena kan invändas att handeln över Vättern knappast hade en sådan omfattning att den kunde skapa välstånd och rikedom för Omberg-Tåkernområdet. Västra vätterstranden hade ingen vikingatida bosättning och koloniserades först under tidig medeltid (Tollin 2003 s 250 ff). En viss båttrafik mellan Visingsö, Vadstenaområdet och södra Vätterbygden har naturligtvis förekommit men kan inte jämföras med Mälarbassängen som förband såväl Bergslagen som rika jordbruksbygder med Östersjön och en internationell marknad.

KAPITEL 4. Storgårdar, egenkyrkor och begravningsplatser

Kyrkor och begravningsplatser före sockenbildningen

Hanteringen av de döda har under alla tider varit viktig i det äldre agrarsamhället. Detta gällde även under den första kristna tiden. Grundregeln var att varje kristen skulle begravas vid en kyrka (Lovén 2005 s 115 ff). Enligt den kanoniska rätten tillkom gravrätten enbart biskopskyrkor, klosterkyrkor och församlingskyrkor. Det skulle dock ta lång tid innan den kanoniska rätten fick genomslag i den svenska kyrkoprovinserna:

Däremot är det svårt att bedöma i vilken utsträckning det funnits gårdskyrkor uppförda på privat initiativ i olika landsändar, liksom i vilken utsträckning det funnits kristna begravningsplatser utan anknytning till någon kyrkobyggnad (Nilsson 1996 s 382).

I Jämtland förekom ibland kristna begravningsområden inom gamla hedniska gravfält (Gräslund 1996 s 29-33). Det verkar också ha funnits kristna begravingar utan kyrkobyggnader i Mälardalen (Andersson 1997 s 76 ff). De tidigkristna begravningsplatserna i Götaland var i flera fall äldre än stenkyrkorna. Agnestads numera rivna rundkyrka strax söder om Falköping i Västergötland anlades på en kyrkogård som bör ha invigts under 1000-talets första hälft. Först efter 1100-talets mitt byggdes en stenkyrka. Åtminstone två gravar (skelett) har skurits av när kyrkoväggarna restes (Lovén 2005). Förmodligen har det funnits en äldre träkyrka även om en sådan inte har påträffats. Vid en arkeologisk undersökning av det s.k. Kapellgärdet i Karleby strax söder om Mariestad påträffades grunderna till en romansk stenkyrka (Leksbergs sn RAÄ 32). I detta fall hade stenkyrkan föregåtts av en

kvadratisk träkyrka med tillhörande kyrkogård (Vretemark 1998). Förhållandena verkar ha varit likartade i Östergötlands centralbygder. Gravar i egenkyrkor och begravningsplatser från omkring 1100 har påträffats på flera håll i västra Östergötland.⁴⁰

Begravningsplatsen vid Sverkergården

Den märkligaste lämningen av detta slag är den mycket stora begravningsplatsen väster om den s.k. Sverkergården i Alvastra (senast behandlad av Ersgård 2006b s 40 f). Åren 1917-1919 fastställde arkeologen Otto Frödin genom ett antal sökschakt att begravningsplatsen söder om Omberg omfattade ett område, 35 x 95 meter, omedelbart väster om Sverkergården (Frödin 1919). År 1994 upptogs en grävningssyta, 5 x 5 meter, centralt i gravfältsområdet. I detta påträffades lämningar efter 46 individer av vilka 26 bestod av intakta skelett. Gravskicket var kristet. Gravarna var dels orienterade ö-v dels ONO-vsv med huvudet i väster. C-14 värden från skeletten pekar på en användningstid mellan 1045 och 1170. Två tyska silvermynt präglade mellan 1020-1051 för greve Herman i Emden respektive 1039-56 för Henrik III i Speyer stämmer tidsmässigt väl med C-14 dateringarna (Ersgård 2006b s 47-53). Den tidiga dateringen stöds av att Sverkergårdens väggar har skurit av befintliga gravar. Resultatet talar även för att gravfältet användes under en relativt begränsad tid - mellan hundra och tvåhundra år.

Under förutsättning att samma täthet i begravingarna har rått i hela gravfältet som i 1994 års schakt skulle gravfältet rymma nästan 6 000 individer. Ett mycket stort antal för en så begränsad period. Om antalet begravingar bara var hälften så stort, d.v.s. 3 000 personer inom en tidsrymd 150 år, skulle detta ändå ha krävt ett befolkningsunderlag på 900 personer om man utgår från en genomsnittlig livslängd av 45 år (Ersgård 2006b s 49). Oberoende om detta är en överskattning eller underskattning med ett hundratal personer motsvarar en sådan befolkning flera medeltida socknar. Gravfältet vid Sverkergården var således inte någon vanlig sockenbegravningsplats utan hade ett betydligt större upptagningsområde. Detta behöver inte ha varit geografiskt sammanhängande men rimligen fanns det en stark koppling till trakten runt Omberg-Tåkern. Även om Sverkergårdens gravfält är ovanligt genom sin storlek finns fler platser med stora kyrkogårdar från denna tid i västra Östergötland t.ex. Örberga, Bjälbo

---

⁴⁰ Hedvall 2004. Motsvarande företeelser har också funnits i Norrland. I Ångermanland påträffades en tidigkristen kyrkogård vid den s.k. Skelettäkern i Björmed i Torsåkers socken. Sannolikt har det också funnits en träkyrka på platsen. (Grundberg 2005 s 269-312).

och Rogslösa (Bonnier, in press). Begravningsplatsernas höga ålder indikeras även av runristade tidigkristna gravmonument och daterade skelett. Det är dock svårt att bedöma hur många tidigmedeltida begravningar dessa har haft eftersom de senare har använts som sockenkyrkogårdar, därmed har nya gravar förstört de äldre.

Figur 9. Strax nedanför Omberg, väster (vänster) om Sverkersgårdens röda tegeltak ligger den stora tidigt kristna begravningsplatsen. I förgrunden syns Sandgårdet.

Lars Ersgård har framfört en hypotes om att det var platsens unika historiska laddning som gjorde att människor mer eller mindre frivilligt sökte sig till begravningsplatsen vid Ombergs fot. Ersgård talar om en tidigkristen kultgemenskap, som han kopplar till en kollektiv begravningsritual. Denna skulle i sin tur ha inneburit en ny samhörighet i bygden (Ersgård 2006b s 64 ff). Hypotesen är svår att verifiera med empiriskt material. Några teofora ortnamn finns t.ex. inte i trakten. Det närmaste kultiska ortnamnet är Disevi(d) 4,5 kilometer åt sydost. Därutöver finns ett Lund i den sydligaste delen av Västra Tollstads socken (Brink 1990a s 43, s 45).

En alternativ förklaring till den stora begravningsplatsen är att en storman eller hövding kontrollerade flera storgårdar och jordegendomar i området och att denne centraliserade de underlydandes begravningar till Ombergs södra fot. Rekryteringen av de gravlagda har i så fall styrts uppifrån från en stormannasläkt och inte underifrån genom en utvecklad kollektiv kultgemenskap. Detta hindrar inte att denna och liknande tidiga

begravningsplatser har anlagts på platser med en politisk, ekonomisk och/eller kultisk laddning.

Anledningen till att begravingarna vid Sverkergården upphörde vid 1100-talets mitt bör höra samman med etableringen av Alvastra kloster. Begravningsansvaret kan ha övertagits av klostret och möjligen flyttades gravplatsen då närmare klosterbyggnaderna. Det är omöjligt att säga om upptagningsområdet samtidigt förändrades.

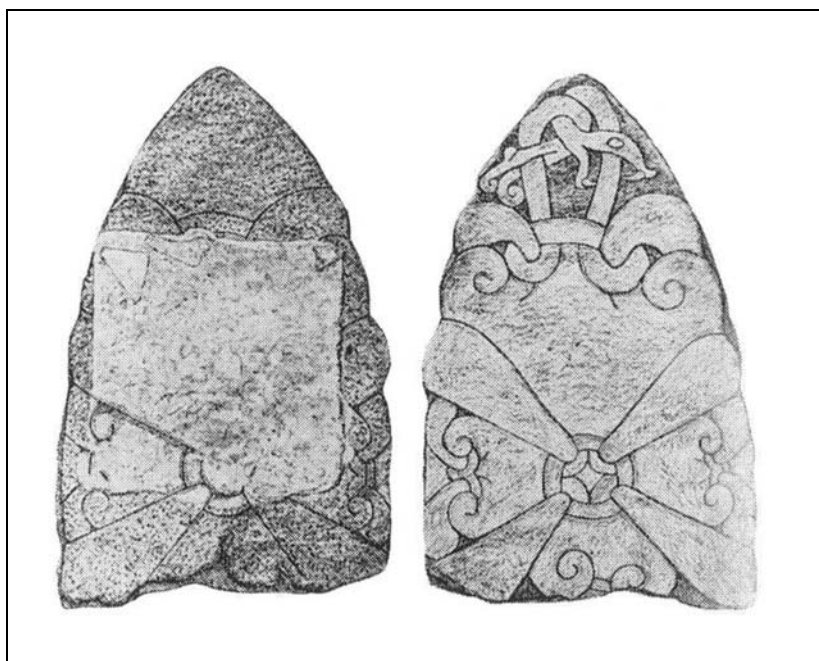
En parallell till Sverkergårdens tidigkristna begravningsplats finns vid Varnhems kloster i Västergötland. Arkeologiska undersökningar 2004 till 2007 har visat att det finns en stor begravningsplats sydost om klostret. Gravfältet går tillbaka till hednisk tid men det finns även ett stort antal tidigkristna gravar. Upptagningsområdet för de döda var betydligt större än Varnhems gård/by. Rester av en äldre stenkyrka har också grävts fram. Anläggningen är jämngammal med, eller äldre än, begravningsplatsen vid Sverkergården. En välbevarad grav med ett intakt skelett påträffades strax norr om kyrkogrunden (Vretemark 2007, Vretemark & Axelsson 2008, Vretemark 2009). I detta fall går det t.o.m. att identifiera den döda som stormannakvinnan Kata. Graven passar nämligen till en tidigare påträffad tidigkristen gravhäll.

Figur 10. Runristat gravlock. Varnhem, Kyrkkullen. Ristningen lyder: "Kättil gjorde denna sten efter Kata sin hustru, Torgils syster"

Tidigkristna runristade gravmonument

Ett viktigt belägg på tidigkristna begravningar är ett tiotal lokaler med runristade gravmonument från andra hälften av tusentalet (också kallade Eskilstunamonument). Dessa påkostade stenkonstruktioner förekommer söder om Mälaren och har tagits som verifikationer på tidigkristna kyrkogårdar med träkyrkor. Enligt forskningens nuvarande ståndpunkt byggdes runristade gravmonument vid egenkyrkor som tillhörde högaristokratiska släkter. I och med att stenkyrkor började ersätta träkyrkorna högs de flesta tidigkristna gravmonumenten sönder och användes som byggnadsmaterial. Pelarna som håller upp kryptvalvet i Sverkergården vilar t.ex. på var sin gavelhäll som ingått i ett sådant gravmonument (Neill & Lundberg 1994, Ersgård 2006 s 92, Ljung 2009). Den största samlingen finns i Hovs 1100-talskyrka. Där har ett 100-tal fragment, från åtminstone 20 olika tidigkristna gravmonument, hittats i kyrkobyggnaden (Jansson 1962).

Figur 11. Sidohällar till ett tidigt kristet gravmonument som använts som pelarfundament i Sverkergården.

Det är inte klart varför de runristade gravmonumenten uppträder komplementärt till särskilt Upplands och Västmanlands runstenar. Ornamentiken är ofta likartad och tidsmässigt är de överensstämmande. Den

komplementära utbredningen mellan de olika runristade stenmonumenten gäller bara i nationell skala. I Västanstång förekommer både runstenar och gravmonument i samma bebyggelse t.ex. i Vadstena, Hov och Bjälbo, vilket talar för att de har haft olika funktioner.⁴¹

Både runstenar och runristade gravmonument har använts som byggnadsmaterial i närliggande stenkyrkor. (Neill & Lundberg 1994). Men till skillnad mot de runristade gravmonumenten har många runstenar fått stå kvar där de restes. Ersgård sammanfattar skillnaden på följande sätt:

Däremot uppträder de båda monumenttyperna i olika kontexter—runstenarna har varit minnesmärken vid gemensamma mötesplatser i landskapet som gravfält, tingsplatser och vadställen medan eskilstunakistorna utgjort regelrätta gravmonument på kyrkogårdar eller gravplatser (Ersgård 2006 s 92).

Orsaken till att runstenarna ofta står vid tingsplatser, vägar, broar eller vadställen, d.v.s. där människor samlas eller färdas har förklarats på olika sätt. Arkeologen Anders Andréén har föreslagit att runstenarna användes i en kollektiv handling där bild och text förmedlades till omvärlden via en konstförfaren person som tolkade stenens innehåll för ett antal människor. Runstenslokalen blev en plats för social interaktion där berättelser om den döde, hans släkt och dess förflutna kunde förmedlas till omvärlden (Andréén 2000). Runstenarna som påträffats i murarna till Uppsala domkyrka har av en del arkeologer tagits som en bekräftelse på att de vikingatida stormännens släkter stod bakom katedralsbygget 300 år senare (Johansen 1997). Sådana tolkningar är svåra eller omöjliga att belägga och måste därför behandlas som hypotetiska.

Vad som ofta förbises när det gäller runstenarna att de är resta vid sådana broar, vadställen eller vägarsträckor, där det också gick en äldre rågång (Tollin 1997, Tollin 1999 s 51 ff). Detta gäller även ristningar i fasta hållar som kan förekomma vid båtlänningar, viktiga sund o.s.v. Exempel på rågångsrunstenar i Omberg-Tåkernområdet kan vara de runstenar som stod mellan Gärdslösa och Karleby byar i Kumla respektive Väderstads socknar (Ög 134, 135, RAÄ Kumla sn 3:1). Detta gäller även den nu försvunna stenen vid vägbron över Lorbybäcken på gränsen mellan Lorby i Svanshals socken och Åsby i Kumla socken (Ög 138, RAÄ Svanshals sn 91:1)

---

⁴¹ Runstenar och tidigkristna gravmonument har senast behandlats av Ljung 2009.

Figur 12. Korsmärkt runsten söder om vägen mellan Svanhals och Kumla (ög 135).

Figur 13. Runstenen vid Heda. Stenen är i sen tid inmurad i Heda kyrkas östra yttervägg. På runstenen omtalas en man vid namn Myr som bodde i Jättingstad (ög 132).

Ristningarna talar ofta om vem som ärver vem och inte minst omtalas ovanliga arvsångar och bakarv. Ett exempel på detta är runstenen vid Hov som berättar att Hustrun Tunna och inte barnen ärvde mannen Trofast (ög 77). Runstenarna hade därmed till skillnad mot de samtida gravmonumenten också en juridisk/ägorättslig funktion som kunde stödja en släkts rådighet över en fastighet (Sawyer 1988, 2002). Det kunde därför vara praktiskt för efterföljande generationer att behålla stenarna för att hänvisa till urminnes hävd eller liknande. Trots detta blev många runstenar använda som byggnadsmaterial i samband med senare tiders kykoombyggnader.

Territoriella socknar och tionden

En grundläggande men hittills obesvarad fråga är när och hur de territoriella socknarna infördes. I Omberg-Tåkern området finns kristna begravingar från 1000-talet och stenkyrkor från 1100-talets början. Frågan är hur dessa

ska relateras till den kyrkliga sockenorganisationen som den möter under medeltidens senare del. Det är kanske mer fruktbart att vända på frågan. På vilket sätt avspeglar de senmedeltida territoriella socknarna äldre förhållanden? Om sockenbildningen styrdes uppifrån, från biskop och stift, bör socknarna från början ha varit anpassade till de kyrkliga behoven vilket talar för en någorlunda enhetlig storlek.

Stefan Brink har i flera uppsatser och studier behandlat sockenbildningen i Norden och konstaterar att den systematiska sockenorganisationen hör samman med införandet av tiondet, den ojämförligt viktigaste av de kyrkliga inkomsterna (Brink 1991 s 120). Det råder dock osäkerhet om när tionden infördes i olika delar av landet. I ärkebiskop Andreas Sunesens skyddsbrev för Nydala kloster 1201-1215 sägs att redan biskop Gisle; död omkring 1160, överförde sitt tionde för klostrets egendomar och nybyggen till Nydala konventet (DS 119). Möjligen infördes fattigtionden i Östergötland omkring 1200, vilket skulle ge en bakre gräns för sockenorganisationen.⁴²

Brink konstaterar att sockenbildningen inte är en enhetlig process utan att den skiljer sig både kronologiskt och vad gäller socknarnas ursprung:

I stället är det just de regionala skillnaderna som är slående. För Sydsjaskandinavien del emanerar socknarna i stor utsträckning ur en förekomst av privata kyrkor vid storgårdar men säkerligen även genom att församlingarna gemensamt uppför en kyrka. Viktiga aktörer har här således varit kungamakten och stormännen (Brink 1996 s 288).

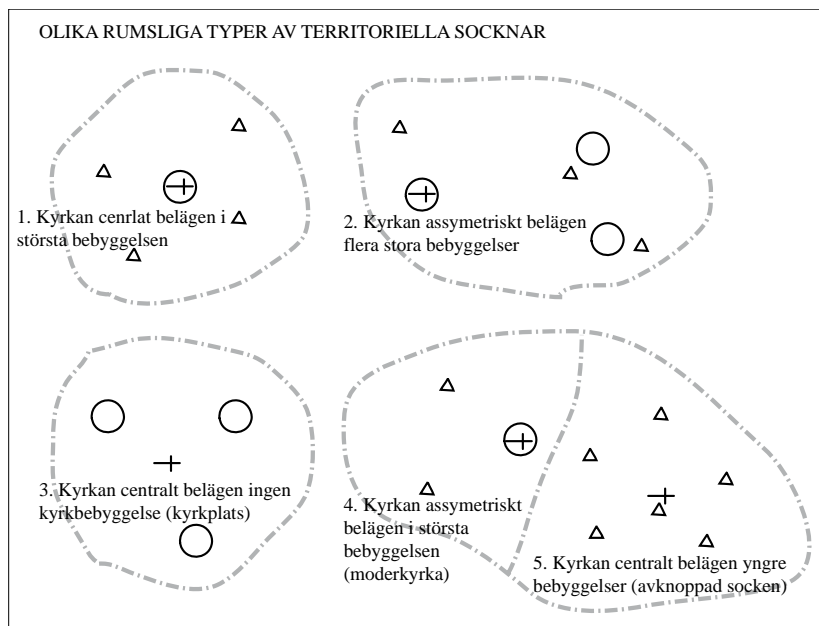
Enskilt eller kollektivt ägda kyrkor

Den territoriella sockenbildningen har således skett på olika sätt. För att bli konkret krävs dock detaljstudier för olika regioner där olika källmaterial och rumsliga förhållanden beaktas. En ledtråd till en sockens ursprung kan vara kyrkornas placering i förhållande till den vikingatida/tidigmedeltida bebyggelsen, t.ex. om kyrkan ligger centralt eller perifert. Andra karakteristika är om socknen har en kyrkby eller inte samt om det bara finns en eller flera större bebyggelseenheter i socknen.⁴³

---

⁴² Schück 1959 s 244 f. Schück 1974. Diskussionen om tiondet har senast sammanfattats av Lovén 2000a s 325-42.

⁴³ Staffan Helmfrid konstaterar att sockenkyrkan ofta, men inte alltid, återfinns i den största eller en av de största byarna när det gäller Östergötland väster om Stångån.

Figur 14. Olika rumsliga typer av socknar med centralt eller perifert belägen kyrka samt en eller flera större bebyggelseenheter.

I södra Sverige brukar sockennamnen vara identiska med den bebyggelseenhet på vilkens mark kyrkan är uppförd. Enligt denna modell har socknarna formats kring äldre befintliga kyrkor vilka ofta var relaterade till storgårdar. Detta var särskilt vanligt i centrala bygder i Öster- och Västergötland. I andra fall är namnet inte knutet till en viss by eller gård utan till ett något större distrikt. Detta gäller vanligen sockennamnen i norra Sverige. Stefan Brink kallar dessa namn *kyrkplatsnamn* till skillnad mot bebyggelsenamn. Brink anser vidare att bygdenamnssocknarna inte hade sitt ursprung i en storgårdskyrka utan var tillkomna genom ett kollektivt beslut av innevånarna i en viss bygd. Kyrkorna placerades dessutom ofta i anslutning till en äldre samlingsplats t.ex. en tingsplats (Brink 1990a s 32-35, Brink 1998 s 25, 28).

I Omberg-Tåkernområdet saknar Heda, Kumla och Rök egentlig kyrkby vilket har tolkats som att kyrkorna där har förlagts till äldre tings- eller kultplatser eller liknande (Helmfrid 1962 s 102 ff). Frågan kvarstår dock om kyrkorna kommit till på enskilt initiativ eller av ett kollektiv av jordägare, som sökt en central, men neutral plats för kyrkbygget.

Vertikal och horisontell struktur

Brink skiljer också mellan en vertikal och horisontell struktur när det gäller de territoriella socknarnas ursprung. I den *vertikala* utvecklingslinjen organiserades den tidiga sockentillhörigheten runt en större "moderkyrka" från denna grundades senare ett antal "dotterkyrkor" som blev sockenkyrkor för avknoppade församlingsområden. Den vertikala sockenbildningen utgår från en primär "häradskyrka" med ett ursprungligen stort omland från vilken nya socknar efter hand bryts loss.⁴⁴

Brink ser här likheter med de s.k. "minster parishes" som fanns i anglosaxarnas England (Brink 1998 s 26 med där angivna källor). Denna utvecklingslinje med en äldre större kyrka som föregått 1200-talets sockenkyrkobyggnader har påvisats för norra Uppland och Hälsingland.⁴⁵

Det tidigaste kända biskopsinnehavet i Omberg-Tåkernområdet var Berga utanför Skänninge. Det finns dock inga indikationer på någon tidig kyrka i Berga eller att den nu rivna Allhelgonakyrkan i Skänninge skulle ha varit en "minsterkyrka" för Omberg-Tåkernområdet. Däremot finns det ett tiotal tidigkristna kyrkor som verkar ha varit samtida med eller äldre än Linköpingsstiftet. Både tidigkristna gravmonument och träkyrkobyggnader bör ha föregått biskopssätet i Linköping.

I andra delar av Linköpings stift kan det finnas enstaka exempel på tidiga biskopskyrkor före den egentliga sockenbildningen. Rydaholms kyrka i Östbo härad har ett brett västtorn byggt av huggna granitkvadrar. Kyrkan har daterats till 1100-talets mitt eller något senare. Namnet är inte relaterat till någon bebyggelse och kyrkan ligger på gränsen mellan de förhistoriska byarna Nederled och Upplöv. Även de rumsliga förhållandena talar mot en "vanlig" storgårdskyrka. Cirka 2 kilometer nordöst om kyrkan ligger Lökaryd som var linköpingsbiskopens stödjepunkt i Finnveden på 1170-talet. Något liknande kan även ha gällt Värnamo som dock var en yngre järnåldersbebyggelse med ett vikingatida gravfält alldeles norr om kyrkan (Tollin 1999 s 90, s 103).

I Vrigstad fanns en påkostad romansk kyrka och ett närliggande tidigt biskopsgods i Köpstad. Även Köpstad, senare kallat Biskopsbo, strax öster om kyrkan omtalades i Alexander III:s skyddsbrev från 1178 (Tollin 1999 s 90, s 95 samt där anförda källor). Sannolikt var det dock inte fråga om en ursprunglig biskopskyrka eftersom en särskild patronatsrätt omtalas i ett brev från 1279. Detta år skänktes kyrkan i Vrigstad till Nydala kloster av biskop

---

⁴⁴ Ett sent exempel på avknoppning i västra Östergötland är Trehörna socken som bröts ut från i huvudsak Ödeshögs socken på 1600-talet.

⁴⁵ Rahmquist 1996 s 61-68. Brink 1990b s 101-109, s 116-122. Detsamma gäller även Skåne enligt Anglert 1989 (s 236-239).

Henrik, domkapitlet och *innehavaren av patronatsrätten*. Biskop Henrik konstaterade också att kyrkan stått utan ledare och att munkarna lidit oförrätter av kyrkoherdarna i Vrigstad (SDHK 1079, Schüeck 1959 s 186).

Den *horisontella* strukturen innebär att flera kyrkor anlades under en förhållandevis kort tid i ett område. Så verkar ha varit fallet på Island och på Gotland. På Gotland verkar kyrkobyggandet ha varit en kollektiv angelägenhet för ett antal likstora gårdar och den blivande sockenkyrkan placerades optimalt i förhållande till dessa (Lindquist 1981). Både Gotland och Island skiljer sig politiskt från fastlandet. Island var en fristat styrt av ett aristokratiskt överskikt. Gotland har liknats vid en republik av bondehandelsmän. En annan variant på horisontal struktur är att socknarna bildades kring befintliga, ungefär likåldriga, äldre kyrkor t.ex. genom att egenkyrkor blev sockenkyrkor.⁴⁶

De äldsta skriftliga beläggen för socknar i Linköpings stift är från 1200-talets början. I ett brev från 1208 omtalas en jordaffär mellan Alvastra kloster och en Sune Tielvasson (DS 134, DS 134a). I samband med detta fäste kyrkoherdarna i Herrestad och Broby sina sigill vid brevet för att styrka transaktionen vilket indirekt visar att dessa socknar då fanns.

I två brev utfärdade av biskop Karl (b. 1216-20) omtalas 'alla församlingsbor i Fryele' "*omnes parrochiani de frøal*" och 'prästen och församlingen i Vrigstad' "*sacerdotj de Wrigstad ...*" båda ligger i den del av Småland som tillhörde Linköpings stift (DS 164, DS 163). Territoriella socknar fanns dock sannolikt redan före Karls episkopat.⁴⁷

En svårighet med att förstå socknarnas ursprung är att de inte har varit oförändrade sedan tillkomsten. En del socknar har upplösts och dess kyrkor har lagts ner. Den enda kända socken som har försvunnit i Omberg-Täkernområdet före 1350 är Sväm söder om Ödeshög. Två socknar Broby och Klåstad har upplösts efter krigshandlingar eller som följd av Vadstena stads tillkomst. Förutom Sverkergården och klosterkyrkan i Alvastra finns inga kända ödekyrkor eller tidigkristna begravningsplatser utöver dem som finns vid sockenkyrkorna. Man måste därför anta att den sockenstruktur som möter under senmedeltid i stort sätt motsvarar den som fanns strax efter

---

⁴⁶ En viktig funktion var doprätten. Denna var i äldsta tid formellt förbehållen domkyrkor, klosterkyrkor och sockenkyrkor. Enligt konsthistorikern Ann Catherine Bonnier saknar Dals härads lantkyrkor dopfuntar som är äldre än 1200-talets första hälft. Detta tyder på att dessa kyrkor först då fick doprätt. Bonnier sätter detta i samband med införandet av territoriella socknar som hon därmed förlägger till 1200-talets första del (Bonnier 1996 s 83).

⁴⁷ Biskop Karl stupade på Ösel under ett korståg till Estland 1220. Korståget leddes av den unge kungen Johan Sverkersson. Biskop Karl tillhörde Bjälboätten och var bror till Birger jarl. Även Birger jarls farbror jarlen Karl Döve stupade i samma krigståg (Carlsson 1953 s 104 f). Bland deltagarna fanns säkerligen även jordägare från Omberg-Täkernområdet.

egenkyrkotiden. Däremot kan 1800-talets sockenområden inte automatiskt föras tillbaka till tiden för tillkomsten eftersom sockentillhörigheten för många gårdar och byar har ändrats sedan medeltiden.⁴⁸

Storgårdar med och utan kyrkor

Den exakta tidpunkten för den territoriella sockenbildningen i Östergötland har inte kunnat fastställas. Klart är dock att socknarna kom till betydligt senare än kristnandet och kyrkobyggandet. Flera stenkyrkor i Omberg-Tåkernområdet går tillbaka till 1100-talets början. Kristna begravningsplatser och gravmonument från 1000-talet har belagts i ett tiotal fall. Vid några storgårdar fanns bevisligen egenkyrkor. Men varför saknas egenkyrkor vid de flesta medeltida storgårdar/bebyggelser? Har de aldrig funnits eller var de av enklare slag som inte har lämnat några fysiska spår?

Det verkar som om de äldre egenkyrkorna generellt övergick till att bli sockenkyrkor i början av 1200-talet. Detta stöds av en notis från det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabinas besök i Östergötland 1247. Innebörden var att en del av sockenkyrkornas tionde skulle överföras till domkyrkans byggnadskassa eftersom stiftets kyrkor var färdigbyggda (KLN 18 sp 297).

En rest från egenkyrkotiden är patronatsrätten. Vissa sockenkyrkor hade således en ”ägare” långt fram i tiden t.ex. Kaga och Vreta. Patronatsinnehavaren hade rätt till kyrkornas inkomster och kunde påverka tillsättningen av präst.

Östgöotalagen som vi känner den är från omkring 1290 (HOW 1933 s 3 f). Mycket i lagen reflekterar nymodigheter och många lagregler var sannolikt en del i 1200-talets omdaning av samhället. Detta gäller förmodligen Östgöotalagens bestämmelse som säger att:

Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna (jordägarna) föra det till slut.
(HOW ÖL kyb:1).

I Yngre Västgöotalagen finns en liknande bestämmelse:

---

⁴⁸ Förändringar i administrativa gränser från 1600-talet och framåt har behandlats av Torsten Lagerstedt (Lagerstedt 1973). Kronans jordeböcker från 1500-talets mitt för tillbaka sockenstrukturen till åtminstone senmedeltid. Särskilt efter oregelbundenhetskommitténs betänkande 1882 justerades många gränser för att anpassa de olika administrativa indelningarna till varandra (*Underdånigt betänkande angående reglering af oregelbundenheter i rikets administrativa, judiciella, ecklesiastiska och kommunala indelningar*, 1882). En översikt av förhållandet mellan socknar och kyrkobyggande i Östergötland finns i Brink 1990 s 87.

Vilja bönder göra kyrka, då skola de därtill bedja biskopens lov, och han skall giva lov (vgt. II, kk 2)

Troligen riktade sig dessa bestämmelser mot den äldre vanan hos jordägaren att själv uppföra kyrkor på sätesgårdarna. En fråga i detta sammanhang är om kungen och biskopen också hade möjlighet att bestämma vilket område och därmed vilka byar och gårdar som skulle ingå i socknen. Hade storgårdarna behållits som upptagningsområde skulle detta resultera i högst varierande sockenstorlekar beroende på den ägdomän som hörde till den ursprungliga egenkyrkan. Rimligen strävade man från kyrkligt håll mot att göra socknarna så stora att de långsiktigt kunde bära sina kostnader för kyrkobyggnad, präst, mässböcker etc. Det borde även ha funnits en föreställning om en ”normal” sockenstorlek. I Västergötland var de äldsta territoriella socknarna mycket små och i flera fall slogs de ihop till bärkraftigare enheter redan under senare delen av medeltiden, vilket skapade ödekyrkor och övergivna begravningsplatser.⁴⁹ Så verkar inte ha varit fallet i Omberg-Tåkernområdet.

Prästgårdarna

Prästgårdarnas etablering hör ihop med den territoriella sockenbildningen. Redan i första flocken i Östgötalagens kyrkobalk omtalas hur stor prästgården ska vara:

Nu är kyrka bygd, då skall man skötningen till kyrkan giva; det är åker till tolv tunnors utsäde, då hälften ligger i träde, och äng som ger 12 lass hö.⁵⁰

I fjärde flocken sägs:

Det är prästens skyldighet att bo på kyrkobolet (HOW ÖL kb 4:1).

Kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg menar att prästgårdarna i Östergötland visar ett mycket varierat mönster i förhållande till sockenkyrkan. När det gällde bebyggelsestrukturen kunde hon utifrån 1600-

---

⁴⁹ Under medeltiden fanns cirka 520 socknar i Västergötland, många av dem omfattade i princip bara kyrkbyn med avgärdaenheter (1234 DS 286, Lundahl 1961 s 13). I påve Gregorius IX:s brev 1234 till biskopen i Skara gavs tillstånd till att smärre och med otillräckliga inkomster försedda ”kapell” fick slås samman med andra kyrkor. 7/2 1234. DS 286. Se även Schüick 1984 s 162.

⁵⁰ HOW ÖL kb 1. Stället är fel översatt. Det som avses är i stället om *en skörd på 12 tön*. (Ericsson 2007 s 46). Storleken på Prästgården skulle då ändå bli 12 tunnland besädd åker om man räknar med en avkastning av tredje kornet.

talets kartmaterial konstatera att prästgårdarna i den västra slättbygden låg i byar medan de i andra delar i stor utsträckning var ensamgårdar (Gräslund Berg 2004 s 88). Helmfrid har analyserat prästgårdarna i Västanstång. Han har där funnit olika typer. För det första finns det prästgårdar i form av äldre större ensamgårdar, som t.ex. Nässja i Ekebyborna och Husberga i Herrestad. När det gäller Husberga vill han se denna som en tidigmedeltida storgård en *bosgård*. För det andra finns prästgårdar som har sin grund i medeltida avgärdaenheter både med ett perifert läge och en placering i anslutning till kyrkan. Helmfrid tycker sig kunna göra en relativ datering av prästgårdarna utifrån om de tillkommit före eller efter införande av det regelbundna tegskiftet *laga läge* eller *solskifte* (Helmfrid 1962 s 108).

Det är osannolikt att prästgårdarna kan säga något om förhållandena före den territoriella sockenbildningen. När det gäller egenkyrkorna var prästen en del i stormannens hushåll. Birger jarls brorsdotter Cecilia Elofsdotter omtalar i sitt testamente 1287 att hon har ett gårdskapell med 'kalk och alla tillbehör' samt att hon skänker lösöre till sin kaplan "herr A" (DS 951). Ärkebiskop Magnus Bosson i Uppsala testamenterade 1288 ett halvt markland i Berga till sockenprästen i Alsike och hans efterträdare (SDHK 1400). Prästgården Berga ligger 2,5 kilometer öster om Alsike kyrka och är rimligen yngre än den territoriella socknen. Under 1300-talets första hälft byggdes en gårdskyrka till Ängsö (storgård i Mälaren av drotsen Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) död 1359 (Nisbeth 1982). Under lång tid fanns ingen särskild prästgård. Av en jordebok från 1547 framgår att ägaren till Ängsö i stället hade en huspräst (kaplan) boende gården. Denne ingick i hushållet och erhöll sin lön i form av mat, kläder och pengar. Senare under medeltiden, oklart när, inrättade Ängsös herre ett permanent prästboställe genom att avsätta 'lämplig och tillräcklig mark' från Ängsö gårds ågor. Prästgården gavs namnet *Ååholm*.⁵¹

---

⁵¹ Arvid Trolles och Hillevi Knutsdotters jordebok från 1547, Engsöarkivet 1:2, RA.

KAPITEL 5. Socknar och bebyggelse

Nedan beskrivs Omberg-Tåkern områdets socknar och bebyggelse. Strävan är att så långt som möjligt skildra de medeltida förhållandena från en i huvudsak rumslig utgångspunkt. För varje socken presenteras en tabell med de ingående bebyggelseenheter samt hur stor åker dessa hade omkring 1640. Denna uppgift används som variabel på enhetens relativa storlek under tidig medeltid. Genomgången omfattar 14 medeltida socknar i 3 härad och utgör studiens viktigaste empiriska material.⁵²

LYSINGS HÄRAD

Lysings härad omfattar området mellan Omberg och Tåkern i norr till Holaveden och gränsen mot Småland i söder. De nordligaste socknarna är (Västra) Tollstad, Heda, och Rök samt Svanshals och Kumla vid Tåkern. I söder ligger (Stora) Åby, Ödeshög och den nu försvunna Sväms socken. Trehörna socken längst i söder är en utbrytning från huvudsakligen Stora Åby socken på 1600-talet (Lagerstedt 1973 s 36). Av en räkenskapshandling från 1539 och kronans jordebok från 1544 framgår att en stor del av det medeltida kolonisationsområdet i östgötadeln av Holaveden fram till omkring 1540 kallades Svämbovad, och var en egen administrativ enhet bestående av 52 kronohemman. Från omkring 1543 införlivades västra delen

---

⁵² Den äldre administrativa indelningen i västra Östergötland kännetecknas av en brist på kongruens mellan olika system. Det förekom t.ex. att en socken var delad mellan två eller tre härad. I området finns också flera exempel på att by- och sockengränser inte sammanfaller, vilket innebar att olika gårdar i samma by tillhörde olika socknar (Helmfrid 1962 s 102). Orsaken till indelningarna utgjorde skilda system har inte helt klarlagts. Mycket av misstämningarna mellan de administrativa systemen rättades till på 1880-talet (Reglering av oregelbundenheter 1882 s 44-91). Därför måste retrogressiva analyser utifrån gränser och ägoområden på yngre kartor göras med stor försiktighet.

av Svämbovad med Ödeshögs socken och östra delen med Stora Åby socken.⁵³

Västra Tollstads socken

Socken har fått sitt namn av kyrkbyn. Förleden innehåller mansnamnet Tholf. Prefixet *Västra* tillades 1885 för att skilja socknen från Östra Tollstad (SOL s 373). Västra Tollstads socken omfattar södra delen av Omberg och slätten söder därom. Socken verkar ha haft samma utsträckning under senmedeltid. Vid kyrkan har påträffats delar av tre olika runristade gravmonument vilket talar för att kyrkan har haft en föregångare i en träkyrka från 1000-talet (Ög 139-141). Ett av dessa var en gravhäll av kalksten som låg i vapenhusdörren men den har varit försvunnen åtminstone sedan 1861. Ristningen lyder:

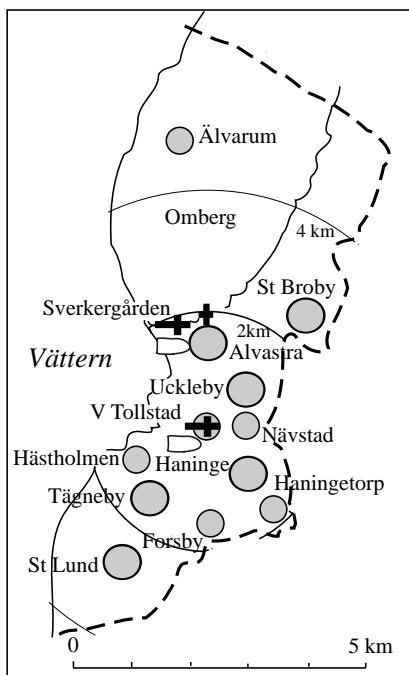
Rikulv lät göra detta minnesmärke efter Gärdar, sin fader. Gud hjälpe hans ande (Ög 139).

Västra Tollstad är den enda socknen i området som har tre olika kyrklägen nämligen den nuvarande kyrkplatsen, Sverkergården vid Ombergs södra fot och Alvastra klosterkyrka.

Västra Tollstad hade 1640 en liten kyrkbebyggelse som enbart bestod av Prästgården med 41 tunnland åker. Socknens största enhet var Stora Broby 2,5 kilometer nordost om kyrkan med 4 hemman och 127 tunnland åker. Därefter följde Alvastra med 4 hemman samt torpet Ålebäcken med tillsammans 118 tunnland åker. Medelstora enheter var Tägneby med 4 hemman och 111 tunnland åker, Uckleby med 3 hemman och 99 tunnland åker. Haninge hade 3 hemman och 81 tunnland åker, Nävstad 3 hemman och 78 tunnland åker. Hästholmen hade 5 hemman och 71 tunnland åker. Även Forsby räknade 5 hemman men hade endast 69 tunnland åker. Därutöver fanns Stora och Lilla Lund som saknar kartor från 1640-talet med 2 respektive 1 hemman. Åkern har uppskattats till 99 respektive 11 tunnland.

---

⁵³ Andersson 1957, Andersson 1958 s 149 ff. Åby socken i Lysings härad fick 1940 namnet Stora Åby. Lagerstedt 1973 s 36

Figur 15. Västra Tollstads medeltida socken. Södra Omberg var sannolikt utmark till Alvastra före djurgårdsinrättningens tillkomst. Möjligen fanns två egenkyrkor före klostrets tillkomst i senare Västra Tollstads socken. Till den norra bör Alvastra, Uckleby och Stora Broby räknats. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats. Cirklarna visar avståndet från kyrkan.

Hästholmen

Namnet Hästholmen är sannolikt medeltida men den kamerala storleken om 5 hemman talar för ett förhistoriskt ursprung (Franzén 1982 s 74). Hästholmen låg mitt i Alvastra klostrets medeltida ägodomän. Klostret ägde också alla hemman i byn vid medeltidens slut. Det är därför något förvånande att frälsemannen Johan Erlandsson i sitt testamente 1327 bl.a. donerade sin gård (*curia*) i Hästholmen till Alvastra i utbyte mot gravplats i klostret för sig och sin hustru Katarina (DS 2602). Johan och hans hustru skulle också få disponera munkarnas gård Höje på Omberg under deras återstående livstid. Makarna höll tydligen själva med lösören eftersom även dessa testamenterades till Alvastra kloster. Sannolikt hade Johan någon slags tjänst för klostret och detta var anledningen till att klostret tillfälligt avhant sig en gård eller andel av Hästholmen.⁵⁴

⁵⁴ Möjligen avses en stadsgård i Köpstaden Hästholmen och inte en agrar produktionsenhet.

Hästholmen var den viktigaste naturliga hamnen söder om Omberg och under medeltiden skedde en viss urbanisering. År 1327 daterades ett brev i Hästholmen i vilken platsen omtalas som ”*villa forensis*”, d.v.s. köpstad. Hästholmen hade ett medeltida sigill i form av ett skepp med fulla segel vilket också tyder på handel och sjöfart. Alvastra kloster ägde både ett skepp och en tomt i Hästholmen. På 1380-talet blev platsen säte för hövitsmannen Henrik Snakenborg som också lät uppföra ett fäste på den s.k. Husholmen. (Klackenberg 1984 s 21 ff). Ortens centrala funktioner visas även av att 13 brev har daterats i Hästholmen under 1300- och 1400-talen. På Omberg låg ensamgårdarna Älvarum, Höje, Stocklycke och Kullegården med 32, 16, 11 respektive 14 tunnland åker. Dessutom småställen som det försvunna Mickelstorp samt Västra och Södra Djurledet med 1-3 tunnland åker.

Sammantaget hade socknen 20 bebyggelseenheter med 50 hemman och drygt 1 000 tunnland åker.

Tabell 1. Västra Tollstads medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Stora Broby	D10b:87	4	127
Alvastra	D10b:85-86	4	115
Tägneby	D10b:81-82	4	111
Uckleby	D10b:83	3	99
Stora Lund	D143-13:1, 80 % 1728	2	99
Haninge	D10b:77-78	3	81
Nävstad	D10b:79	3	78
Hästholmen	D10b:84	5	71
Forsby	D10b:80	8	69
Västra Tollstad	D10b:76	3	41
Haningetorp	D10b:77-78	2	35
*Älvarum	D10b:90-91	1	32
Lilla Lund	uppsk fr häradskartan	1	19
Höje	D10b:90-91	1	16
"Kullegården"	D10b:81-82	1	14
Stocklycke	D10b:89	1	11
Ålebäcken	D10b:85-86	1	3
Södra Djurledet*	D10b:92	1	3
Västra Djurledet*	D10b:92	1	3
Mickelstorp*	D10b:90-91	1	1
Summa		50	1028

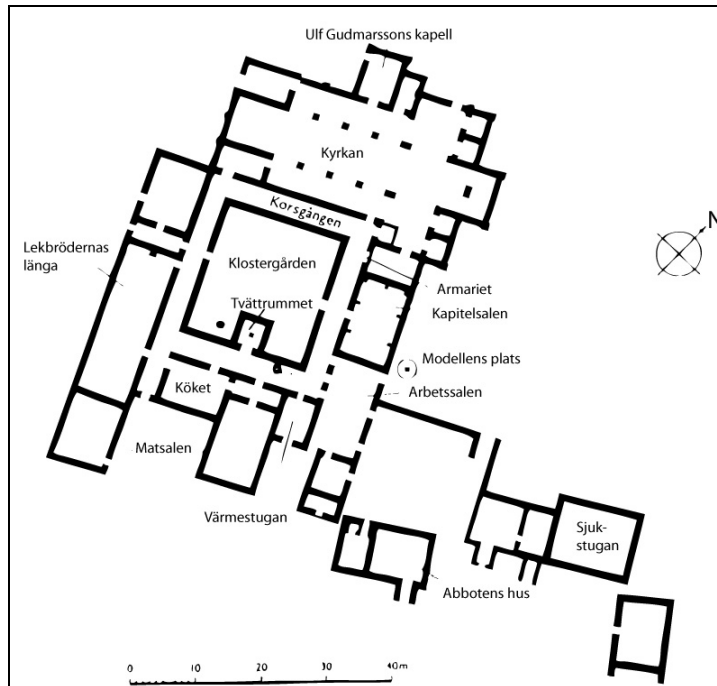
*Torpen S. och V. Djurledet samt Mickelstorp är sannolikt eftermedeltida bebyggelse.

Sju bebyggelseenheter hade slutleder av järnålders typ som –inge, –stad och –by. Dessutom fanns de rimligen förhistoriska enheterna Hästholmen och Alvastra. Nio bebyggelser var enstaka hemman med medeltida namnformer sju av dessa låg på Omberg bl.a. den inte identifierade Kullegården.

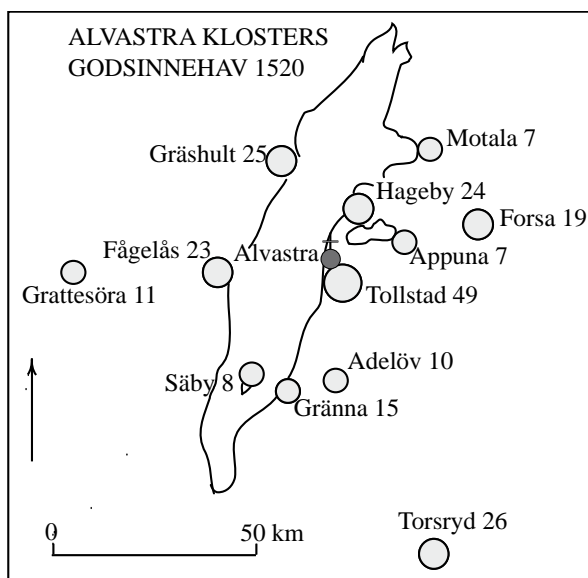
Alvastra gård och by

Alvastra, det äldsta svenska cisterciensklösteret, var det 40:e dotterklostret till Clairvaux i östra Frankrike.

Figur 16. De cisterciensiska klosteranläggningarna följde ett gemensamt koncept. Klosterkyrkan hade rakslutet kor och skråkantssocklar. Söder om kyrkan låg klostergården med lekmännens hus i väster och munkarnas i öster. Planritning efter Swartling (1969).

Alvastra har behandlats från olika utgångspunkter. Elisabeth Regners avhandling behandlar den inre differentieringen i själva klosteranläggningen och bygger på var olika artefakter påträffats vid de stora utgrävningarna 1921-1953 (Regner 2005). Området kring konventet har behandlats av Lars Ersgård som särskilt knyter an till de symboliska och traditionsladdade aspekterna. Han behandlar ingående den stora tidiga kristna begravningsplatsen vid Sverkergården och hur fördelningen av runristade gravmonument ska förstås (Ersgård 2006b).

Figur 17. Sammanlagt räknade Alvastra klostrets ägor 224 hemman o. år 1520. Tollstads rättardöme med drygt en femtedel av godsen utgjordes sannolikt av fundationsdonatinen från 1100-talets mitt. Gräshults och Fågelås rättardömen bestod av medeltida kolonisationsmark. De övriga godsen hade till största delen förvärvats före 1350.

Alvastra kloster och dess underlydande landbogårdar övergick i kronans ägo i samband med riksdagen i Västerås 1527. Den siste abboten på Alvastra kloster slutade sitt ämbete hösten 1529. I stället insattes en föreståndare som hette Nils Svensson för att sköta klostrets ekonomi. Sedan de återstående munkarna hade fått ett visst underhåll skulle överskottet från klostrets gårdar inlevereras till kronan i form av smör och penningar. Det samlade klostergodset uppgick då till 224 landbor fördelade på 12 rättardömen. År 1550 var en Olof Bror fogde på Alvastra gård. Senare blev han fogde för alla klostrets landbor och för Visingsö. (Almquist 1917 s 392 f).

De äldsta avmätningarna över Alvastra är en geometrisk konceptkarta med tillhörande renovation från 1639. Kartorna är i skala 1:5 000. Renovationen ingår i jordebok D10a och konceptet i D10b. Den renoverade jordeboken är signerad av lantmätaren Johan Larsson Grot. (D10:85-86, D10a:85-86). Nästa karta är en geometrisk karta från 1691 också den i skala

1:5 000 (D13:14-15).⁵⁵ År 1716 avmätte lantmätaren Johan Ekeboom hela Ombergs Djurgård samt några tillhörande utängar (D143-15:1).⁵⁶

Alvastra en tidigmedeltida storgård

Uttrycket Alvastra gård visar att Alvastra vid 1500-talets mitt var en avelsgård där jordbruket drevs i stordrift. Storgården delades senare upp i fyra lika stora hemman. Vartdera hemmanet hade en 20 alnar bred åker i byamål.⁵⁷

Dessutom fanns ett fjärdedels kronohemman som hette Ålebäcken vid Ålebäckens utlopp. Ålebäckens ägor avgränsades 1639 av en prickad röd linje vilket brukar ange rågång eller gräns för bebyggelseenhet, men enheten saknade bebyggelsesymbol. På 1691 års karta finns ett kvarntorp utmärkt med kommentaren:

Ålebäcken hafver tillförme varit ett fjärdedels hemman (D13:14-15).

Byn Alvastra ägde inte bestånd särskilt länge. Senast under Drottning Kristinas tid blev Alvastra återigen en avelsgård under stordrift. I januari 1651 förlänades Alvastra gårdarna på Norrköpings besluts villkor till den polskfödde diplomaten Mattias Palbitzki (d. 1677 på Julita). Palbitzki erhöll också säterirättigheter på Alvastra. Under säteriets rå och rör inräknades även fjärdedelshemmanet Ålebäcken vid Vättern. Mattias Palbitzki uppförde tre nya säteribyggnader som kallades ”trädgårdsbyggningen”, ”nya byggnaden” och ”stora byggningen neder på gården”. Från äldre tid återstod då bara ”den stora herrebyggningen”. År 1681 återbördades Alvastra till kronan som f.d. Kungsgård. Alvastra anslogs därefter som överstelöjtnantsboställe vid infanteriet (Almquist 1946 s 579, Almquist 1947 s 652 f).

Äldre markanvändning och ägoområde

Ägoområdet som möter på 1600-talets geometriska kartor verkar trångt. I norr avgränsades ägoområdet av Ombergs Djurgård, i öster och sydost till Ålebäcken, i söder till Västra Tollstads Prästgård, Nävstad och Hästholmen och i väster till Vättern. Ägobilden runt Ålebäcken är inte helt logisk. Norr och väster om bäcken låg Stora Hästängen som tillhörde Alvastra Kungsgård.

---

⁵⁵ Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle flyttade hösten 2008 till Riksarkivets lokaler i Arninge. Genom Hans Brovalls bok finns en aktuell populärvetenskaplig presentation av, och historik över, Alvastraområdet.

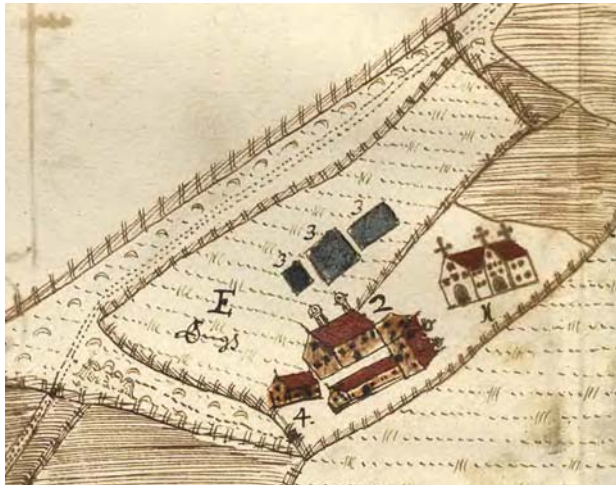
⁵⁶ Rubriken till *Notarum Explicatio* lyder: ”Charte Beskrifning äfwer åtskillige Uthängier, under Ombergz Diuregårdx nyttjande, i Lysingz härad samt Tollsta och Heeda sochner”

⁵⁷ D10:85-86. Helmfrid 1962. Under åren 1627 till 1629 hade 4 mantal lämnats som pant av kronan till en Henrik Mattias von Thurm (d. 1640). Alvastras fyra hela hemman kan dock redan 1632 ha förmedlats till $\frac{3}{4}$ hemman (Almquist 1947 s 652 f).

På södra sidan om Ålebäcken mot Vättern låg Hästholmsgärdet som också tillhörde Alvastra. Till Alvastra räknades också några mindre beteshagar strax öster om Ålebäcksbro. Öster om hagarna låg Skinnareängen som tillhörde Västra Tollstads Prästgård. Skinnarängen gränsade i sin tur till en stor äng som tillhörde Hästholmens by men som inte hade någon kontakt med denna bys övriga ägor. Norr och öster om Hästholmens utäng, på östra sidan om Ålebäcken, låg en äng som kallades Kungsängen och som under 1600-talets andra hälft brukades under Ombergs Djurgård.

Bebyggelsen

Av kartorna framgår att 1600-talsbebyggelsen dels var belägen vid nuvarande Kungsgården, dels 700 meter söderut vid Ålebäcken. På renovationen från 1639 är klosterbyggnaden återgiven med stående murar och röda tak (nr 1). Denna byggnad är emellertid inte utritad på konceptkartan. Väster om klostret är ett trelängat byggnadskomplex som kallas Alvastra Kungsgård (nr 2). Två av byggnaderna har dubbla skorstenar medan den södra längan är lägre och saknar tak. Alla byggnaderna har röda tak. Ytterligare något åt väster är en hussymbol utan skorsten som utvisar ett kronohemman (nr 4). Detta är en av de fyra lika stora kronogårdarna som tidigare bildat en storgård. De tre ruddammarna är inritade till verkligt läge och storlek (nr 3).

Figur 18. Alvastra 1639. De tre ruddammarna (nr 3) ligger i en ängshage. Norr om dessa, mellan det höga Djurgårdsstaketet och klosterområdet, går landsvägen. Två grindar ger passage till åkergårderna. Nr 1 utvisar själva klosterkyrkan, nr 2 är Kungsgården och nr 4 är en av de fyra landbogårdarna. (D10:85-86).

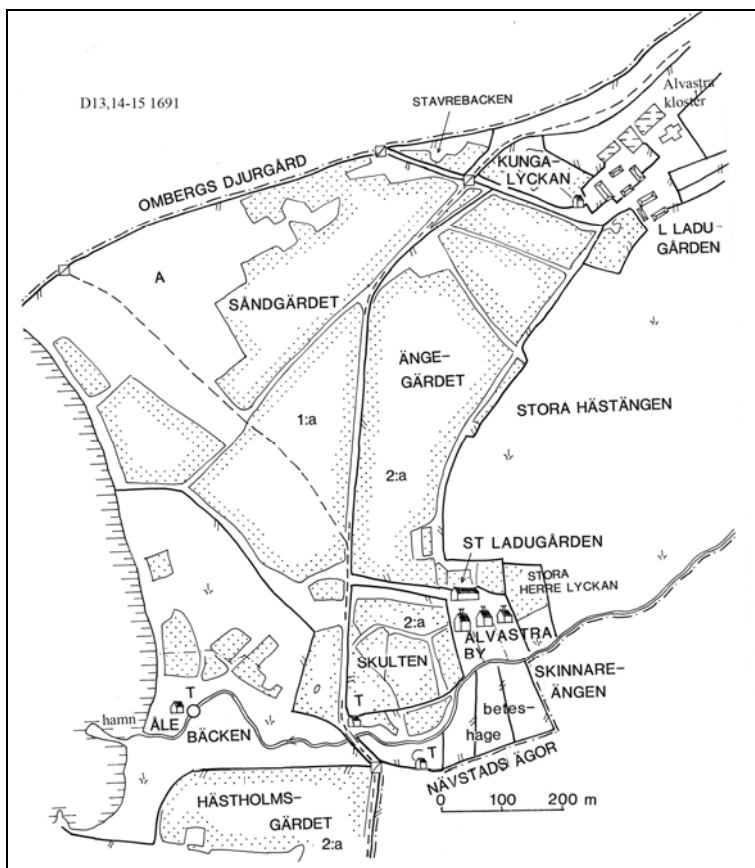

Figure 19. Alvastras centrala inägor och fredningssystem på 1690-talet. Kartbearbetning av Clas Tollin.

Kartan från 1691 kompletterar informationen om klosterområdet. Klostret är endast utmärkt med konturer som motsvarar de yttre murarna. Omedelbart öster om Kungsgården är en särskild vret som kallades Kungalyckan. Öster om manbyggnaden ligger den s.k. Lilla Ladugården en trelängat huskomplex med öppningen åt nordost. Omedelbart öster om Lilla Ladugården ligger den rektangulära humlegården och en kalvhage. Det inhägnade området runt dammarna är den s.k. Dammhagen.

Bytomten

Tre av Alvastras kronohemman låg 1639 för sig nere vid Ålebäcken på en geometriskt reglerad bytomt och är utmärkta med hussymboler som inte är färglagda och som saknar skorstenar (nr 5-7). Hustomterna hade alla samma bredd vilket var naturligt då gårdarna var egaliserade (se figur 18).

Figur 20. Bytomten 1639. Från bytomten leder en fågata ut mot den nord-sydliga landsvägen. De tre lika breda geometriskt utlagda gårdstomterna (nr 5, 6, 7) avgränsas i söder av Ålebäcken. På södra sidan om bäcken finns ängar som tillhör Västra Tollstads prästgård och Hästholmens by. Bron i nedre vänstra hörnet kallas Ålebäcksbro. (D10:85-86).

Även på 1691 års karta har lantmätaren markerat tre hemman med rektangulära likbredda tomter som sträckte sig ner till Ålebäcken i söder. Ett litet särhägnat gårde som kallas Skulten avgränsar byn i väster. Söder om Ålebäcken är tre mindre beteshagar som troligen var enskilda kalvhagar till hemmanen. Omedelbart norr om bytomten är en större byggnad utmärkt som kallas Stora ladugården.

På 1717 års karta finns ingen gårdsbebyggelse redovisad på denna plats vilket innebär att Alvastra by då var avhyst (D143-15:3). Däremot är en byggnad som kallades "Alfwastra Ladugård" utmärkt cirka 100 meter norr om Skinnarängen, motsvarande läget för den s.k. Stora Ladugården på 1691 års karta. Senare odlades hela området upp och inga spår av en tidigare bebyggelse kunde ses i markytan. Två områden med förhöjda fosfatvärden visade var bebyggelsen legat och vid följande arkeologiska undersökning omkring 1990 påträffades lämningarna efter de två västligaste husen under plogdjup. Den östligaste tomten har förstörts i samband med väg- och järnvägsbygge. Inga fynd eller konstruktioner talar för att denna bebyggelse är äldre än 1500.

Åker

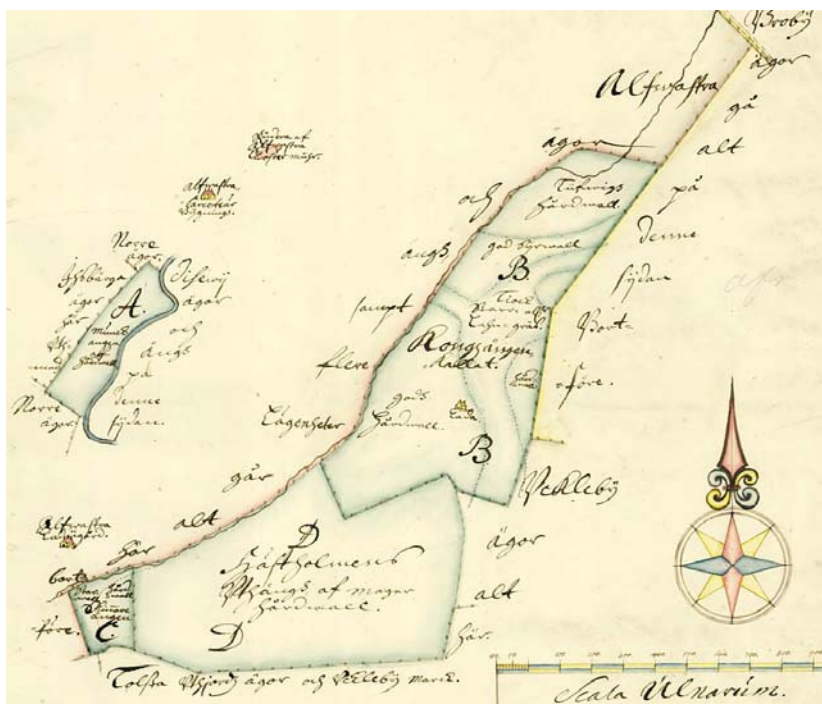
Alvastras åkermark omfattade 114 tunnland 1639, varav hälften årligen besåddes. Därtill ska läggas torpet Ålebäcken som hade ett årligt utsäde på $3\frac{1}{4}$ tunna (tunnland). Mycket av åkern låg på långt avstånd från brukningscentrum och jordmånen var mager. Gärdet Huselyckan (litt. A) i nordost bestod av sandjord och en mindre linda d.v.s. gräsbevuxen åker. Sandgärdet (Sandgärdet, litt. B) bestod till största delen av sandjord. I västra delen fanns t.o.m. ett stycke med örjord (grusjord). Änggärdet (litt. C) bestod av sandjord. Genom Änggärdet gick vägen till bytomten vilket innebar att södra delen bildade en särhägnad vret som kallades Skulten. Hästholmsgärdet söder om Ålebäcken bestod till största delen av örjord. Torpet Ålebäcken hade också sandjord. I norra delen Sandgärdet har lantmätaren 1691 noterat:

hela denna wallen emellan Djurgården och åkrarna är onyttig höglänt örbacke som intet ... gräs på utan smått enebuske (D13:14-15).

Det var således en påfallande mager jordmån i Alvastra.

Fossil åker

1600-talets markanvändning skilde sig sannolikt en del från medeltidens. Nordväst om Sandgärdet innanför djurgårdsstaketet finns en del fossil åkermark. Åkersystemet ligger i slutningen mellan Västra Ombergsvägen och Vättern. Området är numera bevuxet med drygt 100-årig bokskog. Av utseende och storlek att döma är åkertegarna av olika ålder. Åtminstone har de övergivits vid olika tidpunkter. Närmast vägen fins en del yngre väl röjda åkrar som i sen tid har brukats av torpet Västra Djurledet. I slutningen västerut finns det en del terränganpassade långsträckta röjda ytor, vanligen 3-7 meter breda. Tegarna bildar parallella terrassliknande rader. I brinkarna mellan tegarna finns ett flertal röjningsrösen. En del av tegarna är utmärkta på 1716 års karta över Ombergs Djurgård. Troligen har hela åkersystemet, eller delar av detta, tidigare ingått i Alvastras inägomark. I östra delen finns rester av ett hålvägssystem som troligen utgjort äldre sträckningar av Västra Ombergsvägen.

Figur 21. Karta från 1717. Söder och öster om Ålebäcken låg ängarna Skinnarängen, Hästholmen utäng och Kungsängen vars hö användes till stödutfodring av hjortarna på Ombergs djurgård. (DI43-15:1).

Fredningssystemet

Fredningssystemet bestod på 1600-talet av fyra särhägnade åkergården samt ett särhägnat ängsgärde. Dessutom fanns en ängsvret vid ruddammarna. Ålebäckens inägor var särhägnade. Förmodligen brukades Sandgärdet och Huselyckan i samma årsrytm, medan Änggärdet och Hästholmsgärdet brukades i sin årsrytm. Orsaken till att Alvastra hade fyra gårderna är inte klarlagd, för tvåsädesbruket hade det räckt med två. Möjligen avspeglar fredningssystemet att det tidigare funnits två bebyggelselägen.

Ängen

Den mesta slättermarken fanns på det särhägnade ängsgärdet mellan klostret och Ålebäcken. Den s.k. *Stora Hästängen* beskrevs 1639 som hårdvallsäng med "Ekeskog vthi". Ängen gav 60 lass hö. På andra sidan Ålebäcken låg ängarna *Kungsängen*, *Skinnarängen* och *Hästholmens utäng* som på 1600-talet lydde under Ombergs Djurgård. Jordnaturen, läget och de rumsliga omständigheterna i övrigt talar för att *Kungsängen* tidigare varit

klosteregendom och att den tillhörde Alvastras medeltida ägoområde. Lantmätare Ekeboom skriver 1717 att den 35 tunnland stora särhägna Kungsängen som låg öster om Ålebäcken, 'ibland Alvastras ägor' var anslagen till "Diurens" (hjortarnas) vinterföda. Ängen gränsade i öster till Uckleby och Broby. I södra delen fanns en hölada. Gräsväxten bestod till en del av tuvig hårdvall, god sidvall och en del tjock starrvall. Avkastningen var under medelgoda år 50 lass. Skinnarängen beskrevs som en liten äng strax invid Alvastra ladugård. Växten bestod av hård- och starrvalls hö som tillsammans gav 4 lass (D143-15:1). Avkastningen för de båda ängarna var 1,4 lass per tunnland.⁵⁸

Till hjortarnas vinterfoder anslogs även Ellstorps och Elvarumsängarna på Omberg, Munkängen vid Isberga samt ängar vid gården Holmen i Dags mosse nära Tåkern.⁵⁹ Lantmätaren Johan Ekeboom omtalar att det fanns ytterligare ängar på Omberg som tillsammans gav 16 lass. Höet ströddes ut vid speciella djurlador på berget. Utfodringen skedde för ungdjurens bästa och företrädesvis när det rädde dåligt väder på vintern (D143-15:1). Hjortarnas vinterföda från Kungsängen, Hästholmsängen, Skinnarelyckan, Munkaängen och Ombergsängarna var sammanlagt 86 lass hö. Detta skulle ha räckt för att vinterställa 20 till 25 kor.

Av ovanstående att döma var Alvastras ägoområde betydligt större före reformationen. Orsaken till minskningen var att Ombergs Djurgård till stor del skapades av gamla klosterägor. Sannolikt har gårdarna på södra Omberg liksom Kungsängen och Skinnarevrån ingått i Alvastras tidigare ägoområde. Därmed kunde Alvastras ha skördat drygt 150 lass hö före Djurgårdsinrättningens tillkomst. Denna hömängd skulle ha räckt till att vinterställa cirka 50 kor (Björnhag & Myrdal 1994 s 76).

Hagar och utmark

Djurgården på Omberg anlades i början av 1600-talet (1605 och 1618). Lantmätaren noterade 1639 att Alvastra inte har någon annan skog och utmark än i Ombergs Djurgård.⁶⁰

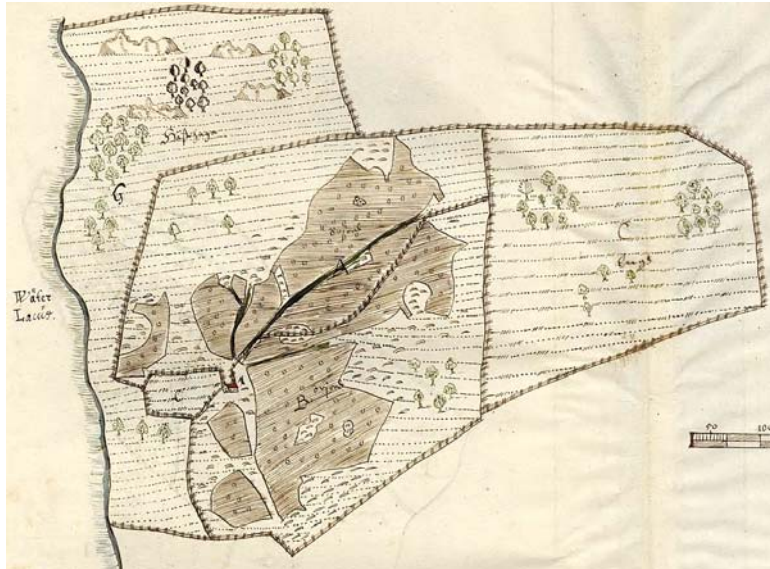
---

⁵⁸ Ett (sommar)lass motsvarade 212 kilo vilket gör cirka 640 kg per hektar. Efter djurgårdsinrättningens avveckling avmättes Kungsängen och Skinnarängen återigen 1813 av lantmätaren Anders Fredrik Delander (15 Östergötlands län Västra Tollstad 27).

⁵⁹ Dagsholmen senare Holmen nedanför berget tillhörde Hans Kyle på Berga (senare Kyleberg) fram till 1652 (15 rapport s 30, Kungligt brev 3 januari 1573, Kammarkollegiets brev 17 juli 1652).

⁶⁰ Även Väversunda och Västerlösa fick avstå mark till Djurgårdsinrättningen. Det 16 kilometer långa och 4 meter höga Djurgårdsstaketet som avgränsade Alvastras ägor från Ombergs djurgård stod emellertid inte klart förrän 1652.

Någon häradsallmänning på södra Omberg är inte känd och sannolikt var södra Omberg tidigt Alvastras utmark. Under 1100- och 1200-talen anlades åtminstone 5 avgärdaenheter på berget. Höje omtalas som klostregendom 1327 (DS 2602). Även Stocklycke, Elvarum, Elstorp och Portbol var klosterhemman vid medeltidens slut. I samband med djurgårdens inrättande blev Stocklycke boställe åt djurvaktarna och Höje åt djurgårdens inspektör.

Figur 22. Älvarum var 1640 det största nybygget på Omberg. Gården var sannolikt anlagd på Alvastras utmark (D10:90-91).

Hamnen

Hamnen i Hästholmen 2 kilometer sydväst om Alvastra har varit känd sedan medeltid och utgjorde en betydelsefull punkt för resor och transporter över Vättern. Stora mängder kalksten från stenbrotten i Borghamn har använts till bygget av klosteranläggningen, kyrkan och olika ekonomibyggnader. Rimligen användes företrädesvis sjötransporter. Hästholmens hamn ligger dock lite långt från klostret med tanke på tyngre transporter. Det är därför naturligt att klostret hade en egen mer närliggande landningsplats.

Figur 23. I bakgrunden Hästholmsgärdet. Vid Ålebäckens mynning syns en stenrevel som sannolikt var en äldre hamn. Stranden norr om utloppet rymde en boplats med anknytning till fiske.

Stranden mot Vättern nedanför klostret saknar vikar eller liknande och är exponerad för de flesta vindar. Enda undantaget är Ålebäckens mynning där mindre båtar kan söka skydd. Strax söder om Ålebäckens utlopp finns en cirka 50 meter lång pirlänkande stenrevel som i väster ansluter till ett litet skär. Reveln syns endast vid lågvatten. På norra sidan om reveln är botten noggrant rensad på sten. Sannolikt har de stenar och block som samlats upp på botten använts vid bygget av piren. Därigenom har en från söder skyddad naturhamn bildats. På skäret finns en ristning av okänd ålder och betydelse.

Cirka 100 meter norr om bäckmynningen finns ett omfattande boplatslager. Troligen har hamnen vid Ålebäcken samband med boplatsen. Hamnen och lagunen just innanför Ålebäckens mynning kan ha använts av klostrets fiskebåtar och för båtarna som användes för överfarten till klostrets ägor på Kråkhalvön och Isleryd på andra sidan Vättern.

Vattenkvarnen

På 1691 års karta är en vattenkvarn markerad ungefär 100 meter från åmynningen. Invid kvarnen finns resterna av en kalkstensbyggnad. Enligt Otto Frödin rör det sig om en medeltida stenbyggnad med firsidig grundplan. Den norra muren är 11,5 meter och de östra respektive västra

murarna är 8 till 9 meter. Den södra delen är nedrasad i bäcken. Väggarna har varit utförda som skalmurar med väl huggna kalkstenskvadrar i ytterlivet och ohuggen gråsten i innerlivet. Möjligen är detta den äldsta kvarnbyggnaden (Frödin 1919 s 106 ff). Längre österut i Ålebäcksravinen finns resterna av en tegelugn och medeltida tegel.

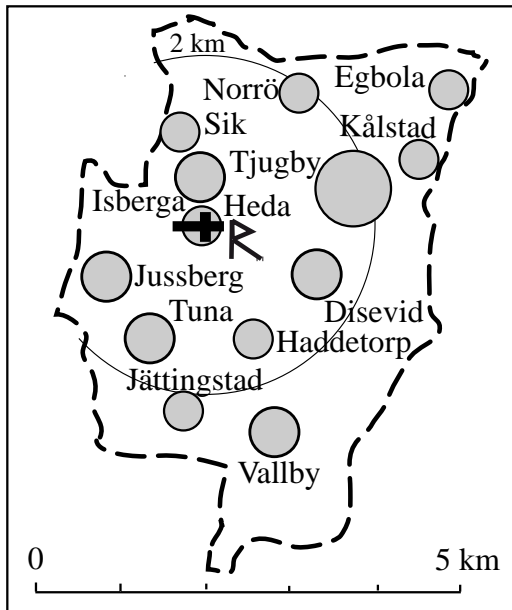
Sammanfattningsvis kan konstateras att det medeltida Alvastra troligen var betydligt större än 1600-talets. Förutom inägomarken fanns en stor utmark på södra Omberg. I Ålebäcksravinen och norr om bäckens utlopp finns dessutom rester av industriell verksamhet, kvarn och fiskeri. Vid Vätterstranden finns även resterna av en rektangulär kalkstensbyggnad som grävdes fram av Otto Frödin omkring år 1920. Anläggningen kallas Sverkerkapellet men dess närmare ålder och funktion är inte klarlagd.

Heda socken

Namnet betyder *hed* och kyrkan är belägen på ett magert och sandigt parti av kambrosilur slätten (SOL s 121). Heda hade en liten kyrkbebyggelse med 43 tunnland åker 1640. Strax söder om kyrkan fanns en liten obebyggd kameral enhet som kallades "Häradsjorden" och norr om kyrkan låg Lysings härads avrättningsplats (D10b:71-72). Detta talar för att Heda hade centrala funktioner utöver en ordinär sockenkyrka.⁶¹

---

⁶¹ Om sockennamnet se Thorsten Andersson (1963).

Figur 24. Heda kyrka ligger centralt i socknen men varför bildade Tjugby eller Vallby ingen egen socken? Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

I Heda kyrka finns två runstenar som på 1880-talet inmurades i kyrkans östra yttervägg. På den ena omtalas gården Jättingstad. Ristningen lyder:

Holmsten reste denna sten och gjorde bro efter Myr (Myra), sin fader, som bodde i Jättingstad (författarens kursivering, ÖGR 132, Brate 1911-18 s 126 f).

Ristningen på den andra stenen lyder:

Torger reste detta minnesmärke efter Anund kanp (mustasch), sin fader (ÖGR 131).

Heda socken rymde åtminstone 12 förhistoriska bebyggelseenheter. Störst var Tjugby 2 kilometer öster om kyrkan med 7 hemman och 153 tunnland åker 1640. Därefter följde Tuna med 4 hemman och 136 tunnland åker. Jussberg, och Vallby hade drygt 100 tunnland åker. Jättingstad var trots sitt förhistoriska ursprung ett enstaka hemman med 54 tunnland åker. Minst var de enstaka hemmanen Haddetorp och Svenstorp med 24 respektive 8 tunnland åker. Av storleken och efterleden att döma var de medeltida nybyggen. Sammantaget hade socknen 16 bebyggelseenheter med 48 hemman och knappt 1050 tunnland åker.

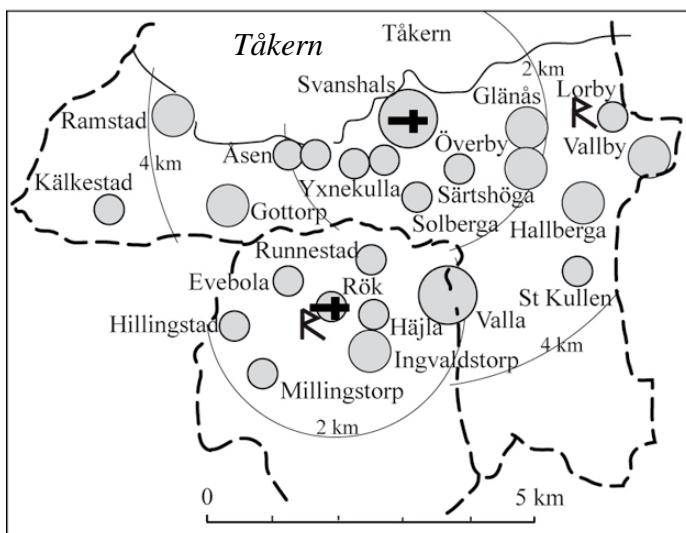
Tabell 2. Heda medeltida socken. Åker 1640

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Tjugby	D10b:59-60	7	153
Tuna	D10b:70	4	136
Jussberg	D10b:71-72	4	119
Vallby	D10b:67-68	7	104
Disevid	D10b:66	3	81
Isberga	D10b:61	3	81
Kålstad	D10b:65	4	68
Egbola	D10b:63-64	6	64
Norrö	uppskattat	3	60
Jättingstad	D10b:73	1	54
Heda	D10b:71-72	3	43
Sik	D10b:62	1	42
Haddetorp	VaLa:14	1	24
Svenstorp	D10b:63-64	1	8
Summa		48	1037

Svanshals socken

Svanshals socken ligger på slätten längs Tåkerns södra strand. Dessutom finns ett parti som går söderut in i skogsbygden. Namnet syftar sannolikt på en tidigare markerad udde i Tåkern norr om sockenkyrkan (SOL s 304). Åtta bebyggelseenheter har namn med förhistoriska efterleder som -berga, -stad och -by, men även Svanshals, Glånås och Gottorp bör gå tillbaka till yngre järnålder. I södra sockendelen ligger fem till sex enstaka hemman med medeltida namnformer och/eller blygsam åkerareal.

Den största enheten är kyrkbyn Svanshals med 6 hemman och 161 tunnland åker. Därefter följer Glånås och Ramstad med 7 respektive 5 hemman med 134 och 128 tunnland åker. Under 1600-talet skapades säteriet Kyleberg av bl.a. de äldre enheterna Berga och Lorby samt det medeltida nybygget Alsike (Almquist 1947 s 664 ff). Det finns enstaka brev som berör socknen före 1350. År 1346 bytte Alvastra kloster till sig 4 attungar i byn (*villa*) Ramstad av Magnus Nilsson (DS 4028). Glånås var en sätesgård på 1200-talet. Ännu 1470 hade platsen en central funktion då lagmanstinget hölls här. Det faktum att Glånås inte bildade en egen socken tillsammans med de östra bebyggelseenheterna är något förvånande.

Figur 25. Svanshals medeltida socken tillhörde de största i området. Både Svanshals och Glänås var aristokratiska storgårdar på 1200-talet men bara Svanshals hade kyrka. Rök hade förhållandevis liten kyrkbebyggelse. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Vid en bro över Lorbyån stod tidigare en runsten (ögr 138). Stenen markerar sannolikt den vikingatida gränsen mellan Lorby i Svanshals socken och Åsby i Kumla socken. Sammantaget omfattade socknen 22 bebyggelseenheter med cirka 1350 tunnland åker år 1640 och är därmed en av de största i området.

Tabell 3. *Svanshals medeltida socken. Åker 1640.*

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Svanshals	D10b:14	6	161
Glänås	D10b:15-16	7	134
Ramstad	D10b:19-20	5	128
Hallberga	D10b:26	6	108
Vallby	D10b:22	4	91
Särtshöga	D10b:27	4	87
Gottorp*	D10b:19-20	4	84
Strömmestad	D10b:23-24	4	70
Åsen	D10b:18	4	70
Berga/Lorby/Kyleberg*	D10b:25	3	68
Överby	D10b:17	4	68
Stora Kullen	D10b:23-24	2	65
Kälkstad	D10b:18	2	50
Solberga	D10b:28	1	36
Svartkälla	D10b:15-16	1	33
Stora Yxnekulla	D10b:21	2	29
Lilla Yxnekulla	D10b:21	1	21
Lilla Solberga	D10b:29	1	17
Tomta	D10b:31	1	16
Kärr	D10b:30	1	9
Dalbobeta	D10b:32	1	6
Alsike	D10b:33	1	3
Summa		65	1354

* Det avhysta Lorby lever kvar i namnet Lorbyån. Nuvarande Renstad väster om Svanshalls kyrkby är en nyskapad plattgård. Gottorps by låg en dryg kilometer öster om nuvarande herrgård.

Kumla socken

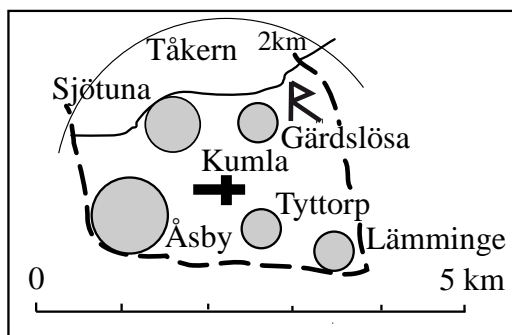
Omedelbart öster om Svanshals socken ligger Kumla socken som har fått sitt namn efter det gravfält som fanns vid kyrkplatsen (SOL s 175). Kumla socken saknar egentlig kyrkbebyggelse. Vid Gärdslösa bys gårde har det funnits två runstenar. Ristningarna lyder:

Finnvid satt denna (sten) efter ... (ÖGR 134).

Skaung och Assur, reste denna sten efter Kag, sin fader (ÖGR 135).

Tre bebyggelseenheter har efterleder av förhistoriskt slag. Störst var Åsby med 154 tunnland åker 1640. Baggetuna, nuvarande Sjötuna, bestod av 3 hemman med 83 tunnland åker. Säteriet Sjötuna är bildat av byn Baggetunas tre hopslagna frälsehemman. Ägoområdet var trångt och saknade egentlig utmark. Enheten gränsade i norr till Tåkern, i öster till Gärdslösa och i söder och väster till Åsby (D55-4:1). Lämninge och Tyttorp hade sina ägor intrasslade i varandra. Av namnet att döma bör Lämninge vara den äldre enheten. Det enstaka hemmanet Gärdslösa med 28 tunnland åker kan vara ett medeltida avgårdahemman på Sjötunas mark.

Figur 26. Den lilla Kumla socken saknade egentlig kyrkbebyggelse. Kyrkan låg dock väl till både till Sjötuna och till Åsby. Lämninge hörde sannolikt till Kumla socken under medeltiden. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Tabell 4. Kumla medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Åsby	D10b:35-36	5	154
Baggetuna	D55-4:1, 90 % 1729	3	83
Tyttorp	D10b:37	7	67
Lämninge*	D10b:7	2	42
Gärdslösa	D10b:34	1	28
Kumla	D10b:34	1	5
Summa		19	379

*Lämninge räknades 1550 till Kumla socken men 1640 till Harstads socken.

Ödeshögs socken

Förleden är sannolikt genitiv av mansnamnet *Ødhir* och efterleden är -hög med syftning på en markerad fornlämning (SOL s 386). Tack vare ovan

nämnda räkenskaper över Svämbovad kan man anta att de sydligaste socknarna i Lysings härad var betydligt mindre under medeltiden. Den på 1600-talet så vidsträckta Ödeshögs socken omfattade således bara ett drygt tiotal enheter på 1530-talet om Sväm och Svämbovad räknas bort.

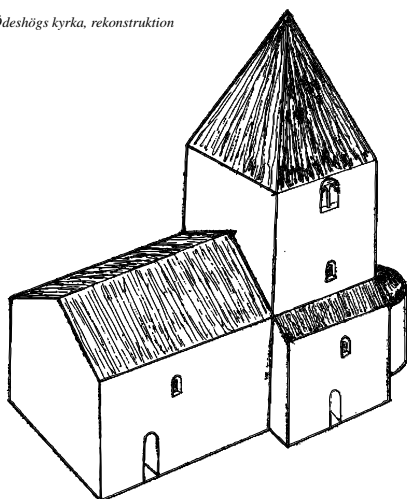
Ödeshögs kyrka är en av Östergötlands tre östtornskyrkor. De två övriga är Källstad i Dals härad och Ask i Aska härad. I likhet med Källstad har Ödeshög en trappa inbyggd i tornet. Tornkammaren har dessutom en glugg mot långhuset. Östtornet och tornkammaren talar för en egenkyrka (Tuulse 1955 s 76). I tornkammaren kunde kyrkans ägare följa gudstjänsten i egen avskildhet. Dateringen har satts till 1100-talets andra hälft. Stämmer denna datering rör det sig om en stenkyrka före den territoriella sockenbildningen. (Lundberg 1935 s 234). Vid kyrkan har tidigkristna gravar påträffats (Lindqvist, Rapport ATA). Stenkyrkan kan således ha föregåtts av en träkyrka. I sakristians vägg är en runsten inmurad. Ristningen lyder:

... reste denna sten efter Helge, sin fader (ögr 144)

Runstenen är ytterligare ett indicium på en äldre stormannamiljö. I Häggestad i nordöstligaste delen av socknen finns ytterligare en runsten. Stenen som står i anslutning till en väg och ett gravfält är korsmärkt och ristningen lyder:

Brodd reste denna sten efter Saxe, sin fader, och efter Udd, sin broder. Gud hjälpe dem! (ögr 133, Brate 1915 s 127 f).

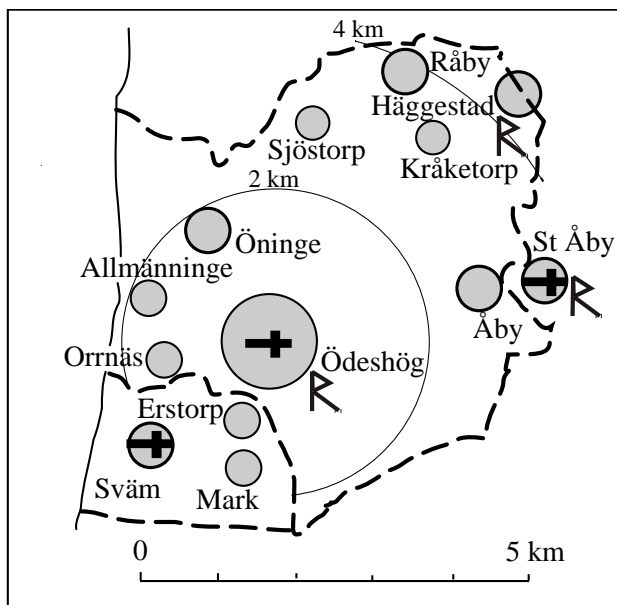
Kyrkbyn är den största bebyggelseenheten i Lysings härad, och år 1640 hade den 12 hemman med 242 tunnland åker. Den näst största enheten var Västra Åby med 9 hemman och 132 tunnland åker. Råby hade 4 hemman och 108 tunnland åker.

Figur 27. Rekonstruktion av Ödeshögs 1100-talskyrka. Kyrkan hade absid och ett östtorn. Tornet var sannolikt rest över en viktig relik (efter Lindqvist).

En gård (*curia*) i Ödeshög ägdes i början av 1300-talet av Magnus Ladulås söner hertigarna Erik och Valdemar (folkungaättens Bjälboätt). Efter Erik och Valdemars fångenskap och död på Nyköpings hus 1317 donerade änkorna hertiginnorna Ingeborg och Ingeborg gården Ödeshög till Linköpings domkyrka som underhåll för en prebenda (DS 7421, DS 2163). Brevet är dessutom daterat i Ödeshög vilket talar för det fortfarande fanns en (stor)gård där vid denna tid.

Den medeltida Ödeshögs socken, omfattade tolv enheter. Fem hade namn med efterlederna -by, -inge, -stad och bör vara av förhistoriskt ursprung. Dessutom fanns fem mindre enheter som av namnformerna att döma var medeltida. Häggestad hade 100 tunnland åker (om Lilla och Stora Häggestad räknas som en enhet). På 1640-talet var de dock två olika funktionella enheter med två bebyggelselägen varav det ena räknades till Heda socken 1670 (Fredsmilskarta D12).

Figur 28. Ödeshögs och Sväms medeltida socknar. Det medeltida sockenområdet omfattade inte Svämbovad som var en del av Lysings härads allmänning. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Tabell 5. Ödeshögs medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Ödeshög	D10b:98-99	12	242
Åby	D10b:158-159	9	132
Råby	D10b:94-95	4	108
Öninge*	D151-83:1, 90 % 1706	9	84
Häggestad** (1)	D10b:69	7	68
Kråketorp	D10b:94-95	2	54
Sjöstorp*	D151-57:1, 70 % 1787	1	43
Kulltorp	D151-38:1, 70 % 1784	1	34
Häggestad** (2)	D10b:69	2	32
Orrnäs	uppsk. fr. häradskartan	1	24
Allmänninge*	D151-2:1, 90 % 1705	1	22
Lyckan*	D10b:100	1	15
Summa		50	858

*Hemmanstalen hämtade från Almquist 1946 3:1 s 571f, s 576.

** Häggestad räknas idag till Heda socken.

Kyrkbyn har ett klart asymmetriskt läge i förhållande till det medeltida sockenområdet, vilket talar mot att socknens jordägare kollektivt stod bakom kyrkbygget. En egendomlighet är att Åby vid Disevidsån var delat i ett Västra Åby som tillhör Ödeshögs socken och ett Östra Åby som är kyrkby till Stora Åby socken. Detta kan tolkas så att det fanns två bebyggelser i Åby varav den västra hade samma ägare som Ödeshög när de territoriella sockenområdena konstituerades.

Sväms socken

Sväm, cirka 2 kilometer sydväst om Ödeshög, är den sydligaste större enheten i Lysings härad. Mellan Sväm och gränsen till Småland finns en vidsträckt medeltida kolonisationsbygd som också var Lysings häradsallmänning. Den försvunna kyrkan i Sväm omtalas år 1318 (DS 2181). Inga lämningar av kyrkan finns registrerade i RAÄ:s fornminnesregister och osäkerhet råder om var den har stått. Sannolikt utgjorde socknen endast av själva Sväm och några underliggande enheter.

Sväm har liksom Ödeshög anknytning till Folkungaättens Bjälbogren. Kung Magnus Eriksson och drottning Blanka testamenterade 1346 bl.a. Sväm och Bjälbo till den planerade gravkyrkan i Vadstena. Sväm sades då ligga i Ödeshögs socken. Socken bör således ha gått upp i Ödeshögs socken mellan 1318 och 1346 (DS 4069, Andersson 1957 s 144 f). Sväms gamla socken kan delvis rekonstrueras. Av en räkenskap från 1539 framgår att enheterna Mark och Erstorp cirka 1,5 kilometer sydväst om kyrkbyn inte räknades till Svämbovad. Sannolikt ingick de i Sväms 1300-tals socken.⁶²

Sväm låg vid huvudvägen mellan Jönköping och centrala Östergötland. Vid Sväm fanns bron över Svämån och här hade hertig Erik hösten 1309 samlat till motstånd mot den förföljande danske kungen Erik Menveds styrkor. Erikskrönikan nämner också att fanns tyska legoknektar förlagda i Bjälbo som kunde stödja Eriks styrkor (Pipping 1926 s 618 f).

Även ätten Ama har haft en anknytning till Sväm. I Lars Ulvssons (Ama) och hans andra hustru Ingrid Anundsdotters testamente från 1318 ihågkommes Sväms kyrka med 1 örtugland (*unum solidum terre*) i den icke identifierade byn Olina i en för övrigt okänd Åkrar socken.⁶³ Släkten Ama hade vid denna tid Alvastra som sin begravningskyrka, trots att Lars Ulvsson

---

⁶² Andersson 1957, Andersson 1958. I Erstorp mellan Ödeshög och Sväm har en stor guld- och silverskatt påträffats. Skatten har daterats till omkring år 975. Skatten understryker områdets aristokratiska framtoning vid slutet av yngre järnåldern (Mårten Stenberger, Fornvännen 1950. SHM 5671).

⁶³ DS 2181. Möjligen Lida i Åkers socken.

sedan länge hade sin sätesgård i Sörmland. Lars Ulvsson var dessutom lagman i Södermanland och var möjligen redaktör för Södermannalagen.⁶⁴

Sväms by

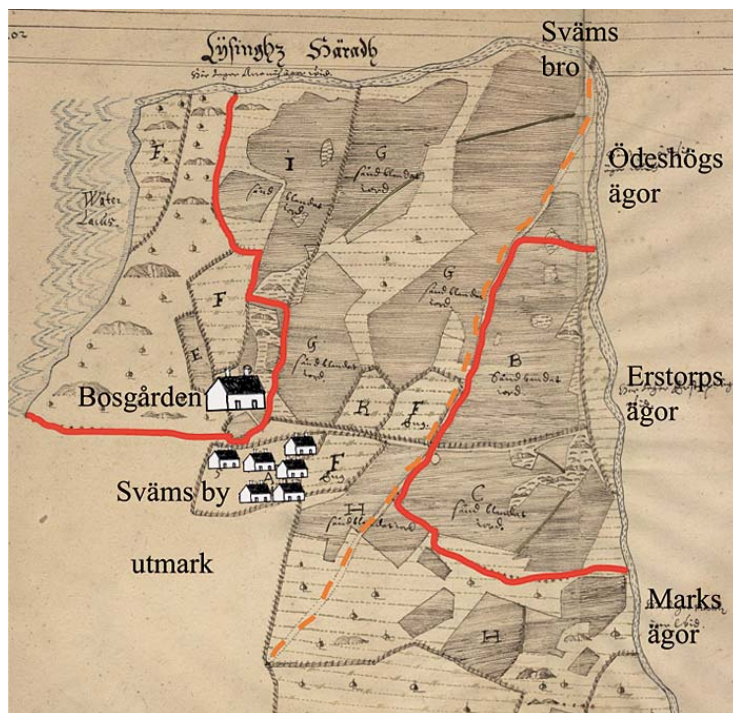
Sväm bestod på 1640-talet av två skilda bebyggelser. För det första en by bestående av 5 krono- och 1 frälsehemman. Byns gårdar var fullständigt egaliserade till storlek och alla hade en 20 alnar bred åker i byamål vilket i detta fall innebar att de ägde 13½ tunnland åker och hade äng till 22 lass. För det andra fanns en stor kronogård som kallades *Bosgården* men som till skillnad från de övriga gårdarna saknade byamål. Bosgårdens åker omfattade hela 35½ tunnland och var samlad i ett större särägoblock i Norrgärdet och Södergärdet samt några vretar. Däremot har Bosgården ingen åker i Lillgärdet. Bosgårdens åker var avgränsad med en röd pricklinje på den geometriska kartan, vilket i detta sammanhang utmärker en egen kameral enhet (jordregisterenhet). Dessutom hade Bosgården äng till 30 lass hö och en humlegård om 250 stänger (D10b:102-103). Bosgårdens tomt låg också för sig, cirka 150 meter norr om bytomten.

Sväm hade till skillnad mot vad som var vanligt i norra Lysings härad goda utmarkstillgångar. Lantmätaren konstaterar 1640 att det fanns timmerskog, svedjemark, ved, gårdselvirke och bete (utmark) till nödtorften och fiske i Vättern.⁶⁵ Både namnet, storleken och det faktum att åkermarken är samlad i ett större särägoblock talar för att Bosgården har sitt ursprung i en medeltida storgård.

---

⁶⁴ Birgitta Fritz har ingående behandlat hans arkiv i uppsatsen "Lars Ulvsson lagman i Sörmland" (Fritz 1985 i festskrift till Herman Schück): "En avvikelse från de mer konventionella penninggåvorna är gåvan av jord till Sväms kyrka (i Ödeshögs socken), som de säger sig omfatta med särskild kärlek. Synd bara att vi inte får veta varför. I Sväm fanns bevisligen folkungagods, och där skall hertig Eriks folk ha utkämpat ett slag med de danska och svenska kungarna och deras styrkor 1309" (Fritz 1985 s 112).

⁶⁵ Bosgården blev på 1600-talet militieboställe och skatteköptes 1791 men behöll sin storlek och särågostruktur långt fram i tiden (Almquist 1946 s 577 not). Bosgården ingick inte heller i Sväms skifteslag vid storskiftet 1783 (D151-70:2). Staffan Helmfrid karakteriserar bebyggelsen som by utan reglerad bytomt trots att gårdarna hade samma byamål (Helmfrid 1962 s 162 f).

Figur 29. På Johan Larssons karta från 1641 kan man ana den medeltida storgården. Bosgårdens ägor är skilda från resten av byns och bebyggelsen ligger för sig norr om bytomten. Bosgården har ensam 34 tunnland åker mot de övriga gårdarnas 13½. Dessutom är Bosgårdens hela åkermark samlad till ett enda stycke litt. B och C. Längst upp till höger på kartan syns Sväm bro. Riksvägen passerar diagonalt över Norrgårdet och Södergårdet. (D10b:102–103).

Landbogårdarnas ursprung får bli spekulativt. Jordnaturen krono har sitt ursprung i tidigare domkyrkogods. Möjligen har frälsegården ett annat ursprung. Den konsekvent genomförda egaliseringen är säkert relativt sen. Möjligen har också landbogårdarna eller majoriteten av dem utgjort en tidigmedeltida storgård.

Tabell 6. Sväm medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Sväm	D10b:102–103	7	117
Erstorp	D10b:101	1	32
Mark*	uppsk. fr. häradskartan	1	30
Summa		9	179

* Hemmantalet från Almquist 1946 3:1 s 576 f plus not.

Sväms medeltida socken var den minsta i området om Svämbovad inte räknades in. Socknen anslöts till Ödeshög före 1348. Kyrkbyn utgjorde större delen av socknen även om de enstaka hemman Erstorp och Mark inräknades. Dessa bör i så fall ursprungligen ha varit avgärda till Sväm.

Stora Åby socken

Namnet betyder byn/gården vid ån (SOL s 297). Den äldre sockenkyrkan var en romansk 1100-tals kyrka med torn. Tornet behölls vid bygget av den nya kyrkan 1756-57. Av äldre inventarier kan nämnas en skulpterad dopfunt från 1100-talet.⁶⁶ I den gamla kyrkan fanns en runsten inmurad i vapenhuset. Ristningen lyder:

Väkell reste stenen efter Härmod sin fader (ög 142).

Ytterligare en runsten var inmurad i nordöstra kyrkgaveln. Ristningen lyder:

Svene reste denna sten efter Göt, sin broder. (ög 143, Brate 1915 s 134 f).

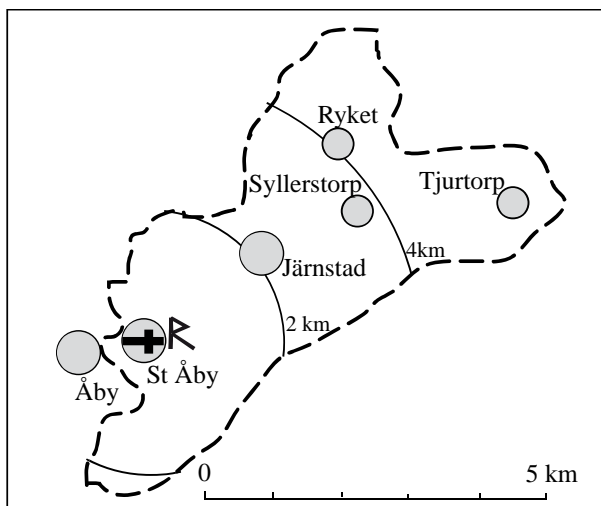
Kyrkbyn (Östra) Åby (Österholmen) hade nio hemman med 132 tunnland åker 1639 (DIOB:164-65). Åby väster om ån (Västerholmen) var lika stor men tillhörde Ödeshögs socken. I Stora Åby socken ingick förmodligen under senmedeltid endast en mindre del av Holaveden eftersom större delen av skogen mot Smålandsgränsen tillhörde det s.k. Svämbovad (Andersson 1957, dito 1958).

Den medeltida Stora Åby socknen hade 9 bebyggelseenheter. Förutom kyrkbyn hade Järnstad, med 6 hemman och 116 tunnland åker, förhistoriskt ursprung. Detsamma gäller sannolikt också Tjurtorp och Syllerstorp efterleden till trots. Dessutom fanns 5 mindre enstaka hemman med medeltida ursprung.

---

⁶⁶ NE 17 s 292 f.

Figur 30. Kyrkan i Stora Åby ligger asymmetriskt i förhållande till det medeltida sockenområdet som inte omfattade Svambovad som var en del av Lysings härads allmänning. Åby väster om Disevidsån tillhörde Ödeshögs socken. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Tabell 7. Stora Åby medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Stora Åby	D10b:164-165	9	132
Järnstad	D10b:168-169	6	116
Tjurtorp	D10b:176-177	3	56
Syllerstorp	D10b:172-173	2	47
Ryket	D10b:172-173	1	27
Frösäng	D103-27:1, 70 % 1807	1	25
Munketorp	D10b:163	1	17
Stubben	D10b:167	1	8
Färgestad	D10b:179	1	7
Summa		25	435

Kyrkan och kyrkbyn har en markant asymmetrisk placering i förhållande till det senmedeltida sockenområdet. Kyrkbyn som också är den största bebyggelseenheten ligger i direkt anslutning till huvudvägen (den gamla Eriksgatan) genom Östergötland vid passagen av Disevidsån.

DALS HÄRAD

Dals härad är Östergötlands minsta och ligger på det 4 till 6 kilometer breda näset mellan Tåkern och Vättern. I dag är området nästan helt uppodlat med

endast små inslag av dungar och strandskog. Mot söder och sydväst är en tydlig naturlig avgränsning i form av Omberg och Dags mosse. Gränsen i nordost saknar påtagliga fysiska barriärer förutom Mjölnaån som dock inte användes som häradsgräns. På medeltiden bestod Dals härad av de fem socknarna, Rogslösa, Väversunda, Herrestad, Källstad och Broby. Under 1500-talet blev häradet något större genom att Nässja och Örberga socknar överfördes från det i öster angränsande Aska härad (Almquist 1946 3:1 s 63). Nässjahalvön med Nässja och delar av Örberga socken bildar en egen naturlig bygd där Vätterstranden utgör en utmark. Över huvud taget är Dals härads Vätterstrand sparsamt bebyggd. Enheterna är få och förhållandevis små och kyrkbyar saknas helt.

Häraderna i Östergötland är normalt namngivna efter sina tingsplatser. Namnet Dal har sannolikt sitt ursprung i att tingsplatsen var belägen i en liten bäckdalgång på Ombergs östsida inte långt från den s.k. Vävergården i Väversunda socken. I denna trakt finns även namnet *Tingslyckan* (SOL s 58). Tingsplatsen var således belägen i häradets sydligaste del nära den gamla huvudvägen mellan Ödeshög och Motala.

Tre sockenkyrkor är orienterade mot Tåkern, nämligen Väversunda, Källstad och Herrestad, som alla är små socknar som domineras av sina kyrkbyar. Nässja socken är exponerad mot Vättern. Broby, Örberga och Rogslösa socknars centrala delar saknar kontakt med såväl Vättern som Tåkern. Rogslösa sockenområde sträcker sig dock tvärs över näset från Tåkern till Vättern. I början av 1600-talet raserades kyrkan i Broby och huvuddelen av denna socken överfördes till Strå socken i Aska härad.

Omberg

Namnet Omberg innehåller ett fornsvenskt ord för dimma (SOL s 244). Åtminstone delar av norra Omberg ingick under tidig medeltid i Dals häradsallmänning.

Två brev från 1200-talets slut behandlar jordtransaktioner på norra Omberg där bl.a. Folkungaätten var inblandad. Omkring 1280 stadfäste den då avsatte kungen Valdemar Birgersson (äldste sonen till Birger jarl) en jordaffär mellan biskop Anund i Strängnäs och en herr Arnulf i Mörby (troligen Mörby i Örberga socken). Arnulf hade varit syssloman (*procuratore de wastenum*) på Folkungarnas storgård Vadstena (DS 873). Sannolikt var Arnulf ombud för kungen eller någon av hans bröder. År 1276 hade Arnulf sålt ett antal jordegendomar på och omkring Omberg för 100 mark penningar. Försäljningen omfattade gården (*nos mansionen*) Västerlösa, jord i Rogslösa, en åker i Bårstad, ett gods i Djurkälla, ängar i Kristberg, åkrar i

Øsløso (Örlösa?). I biskopens köp ingick även några avsöndrade utmarker. Dessa bestod av en del (*quadam parte*) av skogen i Älvarum, skogarna invid Västerlösa, vilka kallades Köp (*Chop*), och en del (*quadam parte*) av skogen i Rogslösa. (DS 616).

Denna affär berörs även i ett brev från 1278-91, men då beskrivs jordegendomarna något annorlunda (DS 872). Valdemar Birgerson stadfäste i detta en affär som omtalar gods i Västerlösa med alla tillagor, samt en tredjedel av (härad)sallmänningen (*terra communis*) mellan byn Bårstads gränser och Omberg som kung Magnus Ladulås hade skänkt till Strängnäs-biskopen. Rimligen rörde det sig om kungstredingen. Troligen motsvarar detta område det som i brevet från 1276 omtalas som skogarna Köp, skogen vid Västerlösa och skogen vid Rogslösa.⁶⁷

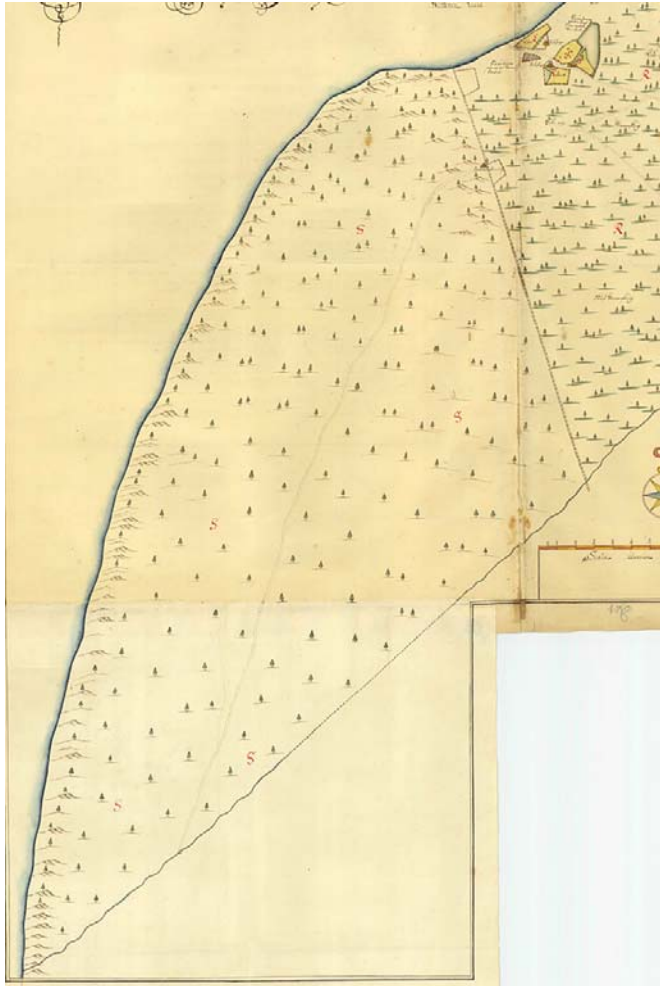
Av breven framgår således att norra Omberg och området öster därom var häradsallmänning på 1200-talet och att allmänningsmarken hade sträckt sig ända till Västerlösa och Bårstads gränser. Det är lite förvånande att skogarna vid Älvarum omtalas i detta sammanhang eftersom Älvarum låg på södra Omberg. Det verkar dock som en utbrytning av kungens andel även hade skett i detta område och att det är denna tredjedel som överlåtits till strängnäs-biskopen. Strängnäs-biskopens intresse för dessa avlägsna marker i Linköpings stift kan verka egendomlig. Möjligen ville han ha tillgång till kalkbrotten längs vätterstranden.

En stor del av norra Omberg, från Västra väggar till drottning Ommas borg tillhörde tidigare Västerlösas utmark.⁶⁸

---

⁶⁷ Köp bör syfta på att denna skog har friköpts från häradsallmänningen. Rosén 1949 s 37, s 143. DS 873.

⁶⁸ Förmodligen har Västerlösa införlivat angränsande allmänningsmark i sitt ägoområde. Gårdar som gränsade till häradsallmänningar verkar ha gjort detta så ofta att det reglerades i Östgötalagen (ÖL Byggningsbalken 28:2). Större delen av denna utmark hamnade innanför djurgårdstaketet när jaktparken inrättades. Lantmätaren Gabriel Nilsson skriver på en geometrisk karta över Västerlösa från 1697 under littera s: "den deelen af denne gårdenz (ägor) som ligger uthi Ombergs djurgård" (D85-16:2). Gränsen överensstämde med den s.k. Västerlösa bäck som sades rinna både åt väster och öster. Där östra bäcken nådde bergets fot hörnade Djurgårdens, Västerlösas samt Hässleby/Frebergas ägor (D143-15:2, 1716).

Figur 31. En ganska stor del av norra Omberg ansågs vid slutet av 1600-talet vara utmärkt till Västerlösa. Området var dock införlivat med Djurgårdsinrättningen (D85-16:2).

Kalkstensbrotten vid Borghamn

Mellan Ombergs nordspets och Hovenäset finns kalkstensbrotten i Borghamn. Kalkstenen har brutits åtminstone sedan tidig medeltid. Det är denna sten som bl.a. användes vid bygget av Alvastra kloster, det s.k. Sverkerkapellet, och en byggnad nere vid Ålebäcken. Vi vet lite om de medeltida brotten och om hur transporterna gick till. Långt in i nyare tid användes stenen som byggnadsmaterial och för att bränna kalk.

På 1697 års karta över Västerlösa har lantmätaren noterat vid Vätterstranden just utanför djurgårdstaketet "här på denna plats är stenbrottet". Cirka 500 meter längre norrut står "här på denna plats har förr varit (ett) stenbrott". Vidare skriver han att åborna i Västerlösa bränna någon kalk till avsalu (D85-16:2). Det fanns alltså flera stenbrott på Västerlösas utmark. Möjligen låg stenbrotten på mark som ursprungligen hade tillhört häradsallmänningen.

Figur 32. Västerlösa 1697 (D85-16:2). Från Omberg går en väg från sydväst mot nordost genom Västerlösas utmark. En annan väg leder ner mot Vätterstranden och tre backstugor och några vretar. Förmodligen är det bostäder till stenarbetarna. Söder om vägen är stenbrottet och norr om vägen ligger det gamla stenbrottet.

Den kalkrika berggrunden fortsätter österut in på Bårstads ägor. Lantmätaren Johan Peter Thil skriver i protokollet till storskifteskartan 1761 angående strandmarken:

Norra skogen nr 58, tufvig och jämn syrawall skogslös, ... är af icke mer än 2 å 3 tums matjord öfver ör och kalkstenshallar, hwaraf äfven hela sjöstranden, långt ut i sjön är full” (D85-3:2).

Längre åt öster mot Hovanäset skriver han:

Sjöstranden nr 60 emellan skogen och Hofwanäset, består af en sandås utan någon nytta, men något väster härom, är stranden långt uti sjön, grundad med kalkstenshallar af 2 å 2½ tums tjocklek (D85-3:2).

Väversunda socken

Väversunda är Dals härads sydligaste socken och avgränsas av Omberg i väster, Tåkern i öster och Dags mosse i söder. Endast i norr gränsar socknen till öppen jordbruksbygd. Socken har fått sitt namn av kyrkbyn. Förleden är oklar. Efterleden syftar på någon sundliknande sankmark (SOL s 374). Före Tåkerns sänkning låg Väversunda kyrka alldeles invid sjöstranden. Stenkyrkan var enligt dendrokronologiska undersökningar färdigbyggd tidigast på 1160-talet, d.v.s. cirka 20 år efter Alvastra klostrets grundande (Eriksson 2006 s 79). Runristade gravmonument har påträffats i anslutning till kyrkan (Ög 51-56, 58). Detta talar för kristna begravningar under 1000-talets andra hälft och att en träkyrka föregått stenkyrkan. Det har således funnits en kyrka och begravningsplats långt före den territoriella sockenbildningen.

Kyrkbyn Väversunda omfattade 10 hemman med 160 tunnland åker 1633. Övrig bebyggelse hade alla mindre än 30 tunnland åker. Väversunda eller åtminstone en stor del av denna by tillhörde senast på 1270-talet biskopen i Linköping. Det är inte klart hur biskopen kommit i besittning av Väversunda men rimligen genom en donation eller köp från en högaristokratisk släkt. År 1279 tillkännagav Biskop H(enrik) i Linköping att han med allmänt samtycke gjort ett jordbyte med abboten och konventet i Alvastra kloster. Transaktionen innebar att han till överlät allt han ägde i Väversunda (Dals härad) inklusive socknens biskopstionde mot Alvastras egendomar på Visingsö (DS 683). Sannolikt gällde transaktionen de hemman i Väversunda som Alvastra ägde ännu vid medeltidens slut. Bytet var ofördelaktigt för domkyrkan och därför gjordes en ny överenskommelse 1294 mellan biskop Lars (II) och klostret. I denna erhöll domkyrkan ytterligare 2 attungar i Husaby av klostret.⁶⁹

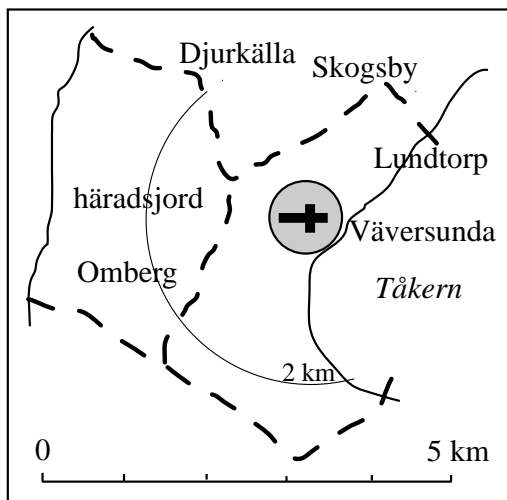
---

⁶⁹ DS 1118. Avser sannolikt den försvunna byn Husaby på Visingsö (Ericsson 2007 s 55).

Helmfrid har ingående analyserat Väversunda kyrkby och dess ursprung utifrån två geometriska kartor (Helmfrid 1962 s 231-57). Av dessa framgår att den äldsta åkermarken hade legat runt kyrkan och bytomten. Han konstaterar också att det funnits ytterligare en gård/by vid namn *Lunna* cirka 600 meter nordväst om kyrkan. Det är denna gård/by som gett namn åt den medeltida avgärdaenheten Lundtorp. Lunna avhystes tidigt och bör ha införlivats med Väversunda kyrkby redan under högmedeltid (Helmfrid 1962 s 254).

Delar av Väversundas åker, äng och svedjeland frändömdes byn under 1670- och 80-talen och marken överfördes till Djurgårdsinrättningen (Helmfrid 1962 s 234). Innanför djurgårdstaket låg också Väversundas Storäng, en särhägnad hårdvallsäng som vid 1600-talets slut var beväxt med ek och hasselskog (DI44-10:1).

Till Väversunda socknen räknas idag en stor del av norra Omberg. Det medeltida sockenområde var mindre. Den tidigare häradsmarken och Djurkälla i nordväst räknades på 1400-talet till Rogslösa socken (Larsson 1971 s 11, s 81). Ännu i den geometriska jordeboken D6 från 1633 tillhörde Djurkälla och de angränsande enheterna Skogsby och Tyskeryd Rogslösa socken.

Figur 33. Väversunda medeltida ägoområde bestod helt av kyrkbebyggelsen samt avgärdahemmanet Lundtorp. Skogsby, Djurkälla, Tyskeryd och Nyby tillhörde Rogslösa socken. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Tabell 8. Väversunda medeltida socken. Åker 1640

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Väversunda	D6:31-32	11	160
Lundtorp	D6:35-36	1	12
Summa		12	172

Väversunda är ett av de bästa exemplen på hur de rumsliga omständigheterna stöder hypotesen om att tidigmedeltida storgårdar med tillhörande egenkyrkor övergick till territoriella socknar. Väversunda med 11 hemman och 160 tunnland åker utgjorde nästan hela den medeltida socknen. I och med att egenkyrkan blev församlingskyrka blev storgården med sina avgärdaenheter också sockenområdet. Den retrogressiva kartanalysen har visat att det även har funnits en enhet vid namn Lunna som redan under högmedeltid var avhyst och införlivad med huvudgårdens ägoområde. Efter reformationen har minst fyra enheter överförts till Väversunda från den angränsande Rogslösa socken. Efter 1645 har ytterligare en enhet förts över till Väversunda.

Rogslösa socken

Rogslösa socken har fått sitt namn efter kyrkbyn. Förleden har en oviss betydelse. Efterleden *-lösa* betyder glänta, äng (SOL s 256).

Den äldsta bevarade delen av kyrkan är dess torn. Ett återanvänt remstycke har daterats till 1134 och tornhuven har virke som fällt 1212-13 (Ericsson 2006). Kyrkan har troligen föregåtts av en träkyrka med tillhörande begravningsplats eftersom runristade tidigkristna gravmonument har påträffats (Neill & Lundberg 1994 s 151, ögr 49). Till kyrkan hör en ovanligt stor kyrkogård.

Kyrkbyn i Rogslösa är liten och består av ett enstaka hemman och Prästgården. Bebyggelsen i anslutning till kyrkan är endast den fjärde i storlek i socknen med knappt 90 tunnland åker 1633. Kartorp, 1 kilometer nordost om kyrkan, är av efterleden *-torp* och av läget att döma troligen en avgärdaenhet till Rogslösa.

Sockenens största enhet är Bårstad 1 kilometer nordväst om kyrkan. Bårstad hade 6 hemman med över 200 tunnland åker 1633. Vid 1200-talets mitt beboddes Bårstad av en storman. I ett brev från 1262 intygar Birger Jarl att Ulfhild av *Barestad* som var änka efter Johannes Mus hade skänkt all sin

lösa och fasta egendom i Bårstad till Alvastra kloster. Bårstad eller delar av denna bör ha varit Johannes Mus och Ulfhilds sätesgård.⁷⁰

Som motprestation skulle klostret hålla Ulfhild med mat, kläder och annat nödtorft så länge hon levde. På baksidan av brevet finns en anteckning om den större gården (*cum quarta parte ad maiorem curiam*) (DS 478). Bårstads öden är därefter oklara. Möjligen avhände sig Alvastra sin del i Bårstad.⁷¹ I Mats Kättilmundssons omfattande testamente 1324 doneras Bårstad till en Birgitta Mattsdotter (DS 2601). Här kan finnas en ägorättslig koppling till Bjälboätten eftersom Mats Kättilmundssons morfar var Greger Birgersson som var utomäktenskaplig son till Birger jarl (Beckman II 1954 s 294 ff). Stormannen Algot Magnusson ägde jord i Bårstad i början av 1330-talet (DS 3070).

Riddaren och marsken Anund Finnvidsson (båt) och hans hustru Gunhild Hemmingsdotter (Lejonansikte) ägde i början av 1300-talet 4½ attungar i Bårstad. Anund Finnvidsson kallades stallare och hörde till rikets mäktigare män under 1300-talets första hälft (ÄSF 61b, 74a). Ytterligare indicium på att åtminstone en del av Bårstad var en storgård är att kung Magnus Eriksson köpte Bårstad och en del andra egendomar för 500 mark penningar av riddaren och riksrådet Karl Näskonungsson (natt och dag) och Anund Sture (sjöblad) 1348 (SDHK 5611, DS 4324). Affären var en av flera vid 1300-talets mitt i vilka kung Magnus Eriksson förvärvade mark i Dals härad. Summan motsvarade cirka tolv ordinära landbogar. Ensamgårdarna Olstorp och Toketorp, söder om Hovenäset, kan ha varit avgärda enheter på Bårstads medeltida ägoområde.⁷²

En annan förhistorisk bebyggelseenhet som var större än Rogslösas kyrkbebyggelse var Hässleby som låg knappt 1 kilometer sydväst om kyrkan. Byn hade 4 hemman och drygt 120 tunnland åker 1633. Ägorna sträckte sig över en 3 kilometer lång remsa från bytomten i öster till Omberg i väster. En del av den gamla häradsallmanningen kan ha införlivats i byn. År 1279 omtalas en Sigge i Hässleby (DS 682). Hässleby omtalas även i stormannen Johan Sixtenssons testamente 1275-76 (DS 866, översättning Claes Gejrot). Hässleby hade Johan ärvt efter sin bror och gården donerades till Alvastra

---

⁷⁰ Möjligen finns ett släktskap med kung Erik Knutssons stallare Bryniolf Mus, som i början av 1200-talet hade erhållit stora områden i Brevik söder om halvön Kråk på andra sidan Vättern.

⁷¹ Historikern Bjarne Beckman har beskrivit ägarförhållandena under medeltiden. Han har bl.a. en uppgift om att Bårstad räknade 12 attungar (Beckman II s 295).

⁷² Enligt Johan Larssons karta 1633 nådde inte Bårstads ägor till Vätterstranden (D6:19-20). Detta beror dock på att vätterstranden var utmark och därför inte karterades. På alla senare kartor omfattade Bårstads ägoområde cirka en kilometer strandmark på ömse sidor om Hovenäset.

kloster mot gravplats och förböner. I testamentet ger Johan Sixtensson även sina trälar fria. Det finns dessutom indicier på en försvunnen runsten. Vreta kloster hade i början av 1300-talet ett spritt ägoinnehav i Rogslösa socken som bestod av jord i Bårstad, Västerlösa och Kartorp (DS 2810).

Häckenäs vid Vättern bestod av enbart frälsejord vid mitten av 1500-talet (Johansson 1990 s 74). Detta var orsaken till att enheten inte karterades 1633. Frälsemannen Magnus Johansson (Ängel) skänkte 1292 jord i Häckenäs till kyrkan i Rogslösa som han hade förvärvat av en *Nils haboæ* och gods i Valla till kyrkan i Källstad (DS 1737). Möjligen omfattade denna gåva bara en mindre del av Häckenäs. Omkring 1300 överlät nämligen riddaren Johan Ängel d.y. (Finsta ätten) gården (*curiam*) Häckenäs till marsken Torkel Knutsson (DS 1379). Johan tog vapnet *ängel* efter sin mor Katarina Johansdotter som var syster till Magnus Johansson (Ängel) (ÄSF s 34 ff). Genom Katarina finns en koppling till Folke jarl (d 1210) som var Katarinas morfar.⁷³

Häckenäs testamenterades 1324 av Mats Kättilmundsson till en Ramfrid Håkansdotter (DS 2601, Beckman II s 293). År 1447 var avraden 6 tön korn och 6 öre penningar d.v.s. en total åker om 36 tunnland om avraden var lika med utsädet (Larsson 1971 s 11). Om Häckenäs säger Rannsakingarna att där finns rester av ett säteri:

och synes reliquier af itt gammalt säterij uthi häckenäs (Rannsakingar s 284).

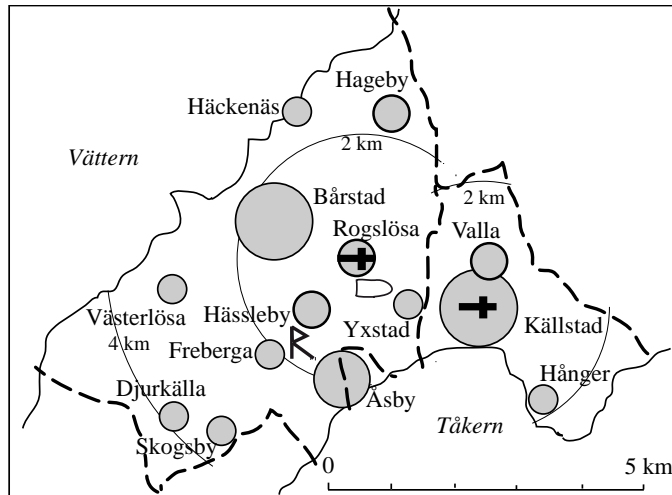
I Vadstena klostrets jordebok från 1447 sägs att Baggelycke och Kattorp som låg öde var avgärdatorp till Häckenäs vid Vättern. Baggelycke hade en landbo som gav 6 spann i avrad (Larsson 1971 s 11). Detta innebar att Baggelycke hade 6 tunnland åker på 1440-talet vilket ska jämföras med cirka 10 tunnland som anges på 1630-talet (D6:11-12). Ytterligare en avgärdaenhet var Kråktorp som på 1440-talet hade en landbo.

Sydväst om Bårstad gränsade det enstaka hemmanet Västerlösa. Västerlösa var, det låga hemmantalet till trots, en medelstor enhet med 55 tunnland åker.⁷⁴

---

⁷³ Beckman II släkttabell s 268, s 356-57. Johan Ängel d.y. var kusin till Heliga Birgittas far upplandslagmannen Birger Petersson. Han var mest besutten i Uppland och det är inte klart om han hade kommit över Häckenäs genom arv eller på annat sätt. Så småningom hamnade Häckenäs under Vadstena kloster. År 1390 bekräftade riddaren och lagmannen Karl Karlsson (lejon) sin farmors Heliga Birgittas och släktingarnas gåvor till Vadstena kloster. Samtidigt erhöll han Häckenäs i Rogslösa socken på livstid (SDHK 13 829). Åtta år senare skänkte Karl Karlsson Häckenäs till Vadstena kloster (SDHK 15 000).

⁷⁴ D85-16:2. Orsaken till att Västerlösa inte karterades 1633 var att det endast bestod av frälsejord. Enligt beslut 30/5 1640 donerades det till Gabriel Gustavsson Oxenstierna].

Figur 34. Rogslösa socken hade en relativt liten kyrkbebyggelse. Vilsberga tillhörde under medeltiden Örberga socken. Den största enheten var Bårstad nordväst om kyrkan. Källstads socken var geografiskt väl sammanhållen. Under medeltiden tillhörde 2 hemman i Åsby Källstads socken. Däremot räknades Yxstad ända fram till 1880-talet till Rogslösa socken. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

I sitt testamente 1293 donerar riddaren Bengt Petersson (tre pukhorn alternativt tre framvända vingar) som var en betydande jordägare i Rogslösa socken vid 1200-talets slut gården (*curiam meam*) Västerlösa till Alvastra mot gravplats i klostret för sig och sina föräldrar (ÄSF s 76, DS 1082, DS 1083, översättning Claes Gejrot). För Västerlösa skulle munkarna dessutom betala 100 mark penningar för att lösa Bengts skulder. Bengt Petersson var även besutten i Hässleby och Rogslösa. Dessa gårdar skulle användas för att stödja ett korståg i det heliga landet. Han ägde också en gård i Åsby som värderades till ett pantvärde av 100 mark. Troligen avses Åsby norr om Tåkern. Bengt Peterssons testamente bevittnades av rikets mäktigaste män bl.a. kung Birger Magnusson, marsken Torkel Knutsson, biskop Lars i Linköping. Bengt Peterssons förankring i området framgår även av att han bevittnade uppgörelsen om Svälunge mellan Alvastra kloster och frälsemannen Dan Johansson 1294 (DS 1104). Bengt Petersson var gift med en Ingeborg som i ett tidigare äktenskap hade varit gift med en man av släkten Läma. Detta innebar att Bengt blev styvfar till Ingeborgs son Håkan Ingeborgsson Läma (DS 1193, Beckman II 1954 s 374 f).

Alvastra verkar inte ha behållit Västerlösa någon längre tid. År 1359 sålde nämligen en Holmger Torkelsson alla sina ägor i Västerlösa till riddaren

Magnus Nilsson (röde) för 200 mark svenska penningar (DS 6091). Den höga summan talar för att det var fråga om en storgård eftersom en ordinär landbogård kostade cirka 40 mark.

Ytterligare ett belägg på att Västerlösa inte var ett ordinärt familjejordbruk är att Knut Stensson (Sten Lalasons ätt) år 1420 bl.a. skänkte en gård i Västerlösa och Kartorp som morgongåva till sin hustru Kristina Knutsdotter (Aspenäsätten). Gården räntade den förhållandevis stora avraden 18 tön (thynne) korn. I samma gåva ingick jord i den nordöst om Rogslösa liggande gården Kartorp som räntade 6 tön korn (SD 2789). Om avraden var lika med utsädet hade Västerlösa totalt cirka 108 tunnland åker. Möjligen var det inte enbart åkern som låg till grund för avraden. På Västerlösas ägor låg de viktigaste kalkstenbrotten.⁷⁵

Åsby vid Tåkerns norra strand var delad mellan Källstad och Rogslösa socknar. Fram till 1886 tillhörde 2 frälsehemman med knappt 80 tunnland Källstads socken. Till Rogslösa socken hörde 4 hemman. Den reglerade bytomten låg alldeles vid Tåkerns strand (D6:103-104). Vid 1200-talets slut ägdes en gård (*curia*) i Åsby av riddaren Bengt Petersson (tre pukhorn) (DS 1083).

Yxstads 2 hemman hade 70 tunnland åker 1633. Den ena gården brukades av prästen i Rogslösa (D6:2-3). I början av 1300-talet skänkte Helena och hennes dotterson Olof en trefjärdedels attung i Yxstad till Alvastra kloster (DS 1764, 1765).

Därutöver har det funnits ännu en avgärdagård som hette Gunnetorp på gränsen mellan Freberga och Väversunda. Gården var öde redan år 1442 (Larsson 1971). Namnet är dock noterat på 1633 års karta för en utjord med 6 tunnland åker (D6:23-24).

Gården Djurkälla omtalas i flera medeltida brev. År 1352 sålde frälsemannen Birger Algotsson (Hjorthorn) bl.a. 2 attungar i Djurkälla till kung Magnus (Eriksson) och Vadstena kungsgård (DS 4794). Affären var en av flera vid denna tid där Magnus Eriksson utvidgade Vadstena gårds jordinnehav (se Fritz 2000 s 60 ff). Birger Algotsson var gift med Kristina Larsdotter (Ama) som stammade från Folke Jarl och Folkungaätten (ÅSF s 107-110). År 1407 skänkte prästen Nils Petersson sin fädernejord i bl.a. Djurkälla till Gudhems kloster som ingift för en jungfru och själamässor (SDHK 16 746, SD 763). Vid samma tid ägdes åtminstone delar av Djurkälla av Skänninge nunnekloster. År 1412 sålde nämligen priorissan Ermegard och

---

⁷⁵ I slutet av 1400-talet ägde Arvid Trolle "hoffwidgarden" i Västerlösa med en frukträdgård samt avgärda gården Kartorp. Avraden var 10 tunnlor korn samt på 8 tunnlor som dragits av under några år för byggnation (ATjb s 83). Kartorp räntade 6 tunnlor. Sannolikt avses även i detta fall tön eftersom tunnan infogas som spannmålsmått först under 1500-talet.

konventet i S:t Martins kloster i Skänninge en ägolott i Djurkälla till nunnorna i Gudhem.⁷⁶

År 1447 ägde Vadstena kloster en tredjedels attung i Djurkälla som räntade 4 pund smör. Djurkälla är ensamt om att betala arrende i smör av Vadstena klostergårdar i Dals härad, vilket stöder uppgifterna i övrigt på en spannmålsinriktad ekonomi vid 1400-talets mitt. Räntan 4 pund smör motsvarar en normalstor arrendegård vilket talar emot det låga attungstalet. I Östergötland räknade en fullsuttan gård vanligen mellan 1 och 2 attungar. Attungstalet är möjligen felaktigt.⁷⁷ Vidare är det ovanligt att medeltida nybyggen åsatts attungstal. Djurkälla bör alltså gå tillbaka till yngre järnålder.

Det enstaka hemmanet Nyby (*Nyabygdh*) mellan landsvägen och Tåkern var under 1400-talet upptaget under Rogslösa socken i Vadstena klostergårdar (Vakl 1502 s 21 f, Larsson 1971 s 11, s 81). Av rumsliga skäl bör det ha varit avgärda till någon av enheterna Åsby eller Freberga i Rogslösa socken. Nyby räknades dock till Väversunda socken 1633.

Rogslösa socken hade en något annorlunda avgränsning under medeltiden. I början av 1400-talet sades t.ex. Djurkälla ligga i Rogslösa socken (SDHK 16 746, SD 763). Även enligt Vadstena klostergårdar 1502 tillhörde Djurkälla Rogslösa socken. Gården Nyby (*Nyabygdh*) räknades till Rogslösa socken då den 1378 skänktes till Vadstena kloster av Katarina Jonsdotter (SDHK 11 297). År 1441 utfärdade Mats Odenkarl som var häradshövding i Lysings härad fasta på gården (SDHK 23 858). Ännu i Vadstena klostergårdar 1502 var Nyby (*Nyabygdh*) upptaget under Rogslösa socken (Vakl 1502 s 21 f). Däremot räknades byn Vileberga på 1400-talet till Örberga socken.

---

⁷⁶ SDHK 17 868. Det är inte helt lätt att förstå varför Gudhems kloster i centrala Västergötland var intresserat av ett hemman på Ombergs östsluttning. År 1425 bytte också abbedissan Ingrid i Gudhem bort Djurkälla till Vadstena kloster. I utbyte erhöll Gudhems kloster egendom i Jättene i Friggåkers socken endast tre kilometer från själva konventet (SDHK 20 500). Möjligen var denna ömsesidiga bättre arrondering av klostrens ägoinnehav avsikten redan från början.

⁷⁷ Attungstalet är möjligen felaktigt, Dovring 1947, Ericsson 2007.

Tabell 9. Rogslösa medeltida socken. Åker 1640.

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Bårstad	D6:19-20	6	204
Hässlaby	D6:6-7	6	123
Åsby*	D6:103-104	4	120
Hageby**	D85-6:1, 90 % 1715	4	96
Rogslösa	D6:2-3	4	90
Häckenäs**	Rogslösa sn akt 173, 50 % 1842	1	74
Yxstad	D6:2-3	2	70
Freberga	D6:23-24	8	69
Västerlösa**	D85-16:1, 95 % o 1690	1	51
Skogsby***	D6:27-28	3	27
Djurkälla***	D6:27-28	2	24
Karttorp	D6:11-12	1	16
Olstorp	D6:11-12	1	16
Nyby***	D6:35-36	1	16
Gunnatorpet	D6:23-24	5	12
Baggelycke	D6:11-12	1	10
Tyskeryd***	D6:27-28	1	9
Toketorp	D6:11-12	1	6
Summa		52	1033

*endast de 4 kronohemmanen som räknades till Rogslösa socken. ** Uppskattad åker 1640 efter senare kartor. *** Räknades senare till Väversunda socken.

Rogslösa medeltidssocknen hade 18 bebyggelseenheter varav åtta var enstaka hemman med medeltida namnformer, sju av dessa låg dessutom på Omberg. Nio enheter hade slutleder av järnålders typ som -lösa, -stad, -berga och -by. Dessutom fanns Djurkälla och Häckenäs vars ålder är svårbestämd. Rogslösa har en relativt liten kyrkbebyggelse men kyrkan ligger centralt i förhållande till de förmodade 1100-tals enheterna.

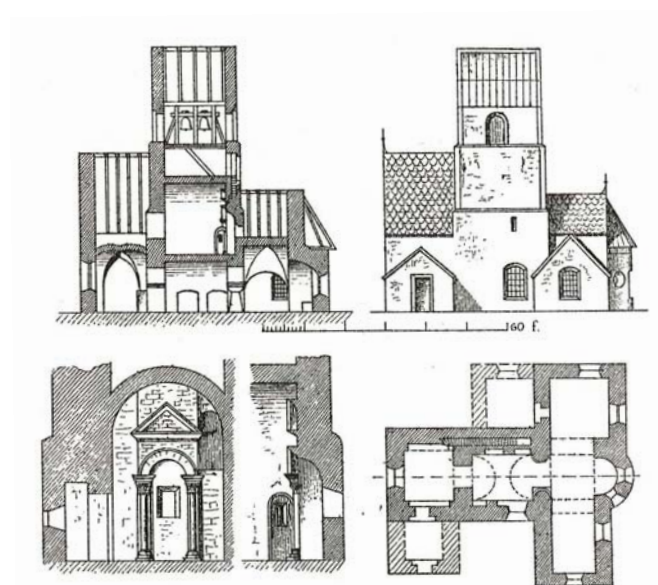
En tolkning av socknens bebyggelsestruktur är att Bårstad och övriga storgårdar var samlade under en ägare och att kyrkan byggdes i Rogslösa därför att detta var det mest centrala läget. Man kan också tänka sig att Rogslösa tidigare var en större enhet, men de rumsliga förhållandena talar snarare för att Rogslösa var centrum i en större ägdomän.

Källstad socken

Källstad ligger norr om Tåkern cirka 5 kilometer nordost om Väversunda. Socknen har fått sitt namn av kyrkbyn. Förleden är mansnamnet *Kæti* eller *Kættil* (SOL s 182).

Den lilla romanska kyrkan hade östtorn och absidkor. Karaktären på kyrkan blev helt förändrad vid en ombyggnad 1869 (Bonnier 2007 s 24, Tuulse 1955 s 71).

Socknen domineras av Källstads kyrkby med 8 hemman och drygt 200 tunnland åker. Källstad omtalas som dateringsort 1280, då Östergötlands lagman Bengt utfärdar en kungörelse för innevånarna i Ydre härad och 1354 men då som by (*villa Kiætæstadhum*) (DS 700, DS 5015). Se karta över Rogslösa socken ovan.

Figur 35. Källstads kyrka före 1869. Tornet är placerat över östra delen av långhuset. Troligen en privatkyrka från omkring 1150. (Efter N.M. Mandelgren).

Vid mitten av 1300-talet var Källstad uppdelad på flera jordägare. År 1349 sålde riddaren Karl Näskonungsson (natt och dag) sina ägor i byn (*villa*) Källstad till kung Magnus och Vadstena kloster (DS 4418). Denna affär var ett led i att bygga upp ett godsinnehav för en blivande klosterstiftelse för Folkungarnas gravkyrka. Kung Magnus fortsatte förvärven i Källstad och 1352 köpte han och Vadstena kungsgård 2 attungar av Birger Algotsson samt 1354 ytterligare 1 attung av Björn Håkansson (DS 4794, DS 4994). Från 1441

finns ett intyg om att en enhet som hette Askanäs tillhörde Källstad (SDHK 23 819 samt SDHK 23 890). Var Askanäs låg är inte känt.

Cirka 2 kilometer sydväst om kyrkan ligger Åsby. Enligt den geometriska jordeboken 1633 var Åsby delad mellan Rogslösa och Källstads socknar varav 2 frälsehemman tillhörde Källstads socken medan 4 hemman tillhörde Rogslösa (D6:103-104). Enligt ett brev från 1208 skulle Alvastra kloster ha ägt 2 attungar i Åsby (DS 138). Möjligen var det enstaka hemmanet Hånger på halvön sydost om kyrkbyn med knappt 40 tunnland åker avgärda till Källstad. Åkerarealen var dock betydligt större än vad som kunde brukas av en familj. Frälsekvinnan Bengta Algotsdotter (Hjorthorn) gav 1336 sin gård (*curiam meam*) Hånger som sades ligga ”bredvid sjön Tåkern” till S:t Martins systrakonvent i Skänninge. Fru Bengta var gift med Nils Kättilsson (Bielke) (k. 1295-1304) och var troligen syster till den ovan omtalade Bengt Algotsson (ÄSF s 25a, 298a). Möjligen var det fråga om en storgård. Denna förmodan stärks av att Bengtas son Filip skulle ha rätt att återlösa Hånger för 40 mark lödigt silver när han blivit myndig (DS 3266). Vid 1300-talets mitt motsvarade 1 mark silver ungefär 5 mark penningar (DS 6813). Detta innebär att Hånger värderades till 200 mark penningar vilket var cirka fem gånger mer än priset för en vanlig landbogård (Ericsson 2007 s 95 f).

Byn Valla, cirka 1,5 kilometer norr om kyrkbyn, hade nästan 80 tunnland åker 1633 (D6:111-112). I sitt omfattande testamente 1292 donerar riddaren Magnus Johansson (Ängel) ett gods i Valla till kyrkan i Källstad (DS 1737, ÄSF 38b, jfr. Johan Ängels överlåtelse av Häckenäs till marsken Tyrgils Knutsson). Testamentsgåvan bör inte ha gällt en hel gård eftersom den omtalades som *predium* dvs. (en mindre) egendom medan andra gods i testamentet betecknades med *curia* med betydelsen (stor)gård.

Den medeltida Källstads socken var liten och bestod av 4 enheter som av namnformerna att döma verkar vara förhistoriska. Källstads kyrkby var i särklass störst i socknen men även Valla och Hånger kan ha varit medeltida storgårdar. Till Källstads socken hörde också en del av Åsby som i övrigt låg i Rogslösa socken. Orsaken till detta sockenfjäll kan vara ägarförhållandena omkring 1100.

Tabell 10. *Källstads medeltids socken. Åker 1633.*

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Källstad	D6:99-100	8	202
Valla	D6:111-112	4	82
Åsby*	D6:103-104	2	54
Hånger	D6:115-116	1	39
Summa		15	377

*Av byn Åsby tillhörde 2 frälsehemman Källstads socken och 4 f.d. klosterhemman Rogslösa socken fram till 1880-talet.

Herrestads socken

Herrestads socken gränsar i nordost till Källstad. Socknen har fått sitt namn av kyrkbyn. Förleden kan möjligen innehålla mansnamnet *Hære* 'den gråhåriga' (SOL s 125).

Kyrkan har med hjälp av dendrokronologi daterats till 1100-talets början. Virket till takstolarna fälldes så tidigt som 1112 (Eriksson 2006 s 43). Dessutom har två tidigkristna gravmonument påträffats vilket talar för att det har funnits en äldre träkyrka (Lindqvist 1915, Neill & Lundberg 1994 s 151, Bonnier 2008). Herrestads socknen domineras av kyrkbyn med 12 av sammanlagt 22 hemman (ÖGH 1555). Herrestad är den i särklass största agrara enheten i Dals härad med nära 280 tunnland åker 1633 (D6:83-84).

Herrestad tillhörde tidigt linköpingsbiskopen. Den är dock inte omtalad som biskopsgods i påve Alexander III:s skyddsbrev från 1178 (DS 74). I detta brev nämns för Östergötlands del; gården i Linköping, Munkaboda, Normlösa och gården vid Skänninge, d.v.s. Biskopsberga. Senast på 1240-talet men sannolikt långt tidigare ägde dock biskopen en stödjepunkt i Herrestad. Biskop Lars uppger 1246 att han för 100 mark silver hade låtit bygga murade källare i biskopsgårdarna Munkeboda, Normlösa och Herrestad (DS 282, Schück 1959 s 288). Herrestad var då det västligaste av Östergötlands nio biskopsgods (Karta Schück 1959 s 281). Hur Herrestad kommit i domkyrkans ägo är okänt. Troligen var det en donation av någon av de tidiga biskoparna eller någon av de statsbärande ätterna. Herrestads betydelse understryks av att biskop Lars (II) utfärdade ett brev i Herrestad 1294 (DS 1118). Troligen var Herrestad då ännu inte uppdelat på familjejordbruk. Vid medeltidens senare del hade dock biskopsgården i Herrestad lagts ut till sex landbogårdar (Schück 1959 s 378). Hela Herrestad ägdes dock inte av Linköpingsbiskopen vid medeltidens slut eftersom det också fanns 4 frälsehemman och 1 klosterhemman (Johansson 1990 s 75).

Cirka en halv kilometer sydväst om Herrestad ligger Husberga. Detta var efter reformationen den största prästgården i området med nära 80 tunnland åker. Husberga är ett särfall bland prästgårdar genom sin storlek och förhistoriska bakgrund. Möjligen ska den sättas samman med linköpingsbiskopens jordinnehav i Herrestad (Helmfrid 1962 s 110). Så verkar dock inte vara fallet. Under 1300-talet och in på 1400-talet ägdes Husberga av olika frälsemän. År 1337 sålde frälsemannen Bengt Hartvigson trefjärdedels attung i Husberga för 60 mark svenska penningar till riddaren Magnus Nilsson Röde som förekommer i flera jordtransaktioner på 1300-talet i Tåkernområdet.⁷⁸

Säljarens bror arrenderade sedan gården för 8 tön spannmål om året. Om arrendet följde normen om att motsvara utsädet innebär detta att Husberga årligen besådde 24 tunnland och hade en total åker på 48 tunnland. År 1376 överfördes Husberga till Magnus Nilssons notarie en herr Bengt Sunesson som avbetalning på en skuld (DS 9260).

År 1419 pantsatte väpnaren Sten Turesson Husberga tillsammans med ett stort antal gods i Sörmland och Östergötland (SDHK 19 370). Det verkar således som Husberga först därefter har blivit prästgård. Någon koppling till Herrestads 1100-tals kyrka eller Linköpingsbiskopens tidigmedeltida godsinnehav är svårt att se. Det bör däremot ha förekommit en prästgård i Herrestads socken före Husberga.

Lundby bestod av 3 hemman med knappt 80 tunnland åker 1633. Byarna Erlunda och Åsberga cirka 2 kilometer norr om kyrkan räknade tillsammans 160 tunnland åker. Av ängens storlek och antalet hemman att döma bör Åsberga varit den större enheten med cirka 100 tunnland åker och Erlunda den mindre, med uppskattningsvis 60 tunnland åker. Erlunda tillhörde på 1370-talet en Brudde Haraldsson som ägde ett spritt godscomplex i Dals och Aska härader. År 1378 gav han bl.a. jord i Erlunda som ingift för sin dotter Ramborgs inträde i Vadstena kloster.⁷⁹

Den västligaste byn i socknen är Svälinge med 4 hemman och en åkerareal på 112 tunnland 1633. Svälinge var tidigare delat mellan Herrestad och Broby socknar. Enligt 1500-talets jordeböcker tillhörde 3 alvastraklosterhemman Herrestads socken medan 1 alvastraklosterhemman och 5 kyrkoutjordar räknades till Broby socken (Johansson 1990 s 74 f). Ännu i början av 1600-talet tillhörde en utjord i Svälinge byarna Älvestad

---

⁷⁸ DS 6813. Attungstalet är ovanligt lågt för en egendom av denna storlek.

⁷⁹ SDHK 11 277. År 1410 erhöll Sven Fötling fastabrev på en halv attung jord i Åsberga (SD 1367). År 1437 stadfäste Håkan Joarsson i Kalvestad (nuv. Strå socken) en försäljning av jord i Lundby för 12 mark till Håkan i Lundby (SDHK 22 805).

och Kalvestad i Broby socken. Genom att utjordens åker låg 'teg om teg' med övriga gårdars var den inräknad i de 112 tunnlanden (D6: 95-96).

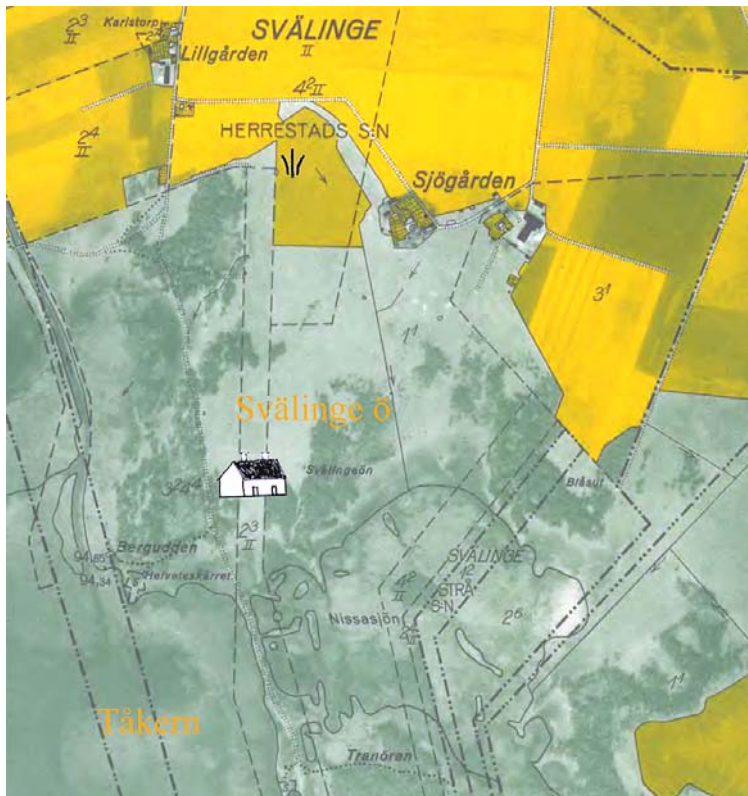
I Tåkern söder om Svälunge fanns innan sjösänkningen den s.k. "Sverdinge ö" *swerdinghe et insula* (DS 3629 tergo). Vid 1200-talets slut pågick en marktvist mellan Alvastra kloster och en frälseman vid namn Dan Johanson om Svälunge ö. Dan anklagades för att ha uppfört några byggnader på munkarnas mark, medan Dan hävdade att ön inte hade delats upp med fasta gränser. Det verkar således som ägandet av ön under 1200-talet var delat enligt principen om ideella andelar och förmodligen var Svälunge ö en del av den samfällda utmarken. År 1294 träffades en uppgörelse varvid en rågång drogs mellan klostrets och Dans ägor. I brevet konstaterar Dan att han bor på Svälunge ö och att gränsen ska dras på sådant sätt att ingen av Dans byggnader ska hamna på Alvastras mark. Troligen hade Dan uppfört en sätesgård på ön. I överenskommelsen är 15 vittnen omtalade, bland dem klostrets ledning, 3 präster, landbon (*colono*) Holmstan i Svälunge samt bryten (*villico*) Gunne i Broby (DS 1104). År 1322 sålde kaniken Johan Dansson med sin brors bifall sina gods i Svälunge för 100 mark penningar till lagmannen i Sörmland Lars Ulvsson (Ama) (DS 2360). Johans bror var Karl Dansson (stjärnbjälke, balk belagd med tre 6-stjärnor). Karl var gift med Ingeborg Magnusdotter. (ÄSF s 30b, 43b, 44a, 57a, 318a). Summan talar för att brödernas Danssons andel av Svälunge var större än en ordinär landbogård. Efter sjösänkningen har Svälunge ö växt samman med fastlandet. Sannolikt kan resterna efter Dan Jonssons sätesgård identifieras. På en udde i Tåkern finns en förhöjning med ett stort stenröse som knappast enbart kan bestå av röjningssten.⁸⁰

Det faktum att Svälunge var delat mellan Herrestad och Broby socknar talar emot en ursprunglig sammanhållen enhet. Troligare är att det har funnits två gårdar med olika ägare som hetat Svälunge varav åtminstone den ena drevs som en storgård.⁸¹

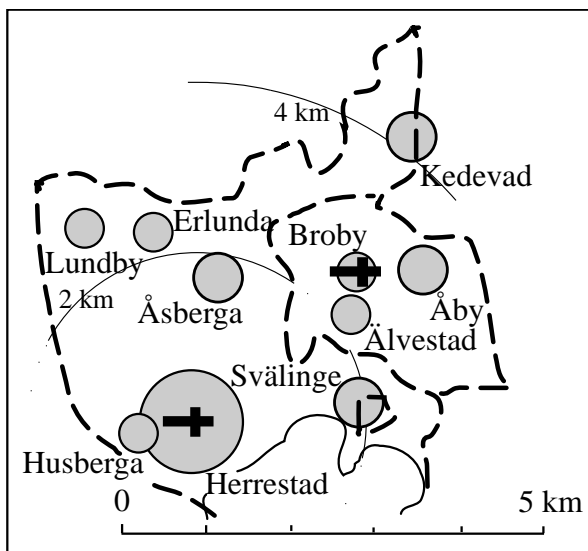
⁸⁰ Vid fältbesiktning i maj 2008 av Clas Tollin och Alf Ericsson påträffades enstaka tegelstenar av äldre typ i stenröset samt vad som föreföll vara en ankoringsplats för båtar närmast sjön.

⁸¹ I början av 1400-talet ägdes en halv attung jord i Svälunge av en Nils Petersson (SDHK 18 784).

Figur 36. Dan Jonssons sätesgård låg sannolikt mellan Bergudden och Sjögården strax söder om namnet Svålinge ö.

I flera diplom mellan 1354 och 1421 sägs att Kedevad, drygt 4 kilometer nordost om Herrestad, tillhör denna socken (DS 4994, SDHK 17 985, 19 624). Kedevad var uppdelad på två byar en på var sin sida av Mjölnaån och det var endast Kedevad västan ån som tillhörde Herrestads socken. Östra Kedevad räknades enligt Vadstena klostrets jordebok 1447 till Klåstads socken och enligt jordeboken 1457 till Strå socken (Larsson 1971 s 6, s 79). Orsaken till att Västra Kedevad räknades till Herrestad kan inte förklaras av det geografiska läget. Utifrån rumsliga utgångspunkter vore det mer naturligt att Kedevad tillhörde Broby eller Strå socknar. Efter reformationen överfördes Kedevad också till Broby socken (Johansson 1990, ÖGH 1555, D6:135-36).

Figur 37. Herrestad och Broby medeltida socknar. Till Herrestads medeltida socken räknades även Västra Kede vad. Brobys medeltida kyrkby låg söder om Mjölna ån till socknen hörde endast Åby och Älvestad samt ett hemman i Svälänge. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Tabell 11. Herrestads medeltidssocken. Åker 1633

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Herrestad	D6:83-84	11	278
Svälänge*	D6:95-96	3	84
Åsberga	D6:91-92	3	106
Lundby	D6:82	3	78
Husberga	D6:111-112	2	78
Erlunda	D6:91-92	2	53
Västra Kede vad**	D6:135-136	2	58
Summa		26	735

*Ett hemman och fem utjordar tillhörde Broby socken.

**V. Kede vad räknades 1640 till Strå socken

Herrestads medeltida socken var större än den efterreformatiska och bestod av 7 enheter varav 6 hade namn med förhistoriska efterleder som -stad, -inge, -berga och -lunda. Även Västra Kede vad har sannolikt förhistoriskt ursprung. Kyrkbyn är den i särklass största i undersökningsområdet.

Det finns inte några självklara sekundärenheter eller avgärda enheter till kyrkbyn. De fyra enheterna Lundby, Husberga, Erlunda och Åsberga i norra

delen av socknen har alla namnformen som är förhistoriska och bör ha funnits parallellt med Herrestad omkring 1100. Inte heller de rumsliga förhållandena talar för att de har ingått i Herrestads ursprungliga ägområde. Detta hindrar inte att alla enheterna hade samma ägare under sen vikingatid/tidig medeltid. Vi anar en ägdomän som även inbegripit Västra Kedevad. Under senare delen av medeltiden visar diplomerna däremot på ett splittrat ägande där jordstycken, ofta mindre än en brukningsenhet, byter ägare.

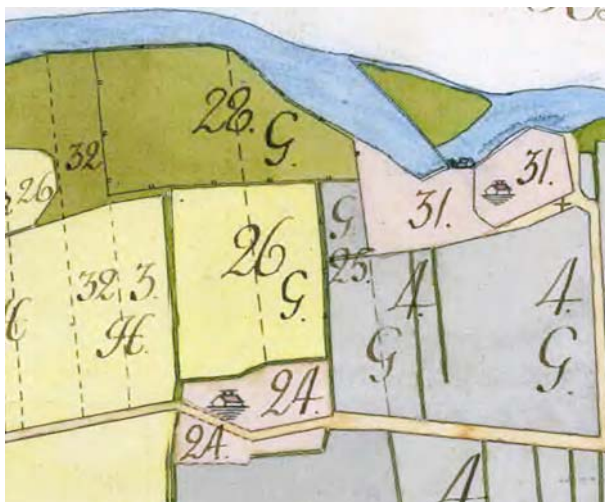
Broby socken

Förleden i Broby anspelar på en bro över Mjölnaån. Bron låg troligen i anslutning till kvarnfallen vid Kvarngården. Den nu försvunna kyrkan i Broby låg vid landsvägen cirka 400 meter söder om Mjölnaån på nuvarande Prästtorps mark. Kyrkan är arkeologiskt belagd genom en undersökning 1996. Det rör sig om en liten tornlös romansk kyrka med långhus, kor och absid (Hedvall 2007). På storskifteskartan från 1770 är Prästtorps byggningstomt utmärkt med nr 24 och lantmätaren skriver att på tomten syns rudera efter Broby forna kyrka (D104-15:2).⁸²

Normalt är socknarna namngivna efter den by/gård på vilken mark kyrkan är belägen. Det är därför förvånande att Brobys sentida bebyggelse ligger norr om Mjölnaån. Brobys ägor sträckte sig från Herrestads socken vid Kolsbro förbi fallen vid Kvarngården till Kedevads ägor. Åkerarealen för Broby och Kvarngården uppgick till knappt 80 tunnland 1633. Till Broby och Kvarngården hörde flera utjordar och ”utbol” vilket talar för en bristande kontinuitet hos bebyggelsen (D104-3:2). På grund av kyrkans läge bör det medeltida Broby ha haft sina ägor på båda sidor om Mjölnaån. Ursprungligen omfattade Broby således även det nuvarande Prästtorp. Prästtorp, Broby och Kvarngården hade sammantaget 108 tunnland åker.

---

⁸² Broby kyrka är på de flesta rekonstruktioner felaktigt placerad norr om ån t.ex. på Aös s 133-34.

Figur 38. I norr syns Mjölna ån och Kvarntorps hustomt nr 31. Lantmätaren skriver: "Nr 24 Prästtorps hustomt på hwilken också synas rudra af Broby fordna kyrka". Detalj från storskifteskartan från 1770 (D104-15:2).

Det tidigmedeltida Broby var sannolikt en mindre storgård med en egenkyrka. År 1294 omtalas nämligen *bryten* Gunne i Broby som vittne vid en jordtransaktion (DS 1104). Detta bör innebära att Broby då fortfarande brukades i stordrift.

Ett förhållande som talar för att Broby var en viktig plats under tidigmedeltid är uppgiften om att kung Inge d.ä. och drottning Helena bl.a. skänkte 2 attungar i Broby i Dals härad till Vreta kloster (Ahnlund 1945 s 318 ff, Gilllingstam 1948 s 26 ff, Ericsson 2007 s 108 f). Inge d.ä. var son till Stenkil och kung cirka 1079-1105. Frågan är dock om det är Broby i Dals härad som avses.

I ett möjligen förfalskat brev från 1208 påstås alvastraabboten Henrik ha köpt och bytt till sig köpt kvarnen i Broby samt $4\frac{1}{6}$ attungar i Broby och Åby av en Sone Tjelvasson (DS 134, 134a). Brevets äkthet har satts ifråga men stadfästes av drotsen Knut Jonsson 1330 (DS 2781).

Den förmodade storgården i Broby blev senare uppdelad på landbogarårdar. På 1440-talet ägde Vadstena kloster en landbogarård om 2 attungar och en tredjedelslott i Broby som räntade 4 tön korn och 4 öre. Dessutom ägde klostret en landbogarård om 2 attungar i Åby som räntade 3 tön och 3 öre (Vakl 1502 s 18).

Drotsen Knut Jonsson ägde jord i Älvestad vid 1300-talets början (DS 1921). Jord i Älvestad skänktes 1321 till Alvastra kloster av Folke Ulvsson (Ama) som också var besutten i Glänås på andra sidan Tåkern (DS 2275).

På 1630-talet räknades även Kedevad till Broby socken. Förmodligen hörde dock varken Östra eller Västra Kedevad till Broby socken under medeltiden.

Det enstaka hemmanet Mjölna med drygt 20 tunnland åker räknades 1633 till Broby socken. Jord i Mjölna hade på 1370-talet överlämnats till Barnens hospital i Skänninge av Ingvald i Kedevad som betalning för att hans barn hade tagits in på hospitalet. Mjölna sades då ligga i Vadstena socken (SDHK 12 043). På 1400-talet tillhörde Mjölna S:t Pers (Klåstads) socken. Enligt Vadstena klostres jordebok 1447 och 1457 var det en stor enhet som hade två landbor och räntade 10 tön säd, motsvarande 30 tunnland besådd åker eller totalt 60 tunnland åker. Detta är tre gånger så mycket som på 1630-talet. Rimligen har ägoområdet minskats betydligt. Orsaken till detta bör vara den omarrondering av flera närliggande enheter som blev följden av Vadstena klostres och Vadstena stads etablering.⁸³

Under rubriken Broby socken i Vadstena klostres jordebok 1447 är enheterna Broby, Åby, och Älvestad upptagna. I jordeboken 1457 har emellertid Älvestad placerats under Strå socken (Larsson 1971 s 79). År 1640 räknade Åby (nuvarande Åbylund) 5 hemman och 114 tunnland åker, och Älvestad 64 tunnland åker.

Broby kyrka kan tyckas ha ett något perifert läge. Men ligger ändå väl till vid landsvägen i förhållande till enheterna Älvestad, Broby, Åby och Kalvestad. Sannolikt hade en del av dessa bebyggelseenheter samma ägare som Broby när kyrkan uppfördes.⁸⁴

Tabell 12. Broby medeltida socken. Åker 1633

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Åby	D6:127-128	5	114
Broby	D6:119-120	7	79
Älvestad	D6:123-124	4	64
Svälinge*	D6:95-96	1	28
Summa		17	285

*Huvuddelen av Svälinge räknades till Herrestads socken

Den medeltida Broby socken tillhörde de minsta i området och bestod av tre sannolikt förhistoriska bebyggelseenheter. Dessutom tillhörde ett hemman och några utjordar i Svälinge Broby trots att Svälinge i övrigt tillhörde

⁸³ Jord i Kalvestad och Broby ingick i samma jordagåva till Skänninge kloster 1375 (DS 8797).

Detta kan möjligen vara en rest av ett tidigare gemensamt större ägande.

⁸⁴ År 1633 räknades enheten Kalvestad med 76 tunnland åker till Broby socken.

Herrestads socken. Kyrkbyn var inte störst men låg relativt centralt placerad i förhållande till övriga enheter.

Örberga socken

Örberga socken har fått sitt namn av kyrkbyn. Förleden ör- har betydelsen grus(bank) (SOL s 389). Kyrkan har ett brett västtorn och ursprungligt långhus byggt i kalksten. Den romanska kyrkan hade ett smalare kor och sannolikt en absid. Trävirke som var inmurat i södra torntrappan har med hjälp av dendrokronologi har daterats till 1100-talets början. Virket hade fällt under vintern 1116-17 (Bonnier 1996, Eriksson 2006 s 83). Även ett runristat gravmonument har påträffats vilket talar för att stenkyrkan har haft en föregångare i trä. (ög 59, 246, Hedvall 2004).

Kyrkbyn Örberga är en relativt stor enhet med 5 hela hemman och 150 tunnland åker (D6:39-40). Enstaka hemmanet Nytorp, 1 kilometer nordväst om kyrkan, var av namnet att döma och av läget troligen en avgärdaenhet till Örberga. Tidigare kallades enheten Säby utjord. Sannolikt rör det sig om ett medeltida ödehemman som återkoloniserats. Det enstaka hemmanet Kässletorp räknades på 1600-talet till Örberga socken men senare till Nässja socken. Frågan får lämnas öppen till vilken bolby denna enhet ska räknas.

I socknen finns flera stora bebyggelseenheter. Kastad var på 1630-talet en by på 7 hemman med tillsammans 200 tunnland åker. Bebyggelsen låg i två holmar norr och söder om landsvägen. Ägora gränsade i öster till Mjölnaån och Lankarebron (D6:63-64).

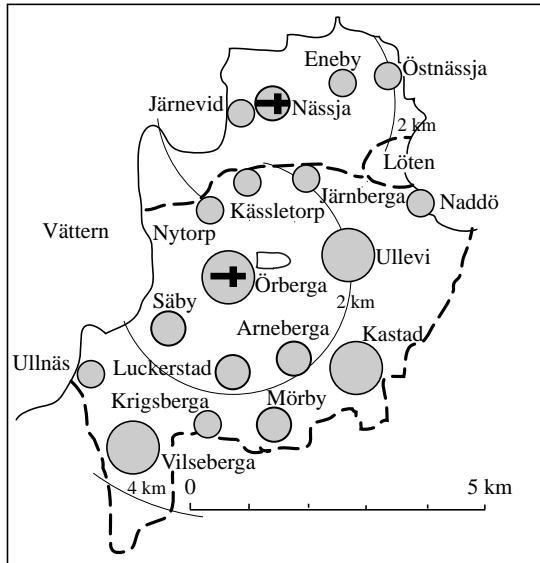
År 1633 hade Ullevi 9 kamerala hemman med sammanlagt 160 tunnland åker (D6:55-56). Vid 1300-talets mitt ägde Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) eller hans hustru Bengta Abrahamsdotter jord Ullevi. I sitt testamente 1359 skänker makarna bl.a. 1 attung i Ullevi till Alvastra kloster (DS 6039). Luckerstad 1,5 kilometer söder om Örberga hade 4 hemman med 140 tunnland åker (D6:47-48).⁸⁵

Det fanns ytterligare tre medelstora enheter med förhistoriska namnformer. Mörby drygt 2 kilometer söder om kyrkan bestod av 3 hemman med 70 tunnland åker (D6:43-44). Sannolikt var enheten omkring 1300 sätesgård för folkungarnas ombud Arnolf, som hade varit syssloman på

---

⁸⁵ Det geografiska läget gjorde att Vadstena kloster ägde åtskilliga gårdar i Örberga socken under 1400-talets andra hälft. I Kastad ägde Vadstena kloster dels en landbogård om 2 attungar som räntade de sedvanliga 3 tön korn och 3 öre penningar, dels 3 attungar som gav 6 tön korn och 7 öre. I jordeboken står att dessa attungar hörde till Prästgården i Örberga (Vakl 1502 s 19). Dessutom ägde klostret en landbogård i Ullevi på en och tre fjärdedels attung som gav 5 tön korn och 5 öre i avrad (dito s 19) och en i Luckerstad på en attung och tre fjärdedels lotter som gav 3½ tön och 3½ öre i avrad (dito s 19).

Vadstena gård (DS 873). Säby vid Vätterstranden bestod av 4 hemman med 126 tunnland åker (D6:59-60). I Säby skänktes 1 attung av frälsekvinnan Kristina Fastesdotter till Alvastra kloster 1262-1281. Kristina var gift med Birger Brosas sonson Holmger Folkesson (DS 855).

Figur 39. Örberga och Näsja medeltida socknar. De runda markeringarna är proportionella mot åkermarken omkring 1640. Den stora byn Vilsberga räknades under medeltiden till Örberga socken. Även Järnberga och Kässletorp ingick i socknen. Mellan socknarna i öster låg allmänningen Löten. Endast bebyggelse med mer än 20 tunnland åker 1640 har redovisats.

Krigsberga i söder bestod av 3 hemman och 100 tunnland åker (D6:51-52). På medeltiden räknades även Vilsberga, Järnberga och Kässletorp till Örberga socken. Vilsberga tillhörde ännu på 1540-talet Örberga socken (ögh 1544).⁸⁶

I Birger Jarls brorsdotter Cecilia Elofsdotters testamente 1287 omtalas en brytehustru i Vilsberga, vilket talar för att det rörde sig om en brytegård vid 1200-talets slut. Enligt Rannsakingarna fanns det också stenkällare i Vilsberga:

uthi hwilken by är een steenkällare hwelfd med telgesten (Rannsakingar s 284)

⁸⁶ Efter reformationen överfördes Vilsberga till Rogslösa socken. År 1555 hade Järnberga överförts till Näsja socken (Johansson 1990 s 76, öL 1555). Örberga socken var därför mindre på 1630-talet än under senmedeltid.

Senast vid mitten av 1400-talet hade storgården delats upp på landbor. År 1447 ägde Vadstena kloster 12 attungar och 6 landbor i Vilsseberga. Klostret var därmed ensam ägare till hela byn. Avraden var 24 tön säd och 3 öre. Detta motsvarar en årligt besådd åker av 72 tunnland eller totalt 144 tunnland (Larsson 1971 s 10). År 1633 hade Vilsseberga 6 hemman och 180 tunnland åker (D6:15-16). Eftersom uppgifterna i båda fall gällde hela byn kan vi få ett ungefärligt mått på åkermarkens utvidgning från 1440 till 1640. Inget talar för att ägoområdet ändrats, vilket innebär att åkerarealen hade ökat med 20 till 25 procent under den aktuella perioden. Förmodligen gäller detta även övriga bebyggelseenheter i Dals härad.⁸⁷ Järnberga bestod av 2 hemman med knappt 60 tunnland åker (D6:67-68). Vadstena kloster ägde 1447 dels en större landbogård på 4 attungar och en attungslott samt en mindre landbogård om 2 attungar. Dessutom ägde klostret en tredjedel i ett ödetorp i närheten som hette Torp (Vakl 1502 s 23).

---

⁸⁷ Ett liknande förhållande gällde för Eneby i Nässja socken som hade cirka 60 tunnland åker vid mitten av 1400-talet vilket kan jämföras med 1630-talets 66 tunnland (Larsson 1971 s 9, 24).

Figur 40. Vilsberga 1696. Bytomten ligger på gränsen mellan Norra gårdet litt. b och Södra gårdet litt. c. Den medeltida storgården bör ha legat på bytomten eller möjligen på någon av ängsvretarna i sydöst. Hemmanet nr 5 är obebyggt och sydost om bytomten är tre torp eller backstugor. D85-15:1.

I den medeltida Örberga socken fanns 15 enheter. Tio har förhistoriska efterleder som -stad, -berga, -vi, -by. Dessutom är Ullnäs och Naddö troligen av förhistoriskt ursprung. Med tanke på namnet bör enstaka hemmanet Hermanstorp vara ett medeltida nybygge Kyrkbyn är inte störst i socknen men kyrkan är centralt belägen i förhållande till de förmodade 1100-talsenheterna.

Gränsen mot Nässja socken i nordost utgjordes av en relativt stor obebyggd utmark som skar in i Nässjahalvön från öster. Östra delen av denna kallades för Lötén och delades 1758 mellan angränsande enheter i Nässja och Örberga socknar. I väster var bebyggelsen uppdelad på

småställen. Säby utjord (nuvarande Nytorp) bildade en egen enhet skild från Säby av Örbergas ägor.

Tabell 13. Örberga medeltidssocken. Åker 1633

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Kastad	D6:63-64	9	200
Vilseberga*	D6:15-16	7	180
Ullevi	D6:55-56	9	160
Örberga	D6:39-40	5	150
Luckerstad	D6:47-48	4	140
Arneberga	uppskattat	1	140
Säby	D6:59-60	4	126
Krigsberga	D6:51-52	3	100
Mörby	D6:43-44	4	70
Ullnäs	D153-13:3, 70 % 1809	2	62
Järnberga**	D6:67-68	2	56
Naddö	D153-10:1, 90 % 1702	1	30
Hermanstorp	D6:67-68	1	28
Säby utjord/Nytorp	D6:67-68	2	24
Kätsletorp			
Summa		54	1466

*Vilseberga överfördes senare till Rogslösa socken. ** Järnberga tillhörde vid mitten av 1500-talet Nässja socken.

Örberga socken var betydligt större än sina grannar vad gällde såväl hemmanstal som åkerareal. Man kan fråga sig varför inte en eller flera av enheterna Vilseberga, Kastad eller Ullevi hade egna gårdskyrkor.

Nässja socken

Nässja socken har fått sitt namn av kyrkbyn som i sin tur har fått sitt namn av näset som går ut i Vättern (SOL s 241). Nässja kyrka saknar torn men har absid. Den romanska takstolen har daterats till 1186-87 (Eriksson 2006 s 58). Vid kyrkan finns flera spektakulära fornlämningar bl.a. ett gravfält och en stor skeppssättning (Nässja sn RAÄ 2). Socknen var mindre under medeltiden. Enligt kronans jordebok 1550 tillhörde Järnberga då Örberga socken (ÖGH 1550).

Kyrkbyn omfattade 5 hemman med drygt 100 tunnland åker 1633. Trots att det inte rör sig om någon riktigt stor enhet är Nässja by klart större än de övriga bebyggelseenheterna i socknen.

Vid slutet av 1300-talet ägdes Nässja av riddaren och marsken Sten Stensson (Bielke) (SDHK 14 370). Under 1400-talet övergick flera gårdar i Nässja till Vadstena kloster. På sin dödsbädd 1435 skänkte Knut Karlsson gods i Nässja och Järnevi till Vadstena kloster (SDHK 22 871). År 1447 ägde klostret 10½ attung i Nässja som gav 12 tön korn och 12 öre i avrad, d.v.s. 36 tunnland besädd åker. Jorden var fördelad på tre landbor 1447, vilket skulle innebära 12 tunnland besädd åker per landbogård (Larsson 1971 s 9). Dessutom hade Prästgården i Nässja 3 attungar som gav 4 tön korn och 4 öre i avrad.⁸⁸

Järnevid vid Vättern 1 kilometer åt sydväst bestod av 3 hemman med 60 tunnland åker (D6:79-80). Dessutom fanns en liten utjord och skogshage till Järnevid väster om Hermanstorp (D6:67-68). Namnet betyder gudinnans *Härnas vi* eller liknande (Brink 1990a s 45 f). Fredningssystemet avviker från det vanliga mönstret genom att tvåsädeshägnaden tar sin utgångspunkt i Nässjas bytomt och inte i Järnevids bebyggelse. Dessutom är marken närmast bebyggelsen en större hårdvallsäng och inte åker som man skulle förvänta sig. Ägofiguren i övrigt gör det rimligt att anta att Järnevid ingått i Nässjas ägor. Troligen har ägoområdet och bebyggelsens läge förändrats över tid.

Äldsta skriftliga belägget är från 1378 då Ingeborg Ulvsdotter skänkte jord i Herrestad och Järnevid till Vadstena kloster (SDHK 11 228). Ungefär samtidigt ägde en Jöns Bengtsson jord i Nässja och Järnevid (SDHK 12 474). Omständigheten att Nässja och Järnevid omtalas i ett sammanhang kan tyda på ett gemensamt ursprung åtminstone ägarmässigt. En herr Lidinvarld Haraldsson testamenterade 1369 sina gods med tillhörande kvarn i Järnevid till Skänninge nunnekloster (DS 7952). Det är lite förvånande att en kvarn omtalas eftersom det inte finns några egentliga vattendrag i området.⁸⁹ År 1447 ägde Vadstena kloster 4 attungar i en gård i Järnevid. Avraden var 4 tön korn och en halv mark penningar. Dessutom hade klostret två landbor i en annan liten gård som räknades som 2 attungar och som gav en avrad på 9 spann korn och 2½ örtug. Vidare omtalas att klostret innehade en tredjedel av ett ödetorp (Torp) som var annat år brukades av en landbo i Järnevid (Larsson 1971 s 9). Detta innebär att klostret ägde cirka 33 tunnland åker i Järnevid. En betydande andel av byn men uppenbarligen fanns det även andra ägare.

---

⁸⁸ Nässja hade ingen egen kyrkoherde vid 1400-talets mitt utan Prästgården innehades av prästen i Örberga (Vakl 1502 s 23). Sannolikt var detta en kompensation för att Vadstena kloster uppbar räntan för prästgården i Örberga.

⁸⁹ Sannolikt avses Härnevi i Uppland eftersom i samma testamente tilldelas kyrkan i "Hiærnawi" 10 mark och kyrkoherden där likaså 10 mark (påpekats av Alf Ericsson).

Halvön Skäljen hade ursprungligen tillhört Järnevid men var på 1600-talet en kunglig jaktpark som lagts under Vadstena slott.⁹⁰

Ungefär 1½ kilometer öster om kyrkan ligger Eneby som 1633 bestod av 2 hemman med 66 tunnland åker (D6:75-76). Eneby verkar ha varit en mer betydande enhet under tidigmedeltid. Stormannen och lagmannen i Varend Folke Karlsson (Lejonbalk), upprättade sitt testamente 1282 och skriver bl.a.:

... till Vreta kloster, där han väljer att begravas, om han dör utanför Småland, skänker han en gård (*curiam*) i Eneby med tillägor (DS 742).

Folke Karlsson dog tydligen utanför Småland eftersom Vreta kloster ägde Eneby i början av 1300-talet (DS 2810). Därefter avhände sig Vreta denna från klostret avlägset belägna egendom. Eneby testamenterades nämligen till Vadstena kloster 1408 av frälsemannen Sten Bengtsson (två bjälkar). Gåvan omfattade 5¼ attung med en avrad av 10 tön. Dock skulle Nässja kyrka ha 3 spann, d.v.s. ungefär en halv tön, av avraden. Samma avrad och attungstal är noterat i klostrets jordebok 1447 (Larsson 1971 s 9, s 24, SD 1047). Enligt principen om en avrad lika med utsädet skulle Vadstena kloster inneha 60 tunnland åker i Eneby, vilket rimligen borde innebära hela byn. Detta kan jämföras med 1630-talets 66 tunnland.

Östnässja ligger på nordöstra delen av Nässja halvön och gränsar i väster till Eneby och i öster till Vättern. Enheten bestod av 2 hemman och hade 60 tunnland åker (D6:75-76). Vid 1300-talets mitt ägde riksrådet Nils Abjörnsson (sparre av Tofta) eller hans hustru Bengta Abrahamsdotter jord i Nässja (DS 6039). I sitt testamente skänkte makarna bl.a. 1 attung i Östnässja till Alvastra kloster liksom jord i Ullevi i Örberga socken. År 1447 hade Vadstena kloster en landbo med en avrad på 3 tön korn och 3 öre (Larsson 1971 s 9).⁹¹

Den medeltida Nässja socken tillhörde de minsta i området och bestod av fyra sannolikt förhistoriska bebyggelseenheter. Kyrkbyn var störst.

---

⁹⁰ Lantmätaren skriver vid storskiftet 1769 "Det är anledning att tro det Jägare parken Skäljen fordom är tagen av Järnevid ägor, och lära wederbörande derföre wara mone, att söka den samma lagligen återvinna" (D77-5:2). Någon överföring skedde dock inte och ännu 1815 var Skäljen en kronopark (Wermings atlas nr 5).

⁹¹ I samband med den agrara revolutionen har en del förskjutningar av rågångarna mellan byarna, t.ex. vid uppdelningen av allmänningen Löten 1758.

Tabell 14. Nässja medeltids socken. Åker 1640

Bebyggelseenhet	Källa, akt	Hemman, mm	Åker, tnl
Nässja	D6:71-72	5	103
Eneby	D6:70	2	66
Östnässja	D6:75-76	3	60
Järnevid	D6:70	3	60
Summa		13	289

GÖSTRINGS HÄRAD

Häradet har fått sitt namn efter tingsplatsen *Gilstringer som låg i Hogstads kyrkby (SOL s 103)

Hovs socken

Hovs socken ligger vid Tåkerns östra strand. Kyrkbyn Hov och Hovgården d.v.s. huvuddelen av Hovs socken räknas till Göstrings härad. Västra sockendelen med byarna Sandby och Säby norr om Tåkern samt två utjordar räknades dock till Dals härad.⁹²

Det finns flera indikationer på en storgårdsmiljö vid Hov. Vid en reparation av en källare i den s.k. Kungslyckan på Hovgårdens område, cirka 200 meter sydost om kyrkan, påträffades en runsten. Ristningen lyder:

Tunna sette denna sten efter sin man Trofast. Han var bland människor minst en niding (ög 77).

Vid avsökning med metalldetektor i Kungslyckan 2008 påträffades bl.a. 2 tyska silvermynt från 1000-talet, ett viktlod från perioden 1000-1200 och ett silverspänne i urnässtil. Sammantaget indikerar fynden en handelsanknuten verksamhet under 1000-talet (Prospektering vid Hovs kyrka 9 april 2008. Ög, Hovs sn, Hovgården 1:3, 1:6, 1:11, RAÄ 41).

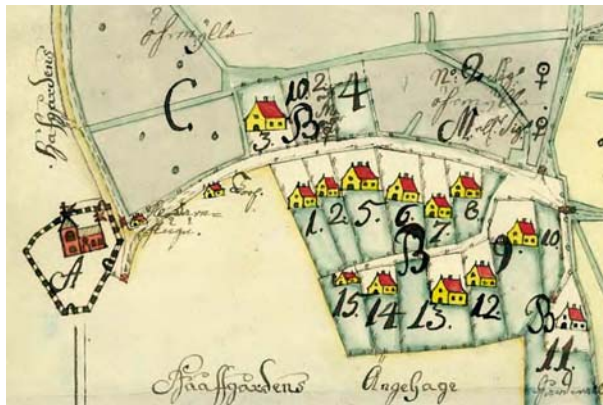
Hovs kyrka har behandlats av Christian Lovén (1990). Det rör sig om en mycket stor romansk kyrka. I kyrkan har dessutom ett hundratal fragment av

⁹² Enligt de kamerala jordeböckerna från 1500-talets mitt tillhörde Bondorlunda och Hunnerstorp Strö socken i Aska härad så också enligt jordeboken 1640. På 1680-talet började Bondorlunda och Hunnerstorp emellertid räknas till Hovs socken men de tillhörde fortfarande till Aska härad (Lagerstedt s 35). Hovs socken var således delad på tre härad under 1700- och 1800-talen.

tidigkristna gravmonument påträffats som har tillhört åtminstone 20 olika kistor (Neill & Lundberg 1994, Jansson 1962 s 37) . Detta talar för att stenkyrkan har föregåtts av en träkyrka med tillhörande begravningsplats.

Hov är Östergötlands största by. Den omger dessutom enheten Hovgården. Det senare namnet betyder "storgård" eller "huvudgård" eller liknande (Rahmqvist 1996) tillsammans omfattar de båda enheterna 15 plus 8 kamerala kronohemman. Kyrkan eller någon av dess institutioner har aldrig ägt några gårdar i Hov så kronojorden är inte ett resultat av reformationen. Vi känner inte heller till några medeltida jordtransaktioner där kronan förvärvat jord i Hov/Hovgården. Byn är således gammalt krono och har troligen sitt ursprung i en storgård tillhörig någon av de statsbärande släkternas *patrimonium*, sannolikt Sverkerätten. En annan möjlighet är att Hov kan ha konfiskerats till kronan från en konkurrerande stormannasläkt (Tollin 2002 , Lovén 1990).

Figur 41. Hovs bys är Östergötlands största. Den reglerade bytomten rymde 1718 15 kronohemman. Dessutom låg Prästgården och Skåningstorp för sig nord ost om byn. Till enheten ska också Hovgården med 8 kamerala kronohemman räknas. Litt A. visar Hovs 1100-tals kyrka.

Hov var också en plats där brev utfärdades År 1310 daterade hertigarna Erik och Valdemar ett skyddsbrev för Riseberga kloster i Hov (DS 1663). Under 1400-talet dateras flera brev i Hov t.ex. 1425, 1455, 1477 (SDHK 20 498, 26 621, 30 193). Även detta talar för att det fanns en storgård här under 1400-talet.

Hovgården är sannolikt ett exempel på en tidigmedeltida storgård som aldrig blev uppdelad på landbogårdar. Möjligen har även delar av byn Hov tidigare drivits som en storgård innan den blev en by med familj jordbruk. I denna studie kallas en sådan bebyggelse *storgårdsby* för att skilja den från en by med familj jordbruk.

ASKA HÄRAD

Aska härad är ett tingsplatsnamn. Troligen från Askahögen i Aska by (SOL s 26).

Omkring 1400-talet tillkom Vadstena stad som komplicerade de administrativa förhållandena. S:t Pers eller Vadstena socken införlivade t.ex. den tidigare Klåstads socken (Hedvall & Gustavson 2001).

S:t Pers socken

Långt före staden och birgittinerklostrets tillkomst fanns storgården Vadstena. Av yngre järnålderns lämningar kan nämnas en runsten som påträffades vid vätterstranden med inskriften:

NN. reste denna sten efter Äskil sin fader (Ög 179).

Dessutom finns fynd av ädelmetall från två vikingatida kvinnogravar (Norborg 1958 s 21 & s 25 ff, Stibeus 2000 s 39).

I anslutning till Vadstena gård fanns tidigare en liten romansk kyrka, rimligen en stormannakyrka. Även gravar från samma tid och fragment av en dopfunt från 1200-talet har påträffats (Stibeus 2000 s 50). Sannolikt ingick Vadstena gård i någon av Folkungasläktens grenars godsinnehav. År 1268 daterade Birger Jarls halvbror Elof Magnusson ett brev på Vadstena (DS 536). År 1275 kallade kung Valdemar Birgersson till ett brådiskande möte i Vadstena (SDHK 966). Kallelsen var sannolikt riktad till världsliga stormän som Valdemar hoppades skulle stödja honom mot brodern Magnus (Ladulås). Platsens betydelse understryks av att Valdemar just hade låtit uppföra ett större tegelpalats i Vadstena (Engström 1963). I kung Magnus Eriksson och drottning Blankas testamenten från 1346 och 1347 uppräknas flera gods i Västergötland och Östergötland som skulle vara grundplåten för en planerad östgötsk klosterstiftelse som skulle ha sitt centrum i Vadstena (DS 4069, DS 4200). Historikern Birgitta Fritz menar att tanken var att inrätta en kunglig begravningskyrka för Folkungaätten. Kyrkan med tillhörande gravar och altare skulle underhållas av en klosterstiftelse (DS 6574). Någon koppling till heliga Birgitta fanns inte vid denna tid. Först 1368 kommer den första privata jordgåvan till det blivande Birgittinerklostret.⁹³

Det finns paralleller mellan Vadstena och Alvastra. Vadstena hade ett för tiden unikt tegelpalats och en planerad klosterstiftelse som skulle ansvara för

---

⁹³ DS 7757. Norborg 1958. Under huvudgården i Vadstena låg enligt uppgift från 1399 jord i de närbelägna byarna Östra Starby, Vännestad och Fylla ... (Fritz 2000 s 61).

kulten i en ny begravningskyrka för en ny kungadynasti. Likheten med det 200 år äldre Sverkergården och Alvastra kloster är slående. För Alvastras del gällde det dock Sverkersläkten och cisterciensorden. En av orsakerna till att Alvastra fick det första svenske cisterciensklostret och den nu ruinerade men speciella kryptkyrkan kan ha varit att centrum för sverkersläktens jordinnehav låg söder om Omberg.

I Vadstena klostrets jordebok är "Vadstena borgegårdh" med åker och äng upptaget för 12 attungar. Gränsande till Vadstena är Västra Starby som nu var avelsgård men som tidigare räknade tre landbogårdar.⁹⁴

I Östra Starby hade klostret 8 landbor och 8 attungar som vardera gjorde 2 tön korn och 2 öre i avrad, d.v.s. klostret ägde hela byn som bör ha haft 96 tunnland åker.

Skänninge

Redan i påve Alexander III:s skyddsbrev omtalas att linköpingsbiskopen äger en storgård vid Skänninge (*mansionem iuxta Skeningam*) (DS 74). Gården var Berga det senare Biskopsberga. År 1232 omtalas prostens i Skänninge (DS 273).

---

⁹⁴ Vaktl 1502 s 1-5. Borgaregård (fsv. *borghara gardhet*) är en gård där ett klostrets tjänstefolk bor (Söderwall 1 s 138).

KAPITEL 6. Alvastra klostrets äldsta jordegendomar och det regionala nätverket

Källäget är synnerligen skört när det gäller namn på och identifiering av jordägare under äldre medeltid. Endast personer som ingått i de statsbärande släkterna och den absolut högsta aristokratin kan knytas till ett visst ägoinnehav under 1000-talet och följas framåt till tidig medeltid. Det finns namn på tidigkristna gravmonument och runstenar men dessa är svåra att föra till några bestämda ätter. Runstenarna och tidigkristna gravmonument är vanligen resta eller anlagda på mark som haft anknytning till de personer som omtalas på stenarna men de går inte att koppla till namn i diplomaterialet.

Stenkilska släkten

De äldsta kända jordägarna i Omberg-Täkernområdet är kung Inge d.ä. och hans drottning Helena som bl.a. skänkte 2 attungar i Broby i Dals härad till Vreta kloster (Ahnlund 1945 s 318 ff, Gillingstam 1948 s 26 ff). Inge d.ä. var son till Stenkil och var kung cirka 1079-1105. Gåvan bör således ha skett strax före eller omkring 1100. Vreta sägs vara den Stenkilska släktens begravningskyrka och släkten bör ha haft sitt största jordinnehav runt Linköping.⁹⁵

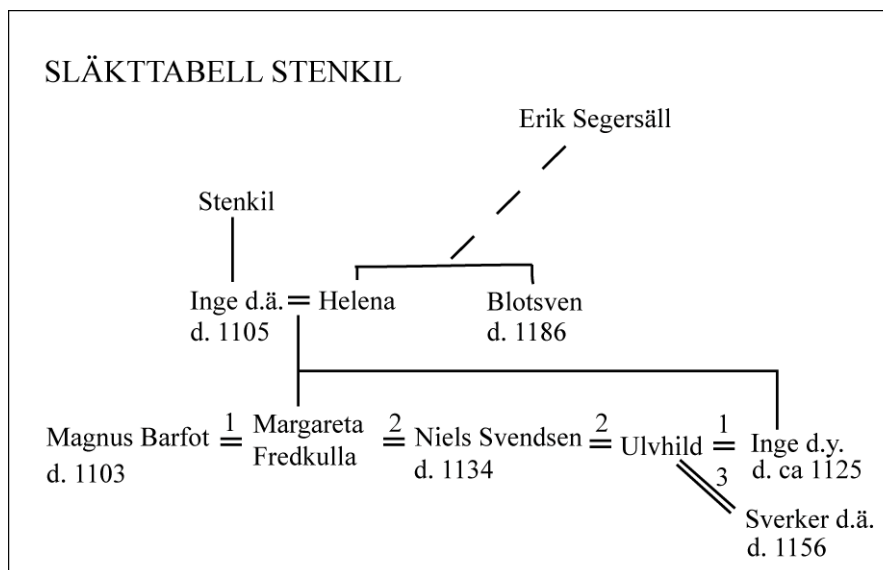
Inge d.ä. lär ha dödat Blot-Sven i Uppsala och bränt ner hednatemplet 1086. Inges hustru Helena kan ha varit av Uppsalakungen Erik Segersälls ätt och syster till Blot-Sven (Lagerqvist & Åberg 1993 s 11 f). Både Stenkilska

---

⁹⁵ Bakgrunden till ägoinnehavet i Broby är oklar. Uppgiften bygger på en 1500-tals avskrift. Möjligen var Broby en solitär i Stenkils patrimonium eller avses ett annat Broby (Ericsson 2007 s 108 f). Ericsson 2010.

ätten och Erik Segersälls ätt (Ynglingaätten) kan således ha ägt jord i Broby omkring 1100.⁹⁶

Sverkerätten är den släkt som har tydligast anknytning till Alvastra och området söder om Omberg. Kung Sverker d.ä. och drottning Ulvhild (Thjottaätten, från Norge) har också i flera källor utpekats som grundare till Alvastra kloster (Gertz 1918-20 s 134, 138, Schlyter 1827 s 301, SMDH II:1 s 161). Enligt Vittskölsberättelsen skulle drottning Ulvhild och kung Sverker d.ä. ha givit sitt arvegods som fundationsdonation till Alvastra och Lurö kloster. Eftersom hon både hade varit gift med kung Inge den Yngre, död cirka 1125, och Niels Svendsen - som stupade 1134 i slaget vid Foteviken - innan hon gifte sig med kung Sverker, finns det en möjlighet att Alvastra - Tollstad domänen tidigare tillhörde Stenkilska ätten och att den kom i Ulvhilds ägo, antingen genom sitt äktenskap med Inge d.y. eller via Margareta Fredkulla och Niels Svendsen (Lagerqvist & Åberg 1993 s 12 ff).

Figur 42. Ulvhild från Norge var första gången gift med kung Inge d.y., andra gången med danske kungen Niels Svendsen och tredje gången med kung Sverker d.ä.

Något brev eller liknande som omtalar fundationsdonationens omfattning finns inte, men den kan sannolikt rekonstrueras i sina huvuddrag. Klosters jordinnehav i Västra Tollstads socken skiljde sig på ett avgörande sätt från

⁹⁶ Troligen var det dock från Stenkilska sidan som Broby kom. Inges dotter Margareta Fredkulla (d. 1117-1130) var gift första gången med den norske kungen Magnus Barfot (d. 1103) och andra gången med den danske kungen Niels Svendsen.

resten av klostergodsen vid medeltidens slut. För det första ägdes de flesta byar i Västra Tollstads socken i sin helhet av Alvastra kloster. Endast i Haninge och Haningetorp förekom andra ägare. För det andra saknas det uppgifter om att klostret skulle ha erhållit några av dessa egendomar som testamentsgåva eller att det förvärvat dem genom köp eller byte. Alvastra klostrets övriga gods innehav i Omberg-Tåkernområdet var mer splittrat och vanligen förekom det även andra jordägare i byarna. Dessutom finns ofta uppgifter om på vilket sätt och när förvärvet skett (Holmström & Tollin 1990 s 312 ff).

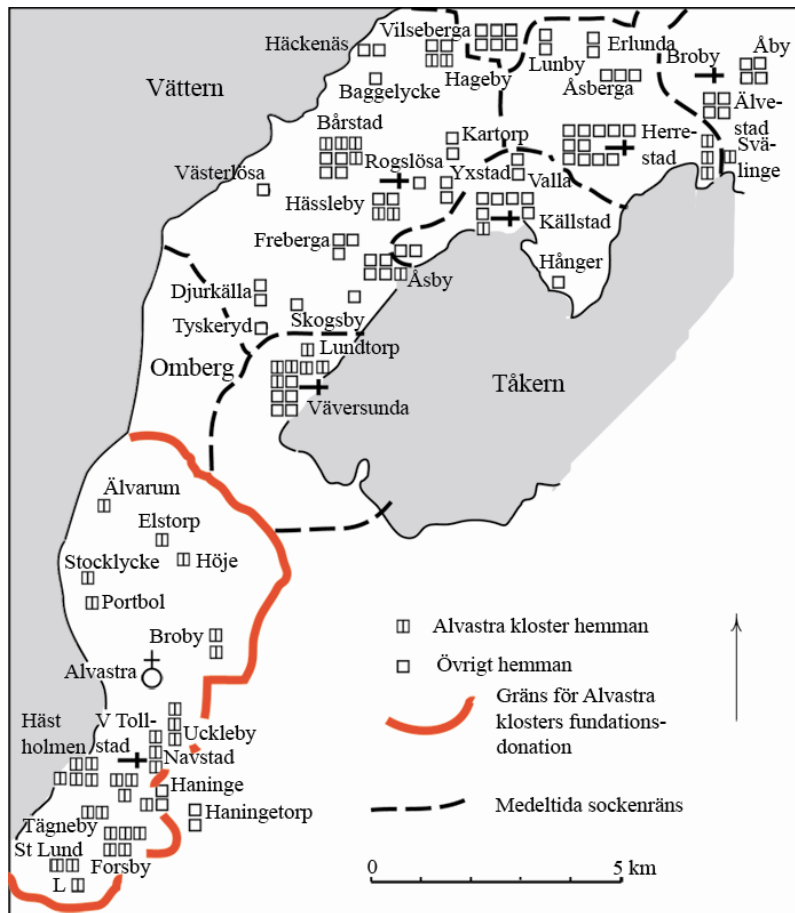
En förklaring till det den speciella ägarsituationen kan vara att klostret vid sitt grundande fick ett antal storgårdar/byar söder om Omberg som ekonomisk grundplåt. Fundationsdonationen och eventuella kompletterande jordagåvor strax därefter verkar ha bildat en sammanhållen ägdomän bestående av Tollstads och Alvastra storgårdar samt ytterligare cirka sju angränsande bebyggelser. Eftersom överlämnandet troligen skedde i ett sammanhang bör denna stordomän ha haft samma ägare redan före 1143 då klostret grundades. Sannolikt var den ägaren kung Sverker d.ä. även om drottning Ulvhild kan ha varit inblandad.

Alvastra kloster ägde även tidigt 3½ attungar i Näs och 5 attungar i Ströja och åtminstone 2 attungar i Husaby på Visingsö. Inte heller för dessa egendomar finns det några uppgifter om förvärv. Sannolikt ingick även Visingsögodsen i fundationsdonationen. Rimligen hade också de sitt ursprung i Sverkersläktens gods innehav (Tollin 2002 s 229 ff, DS 537, DS 683).

Sverkersläkten eller någon av dess grenar var också besutten i Linköpingstrakten. Vreta klostrets rätt till gården Kimstad bekräftades av såväl Johan Sverkersson som Helena Sverkersdotter (DS 160, DS 295). Även Karl Sverkersson, Ingegärd Sverkersdotter och Jon Jarl (Johan Sverkersson) har donerat jord till Vreta kloster eller ägt jord i de närliggande socknarna Kaga och Slaka (Tollin 2002 s 219, Ericsson 2010).

Det var också Karl Sverkersson som 1162 donerade Vreta kloster till cisterciensnunnorna (Lovén 1990 s 92 f, Berg 2003). Men Sverkerätten var inte bara besutten kring Linköping och i området söder om Omberg Helena Sverkersdotter ägde arvejord på Visingsö, jordegendom i Kinne Fjärding söder om Kinnekulle och i Horn i Kinda härad (DS 302, DS 4105). Troligen hade den sverkerska släkten ytterligare egendom i Hov öster om Tåkern (Lovén 1990). Redan under 1100-talets första hälft hade släkten genom

strategiska giften eller på annat sätt blivit besutten både i Omberg-Tåkern området, trakten kring Linköping och på Visingsö.⁹⁷

Figur 43. Alvastra klosters jordinnehav i Västra Tollstads och Väversunda socknar omkring 1520. Den röda heldragna linjen avgränsar den troliga Fundationsdonationen. Jordinnehavet i Väversunda förvärvades från Linköpingsbiskopen 1279.

⁹⁷ Den äldste kände stormannen i Sverkersläkten var Cornube eller Karnuka som var far till Sverker d.ä. I denna släkt förekommer namnet Kol i flera generationer. Sverker d.ä. sonson Kol Johansson (d. 1169) var motkung till Knut Eriksson och ägde även jord i Frönäs i Persnäs socken på norra Öland (Ericsson 2007 s 108). Möjligen går namnet Kolsbro på bron över Mjölnaån vid Broby tillbaka på en Sverkersläkting. Kols bro är omtalad så tidigt som 1208 (DS 134a). Eventuellt är också biskop Kol i Linköping 1171-96 en Sverkersläkting. Mot det talar att han var kansler åt kung Knut Eriksson (k. 1167-96). Det fanns även en biskop Kol i Strängnäs vid 1200-talets mitt. Denne stod på Birger Jarls sida i slaget vid Herrevadsbro.

Folkungaätten med förgreningar

Med Folkungarätten menas i detta sammanhang de släktgrenar som stammar från Folke jarl, död 1210 i slaget i Gestrilen. Denna ort har identifierats som byn Gästre i Frösthults socken i södra Uppland.⁹⁸

Till denna släktgrupp räknas även Birger jarl och Bjälboätten. Flera av Folkungaättens släktgrenar kan föras tillbaka till en storman som hette Folke den tjocke. Folke var vid 1000-talets slut gift med danske kungen Knut den heliges dotter Ingegärd. En gren gick via sonen Bengt snivil till jarlen Birger brosa död 1202 och hans son Folke jarl. Birger brosa hade sannolikt sin bas i Närke och/eller Rekarnebygden.⁹⁹

En annan av Bengt snivils söner var Magnus minnesköld som var far till Birger jarl. Både Folke jarl och hans kusin Birger jarl var sannolikt stora jordägare i Omberg-Tåkern området. (Se figur 44).

Alla Folke jarls barn gifte sig med personer från rikets högsta skikt. Sonen Holmger Folkesson (Ama) äktade Kristina Fastesdotter, Sune Folkesson var gift med Helena Sverkersdotter, en dotter var gift med Johan Ängel d.ä., ytterligare en annan dotter var gift med jarlen Ulf Fase och en tredje dotter med Rörrik (Beckman 1953 s 351, släkttabell s 356). I flera fall fanns anknytningar till jordinnehav i västra Östergötland. Man kan alltså misstänka att flera av Omberg-Tåkern områdets storgårdar kontrollerades av Bengt snivils ättlingar.

På 1200-talet ägde Folkungasläkten storgårdarna Vadstena och Bjälbo. Birger jarls sonsonson kung Magnus Eriksson planerade att använda den stora gården Vadstena som grundplåt till och plats för en ny storslagen begravningskyrka för Folkungarna (DS 4069, DS 4200, DS 6574, Fritz 2000). I kung Magnus (Eriksson) och drottning Blankas testamente i maj 1346 donerar kungaparet – förutom gården i Vadstena – också Bjälbo i Göstrings härad och Sväm i Lysings härad till detta ändamål (DS 4069). Projektet blev aldrig verklighet och ännu 1357 innehades Sväm av Magnus Eriksson (DS 5741).

En annan storgård med folkungaanknytning var Sväms granne i norr Ödeshög. Ödeshög hade tillhört hertigarna Erik och Valdemar, d.v.s. Birger

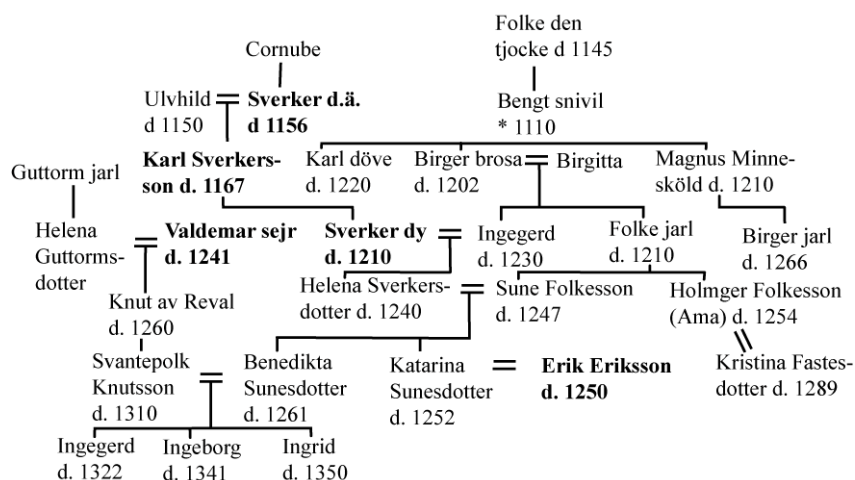
---

⁹⁸ Fridell 2007. Fridell 2008. Det var vid detta slag som den avsatte Sverker d.y. försökte återta kronan men besegrades av Erik Knutsson (k. 1210–16). ”Striden i Gestrilen 1210: varför? vad hände? och sen då?” Red. Ingegerd Troedsson (2009).

⁹⁹ Carlsson 1953. I slutet av 1100-talet skänkte Birger Brosa ett större godscomplex till Riseberga nunnekloster i Edsbergs härad i Närke. Gåvan omfattade bl.a. attungsindelad jord i Riseberga, Snarvi, Fjugesta (eller Fivelstad), Gillberga, Mossby och Ryninge samt del i fisken och en kvarnplats (DS 823). Detta är det äldsta omnämmandet av Riseberga kloster och gåvan har karaktär av fundationsdonation (Lovén 2000b).

jarls sonsöner. Efter hertigarnas död i Nyköping 1317 skänktes Ödeshög till Linköpings domkyrka av änkor Ingeborg och Ingeborg (DS 2163). Folkungasläkten var således besutten både söder och nordost om Tåkern.¹⁰⁰

SVERKER- OCH FOLKUNGASLÄKTERNA

Figur 44. Släkttabell med exempel på nätverk av jordägare och släkter med anknytning till Omberg-Tåkernområdet. Kungar markerade med fetstil.

Ama

En släkt som både har anknytning till Folkungasläkten och Omberg-Tåkern området är släkten *Ama*:

Den härstammar på fäderne från den år 1210 i slaget vid Gestriken stupade Folke Jarl, vilken enligt av S. Carlsson sammanställda indicier torde ha tillhört den s.k. Folkungaätten och hade till följd därav ursprungligen gods huvudsakligen i Östergötland, där flera av ättens medlemmar begravdes i Alvastra kloster, men kom senare tydligen genom Ulf Holmgerssons tidigare äktenskap att bli knuten till Södermanland. Ätten utdog på såväl svärds- som spinsidan omkring 1360 (Gillingstam ÄSF s 107, Beckman 1953 II s 351-353).

Stormannakvinnan Kristina Fastesdotter vars sätesgård var Landsjö i Kimstads socken var ingift med de s.k. Folkungarna genom sin man Holmger Folkesson (*Ama*), död 1254 (DS 893). Hon hade därmed Folke jarl som

¹⁰⁰ Folkungarnas Bjälboätt ägde även gods på södra Öland (DMS 4:3 s 297).

svärfar. Holmger Folkesson ägde jord i Glänås i Svanshals socken söder om Tåkern. Kristina och Holmgers son Ulf Holmgersson d.ä. blev riddare 1276 och var gift andra gången med Birger jarls dotterdotter Helena Siggesdotter. Paret hade åtminstone nio barn som uppnådde vuxen ålder. En av sönerna Lars Ulfsson blev riddare och lagman i Sörmland år 1319 (Carlsson 1953 s 104-05, ÄSF s 107, Beckman 1953 II s 351).

År 1352 sålde frälsemannen Birger Algotsson (Hjorthorn) bl.a. 2 attungar i Djurkälla vid Omberg till kung Magnus (Eriksson) och Vadstena kungsgård (DS 4794). Birger Algotsson var gift med Kristina Larsdotter (Ama) (ÄSF s 107-110). Djurkälla kan därmed ha tillhört Amasläktens gods innehav i området.

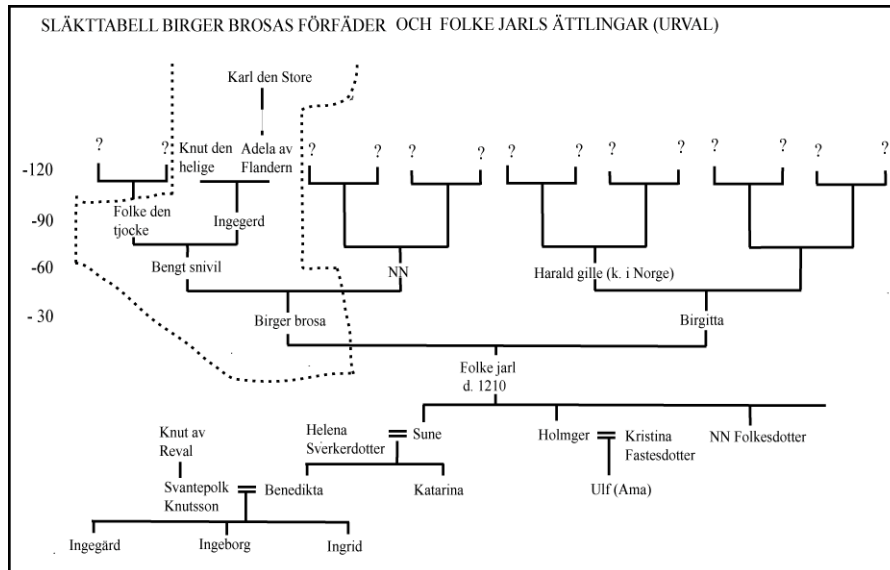
Ängel

En tredje släktgrupp med anknytning till Omberg-Tåkernområdet är släkten Ängel. Som tidigare nämnt gifte sig en av Folke jarls döttrar, vars namn är okänt, med Johan Ängel d.ä. Andra medlemmar av denna släkt med gods i området var riddaren Magnus Johansson (Ängel) som 1292 testamenterade ett gods i Valla i Källstads socken till kyrkan i Källstad (DS 1737, ÄSF 38b). Johan Ängel d.y. sålde 1303 Häckenäs i Rogslösa socken till marsken Tyrgils Knutsson (DS 1379). Möjligen var dessa gods rester av ett större jordinnehav som tillhört Folke jarl.

Många okända förfäder

Svagheten med att rekonstruera godsdomäner på 1100-talet från genealogiska samband är att vi bara har kunskap om enstaka förfäder. Förfäderna på kvinnosidan till Folke jarls mor Birgitta är t.ex. inte kända. Vi vet inte heller vilka jordegendomar som härstammade från Bengt Snivils hustrus släkt. För varje generation bakåt ökar osäkerheten och från Folke Jarls farfar Folke den Tjockes (d. 1145) generation är sex av åtta förfäder okända. Metoden att från en känd släktlinje rekonstruera tidigare jordägare blir snabbt mycket osäker eftersom antalet förfäder stiger med en faktor två för varje generation.

Om vi antar att varje generation omfattar 30 år vilket sannolikt är något högt räknat och följer Folke jarl bakåt kan man konstatera att vare sig hans mormors eller farmors släkt är kända. Däremot vet man att hans farfars morfar var den danske kungen Knut (IV) den helige, död 1086. Detta innebär naturligtvis inte att man kan anta att Folke jarls jordegendomar hade sitt ursprung i Knuts eller hans hustru Adelas av Flandern ägo innehav.

Figur 45. Redan tre generationer bakåt från Birger Brosa finns 16 möjliga släktgrenar. Vi känner endast namnet på två. Den genealogiska metoden för fastställa egendommarnas genes innebär stor osäkerhet.

I denna generation saknar man kunskap om övriga 14 släktgrenar. Ytterligare en generation bakåt finns åtminstone 28 okända förfäder som kan ha varit jordägare i Omberg-Täkernområdet. Även om ytterligare några förfäder kan spåras kommer de flesta för alltid att vara okända.

Alvastra som gravkyrka

Kontrollen av de döda och platsen för lägerstad hade fortsatt betydelse in i medeltiden. Senast under 1200-talet börjar personer från de högsta skikten alltmer låta begrava sig i klostren och domkyrkorna. Möjligen hör detta samman med att egenkyrkorna i början av 1200-talet har blivit församlingskyrkor och därmed förlorat i status.¹⁰¹ De statsbärande släkterna under tidig medeltid hade alla egna begravningskyrkor. Stenkilska ätten valde Vreta liksom Birger jarls äldste son Valdemar. Erikska ätten använde Varnhems kloster för sina gravar. Detta gäller åtminstone kungarna Knut Eriksson, Erik Knutsson och Erik Eriksson. Även Birger jarl är begravd i

¹⁰¹ Ann Catherine Bonnier visar dock på att det förekom högstatusbegravningar även i sockenkyrkor, exemplet Svanshals (Broocman 1760 s 605. Handskrift s 30 fol 6 UUB).

Varnhems klosterkyrka. Magnus (ladulås) Birgeron valde däremot Gråmunkekyrkan (Riddarholmskyrkan), ett fransiskanerkonvent i Stockholm (Lagerqvist & Åberg 1993 s 12-19). Detta visar på Stockholms växande betydelse som politiskt och ekonomiskt centrum under 1200-talets sista decennier.

Figur 46. Graven i Varnhem. På norra sidan av kyrkruinen på den s.k. Kyrkkullen påträffades den omsorgsfullt byggda graven till Kata.

Alvastra blev tidigt en viktig begravningskyrka. Genom att följa de personer som valde Alvastra kloster för sin gravplats avspeglas också klostrets betydelse och geografiska influensområde.¹⁰²

Alvastra var Sverkersläktens begravningskyrka fram till 1240. När kung Sverker d.y. s dotter Helena testamenterade egendom till klostret krävde hon att hon får bli begravnen i Alvastra för 'att vila tillsammans med våra förfäder' (DS 302, översättning Claes Gejrot). Frågan är vilka förfäder som avses Sverker d.ä. dog 1156 och Karl Sverkesson 1167 men klosterkyrkan invigdes först 1185. Möjligen har andra kyrkor eller kapell ha använts före detta år. Alvastra kloster hade dock inte spelat ut sin roll i och med Sverkersläktens utslocknande. Flera personer som stod strax under det högsta

---

¹⁰² Elisabeth Regner talar om t.ex. om Sverkerätten och Folkungaätten som ett bilateralt släktskapskollektiv och att klostret var en möjlig medlem i ett löst sammanhållet nätverk som hade sitt ursprung i dessa släkter (Regner 2005 s 67 ff).

politiska skiktet använde fortsättningsvis klostret som gravkyrka fram till 1300-talets andra hälft.

Det finns ett 30-tal diplom som behandlar testamentsgåvor mot gravplats i klostret från 1240 till 1374. Gåvan mot lägerstad kunde även kombineras med löften om mässor och förböner. Att upplåta gravplats i klostret var ett viktigt sätt att förmera klostrets jordinnehav. Den genomsnittliga taxan verkar ha varit en landbogård per grav. Ännu mer precis är uppgiften i ett brev från 1309. Torkel ”Dyaank” hade detta år sålt sin kvarn i Mjölby till Alvastra kloster för 100 mark penningar men han hade dragit av 40 mark på priset eftersom han hade valt gravplats i klostret (DS 1615).

I ett gemensamt testamente 1276 väljer stormannen Sigge Guttormsson och hans hustru Kristina Birgersdotter att begravas i Alvastra kloster. Som ersättning skänker de gården Västra Ljuna i Hogstads socken. Sigge ger även sina trälarna fria (DS 608). Han bekräftade gåvan i ett nytt testamente 1283 (DS 762). Sigge dog snart därefter men hans gravsten har bevarats och finns numera på Historiska museet i Stockholm. Hustrun Kristina var dotter till Birger jarl och även hon skrev ett nytt testamente 1286 där hon bekräftar den tidigare gåvan genom att skänka hela gården Ljuna med ett litet undantag, samtidigt skrev hon att hon ville ha sin gravplats intill sin make (DS 800).

En annan av Birger jarls släktingar som gynnade Alvastra var hans halvbror Elof. I sitt testamente, som var daterat 1268 i Vadstena skänker Elof (lat. *Elaus*) med sin hustrus samtycke egendomen *Aspelundum* med tillagor (DS 536). I utbyte skulle Elof och hans hustru få gravplats i klostret. Av senare uppgifter kan man förstå att även Elof var jordägare i Omberg-Tåkern området.¹⁰³

Det förekom också att jordagåvorna skulle användas till en *pitantia* d.v.s. en extra gåva av mat. På 1260-talet gjordes en överenskommelse mellan Kristina Fastesdotter och abboten i Alvastra:

---

¹⁰³ Myrdal & Tollin 2003 s 146 ff. Elof var halvbror till Birger jarl. Av kronologiska skäl kan han knappast ha varit son till Magnus minnessköld. Som föräldrar bör han därför ha haft Ingrid Ylva och hennes man i ett senare giftermål (SDHK 813, DMS 4:3 s 297). Man kan delvis följa hur Elofs ägor, genom barn och barnbarns giften, delas upp på flera släkter (Carlsson 1953 släkttabell 104). En dotter Cecilia Elofsdotter gifte sig med stormannen Magnus Karlsson (Lejonbalk). En annan dotter hade gift sig med Magnus Ladulås rådsherre Verner Brunkow. En tredje dotter Ingeborg gifte sig med Anund Haraldsson, en annan av kung Magnus rådgivare. År 1363 donerade Elofs sonson Elof Bengtsson (vingad pil) gården Mjölna till det nyinrättade Vadstena kloster (DS 6799). Elof Bengtssons syster Margareta var gift med Erik Turesson (Bielke). Deras dotter Ingeborg Eriksson ägde fortfarande på 1370-talet jord i Starby strax väster om Vadstena (DS 8709) Elofs bror Lars Boberg (var kanik och senare biskop i Västerås (DS 6799).

... att (klostret) årligen som tack för det gods som Kristina skänkt skall tilldela källarmästaren 16 tön (48 tunnor) säd för ordnandet av en donationsmåltid till hennes minne på måndagen efter trefaldighetssöndagen (åtta veckor efter påsk) (DS 856, Regner 2005 s 70).

Detta motsvarar en arrendeavkastning av en åker på cirka 48 tunnland eller nära hundra tunnland åker i tvåsåde. Detta innebär att Kristinas årliga minnesmåltid motsvarade avkastningen från fyra till fem landbogårdar eller en medelstor storgård.

Ungefär vid samma tid (1262-81) valde Kristina sin gravplats i klostret i utbyte mot 2 attungar i gården Ramshammar, som hennes son kan få lösa mot "hagaby" (avser troligen Hageby i Hagebyhöga socken) samt 2 attungar i "litla hagaby". I Kristinas testamente finns en noggrann föreskrift om hur avkastningen från Lilla Hagaby och Säby i Örberga socken skulle användas av klostret:

Två tön (6 tunnor) och 8 örtugar skall årligen i evig tid troget användas för att reparera de heliga dräkterna i deras (munkarnas) sakristia, resterande 8 örtugar skall med förutseende noggrannhet brukas av deras abbot ... för brödernas försörjning under den vecka då samma bröder skall fira nedan specificerade tjugo mässor ... Vidare en attung i "Seby" i Örabyrgh" socken, vilken årligen erlägger 7 tön och 8 örtugar, skänker jag likaledes, på följande sätt: Av en tön skall göras öl, av den andra bröd, och med två tön skall köpas fläsk och smör till extra förplägnad för 40 fattiga en dag i veckan, den dag då de ovannämnda 20 mässorna firas. Men två tön skall inbytas mot pengar, som med de åtta återstående örtugarna skall fördelas lika mellan dessa 40 fattiga. Den enda tön som ännu återstår av de sju, ger jag till den broder som arbetar med att utföra dessa saker, för hans möda och omsorg, att användas till särskild nytta för honom (DS 855, översättning Claes Gejrot).

En annan aristokratisk kvinna med anknytning till området söder om Tåkern var Ingeborg som hade Glänås som sätesgård. Även Ingeborg kan ha varit befryndad med släkten Ama. I sitt testamente 1282 skänker hon gården Nodeby med kvarn till Alvastra kloster där hon valde sin gravplats. Dessutom gav hon alla sina trälrar fria (DS 755). Kristina Fastedotters sonson Holmger Ulvsson d.ä. (Ama) testamenterade 1307 egendomen Bredhester i Vidbo (Bredestad i Vedbo härad) mot gravplats i klostret (DS 1524). Hans änka Ingegärd donerade ytterligare en gård 1308 "för att ligga vid sin make"

(DS 1572). Frälsekvinnan Ingrid Larsdotter var gift med Holmgers bror Folke Ulvsson och hon valde 1313 gravplats i klostret mot 1 attung i Helmstad.¹⁰⁴

År 1321 testamenterade Folke Ulvsson och hans andra hustru Sigrid Mårtensdotter 2 attungar i byn (*villa*) Glånås i Svanshals socken för sina gravplatser. Folke Ulvsson var även besutten i Älvestad.¹⁰⁵

Andra lokalt förankrade stormän var Johan Sixtensson som 1275-76 valde sin gravplats i klostret och därför skänkte gården (*curiam*) Hässleby i Rogslösa socken (DS 866). Även Johan gav sina trälarna fria. Från samma trakt var Bengt Peterson som 1293 valde gravplats i klostret tillsammans med sina föräldrar mot gården Västerlösa i Rogslösa socken. Bengt var även besutten i kyrkbyn Rogslösa och Hässleby i samma socken.¹⁰⁶ Helena som var änka efter Gudbjörn valde gravplats i klostret och testamenterade i början av 1300-talet hälften av sitt gods för detta. Helenas svärson var död men hade ägt jord i Yxstad i Rogslösa socken (DS 1764).

Det äldsta belägget på en person utanför det världsliga frälset som sökte lägerstad i klostret var sockenprästen Johannes i Lommaryd i Vedbo härad. Johannes tillhörde uppenbarligen de högre klasserna och 1292-1312 fick han en gravplats i Alvastra i utbyte mot böcker (DS 1741).

Alvastras donatorer var koncentrerade till häraderna närmast klostret men det fanns även välgörare på längre avstånd. År 1326 testamenterade en Njutar i Torp i Kumlaby socken på Visingsö bl.a. halva sin egendom i Torp till Alvastra kloster (DS 2559). En storgård (*mansio*) i Torp hade redan 1240 skänkts till klostret av Helena Sverkersdotter (DS 302, Tollin 2002 s 228). Njutar var även besutten i Tunnerstad cirka 1 kilometer söder om Kumlaby kyrka. Möjligen hade Njutar en mindre del av Torp, kanske ett tidigare brytehemman till Helena Sverkersdotters storgård.

Märkligare är att kung Birger Magnussons marsk Håkan Jonsson (Läma) valde sin gravplats i Alvastra 1327 (DS 2615). Lämasläkten var förankrad i Varend och en politiskt viktig släkt under 1200-talets slut och 1300-talets början. Möjligen kunde de småländska kyrkliga institutionerna inte ge tillräckligt utrymme åt alla de tre bröderna Läma. En broder, Matts Jonsson var kanik och domprost i Växjö. En annan broder Tuke Jonsson var lagman i Tiohärad 1319 och lät begrava sig och sina barn i Nydala kloster. Dennes son Karl Tukasson (Läma) var 1318 till omkring 1350 medlem av rådet och

---

¹⁰⁴ DS 2594. ÄSF s 107-110. Ingrid var dotter till Lars av Snyttien och hans hustru Ragnhild Andersdotter. Ragnhild var sondotter till korsriddaren Johan Elofsson (Elofsönernas ätt) (ÄSF s 29, Regner 2005 s 71 f).

¹⁰⁵ DS 2275. Släkten Ama fortsatte att använda Alvastra som begravningskyrka även sedan dess medlemmar var bosatta i andra landskap (Fritz 1985 s 112).

¹⁰⁶ DS 1083. Bengt var möjligen identisk med riddaren Bengt Petersson (tre pukehorn) (ÄSF s 76).

grundade Aneboda kyrka. Han testamenterade själv 1342 brytegården Äskås med 4 torp i Aneboda till Nydala kloster (Larsson 1964 s 105, 390 ff, DS 3651, Tollin 1999 s 181).

År 1334 testamenterade Ulf Håkanssons hustru stormannakvinnan Bengta Håkansdotter sin gård Gottlösa i Vreta socken till Alvastra kloster mot gravplats (DS 3056).

Vid 1300-talets mitt upphör i stort sett testamentsgåvor mot gravplats i klostret, trots att antalet testamenten i allmänhet ökade starkt. En orsak till att gravplatsdonationerna minskade kan vara Vadstena klostrets tillkomst på 1360-talet. Det finns dock undantag, ett gäller Bengt Magnusson som 1360 skänkte jord i Nässja som brukades av en man vid namn Sverker (DS 6204), ett annat var Bengt Nilsson i Valla 1369 (DS 7976), ett tredje Ramborg Knutsdotter 1374 (DS 8628). Ramborg var änka efter Tuke Petersson och skänkte egendom i Mossle i Värnamo socken som hon ärvt av sin mor, vidare en del av en gård i Tuna och en kvarn nära Vallby i Heda socken. I utbyte skulle hon, förutom en gravplats, under sin återstående livstid få bo i heliga Birgittas hus på norra sidan om klosterkyrkan. Dessutom skulle hon ha tillgång till en tjänarinna och erhålla mat och dryck som motsvarade en prästprebenda.

KAPITEL 7. Diskussion och analys

Bebyggelsens karaktär

I föreliggande studie har bebyggelse- och ägarstrukturen undersökts i Omberg- Tåkernområdet för att sätta in Alvastra kloster i ett rumsligt och fastighetsrelaterat sammanhang.

Ortnamnen visar att Omberg-Tåkernområdet var fullkoloniserat under yngre järnålder och att huvuddelen av dagens bebyggelseenheter var etablerade omkring 1100 (Brink 1990a). För många yngre järnåldersenheter ”fattas” dock gårdsgravfält. Detta skiljer västra Östergötland från östra Mellansverige.¹⁰⁷

Bristen på yngre järnåldersgravfält i anslutning till de förhistoriska bebyggelseenheterna i västra Östergötland kan inte enbart förklaras av bortodling, Vikingatida gårdskult och den eventuella kulturen av förfäderna verkar ha ersatts av något annat redan på tusentalet.

Storgårdar eller familj jordbruk och byar

Inledningsvis ställdes frågan om bebyggelsens karaktär och utseende under 1000- och 1100-talen. Förekomsten av storgårdar under denna tid har påvisats av många forskare. Men var dessa ett udda inslag i ett för övrigt relativt egalitært bondesamhälle som dominerades av byar med familj jordbruk? Skriftliga indikationer på agrarfunktionella byar och därmed familj jordbruk är t.ex. termen *villa/uilla* i diplomerna. Så omtalas t.ex. *villa*

---

¹⁰⁷ I Mälardalen finns en stor överensstämmelse mellan förhistoriska ortnamn och gårdsanknutna ättebackar av yngre järnålderstyp. Man kan anta att de döda i dessa gravfält har bott och verkat i intilliggande bebyggelse. På ett övergripande plan går det t.o.m. att uppskatta antalet yngre järnåldersenheter från antalet gravfält (Ambrosiani 1964).

Glänås 1321 och *villa* Ramstad 1346 båda i Svanshals socken (DS 2275, DS 4028). Byn (*villa*) Källstad omtalas i brev från 1349 och 1354 (DS 4418, DS 5015). Indirekta belägg på byar är omtalandet av den ”nordligaste gården”, ”den mellersta gården” etc. i en bebyggelse, liksom omtalandet av landbor lat. *coloni*. Första gången en landbo omtalas i Omberg-Tåkernområdet är 1294 när landbon (*colono*) Holmstan i Svälunge bevittnade en uppgörelse mellan frälsemannen Dan Johansson och Alvastra kloster.¹⁰⁸

En annan indikation är priset. Ett gårdsvärde på cirka 40 mark penningar tyder på att det är fråga om ett familjejordbruk.

I Vadstena klostrets jordeböcker från 1400-talets andra hälft omtalas regelmässigt en eller flera landbor på klostrets egendomar. Vilsberga by bestod t.ex. av 6 landbogårdar som alla tillhörde Vadstena kloster. Klostret hade även tre landbor i Nässja och inte mindre än åtta landbor i Östra Starby öster om Vadstena (Larsson 1971 s 3, s 9, s 78). De skriftliga källorna visar att senmedeltidens bebyggelse dominerades av byar som bestod av familjejordbruk. Men utvecklingen mot familjejordbruk tog fart först på 1200-talet.¹⁰⁹

Storgårdsindikationer

För att identifiera storgårdar från 1000- och 1100-talen i Omberg-Tåkernområdet har ett tiotal indikationer använts. Dessa är; förekomst av runsten, tidigkristna gravmonument, egenkyrka, d.v.s. romanska kyrkor med speciella arkitektoniska detaljer som västtorn, emporvåning eller liknande, namn som Bosgård och Hovgård samt bebyggelse omtalad som sätesgård eller *mansio* i diplomerna. Termen *curia* verkar kunna avse både storgårdar och familjejordbruk. Andra indikationer är förekomst av trälar, brytar, en hög värdering av bebyggelsen, datering av brev samt fynd av statusrelaterade artefakter. Därutöver indikerar vissa rumsliga egenheter tidigare storgårdar, särskilt stora särägoblock av åker. Ett övergripande krav är att enheten hade haft minst 30 tunnland åker på 1640-talet.

Runstenar finns belagda i tidiga storgårdsmiljöer som Vadstena, Skänninge och Biskopsberga. Förutom dessa finns det ett tiotal runstenar från 1000-talet i Omberg-Tåkernområdet.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Om ordet *colonus* och dess dubbla betydelse som landbo och torpare. Se Rahmqvist 1996 s 25.

¹⁰⁹ Först med landskapslagarna, diplomerna, Vadstena klostrets jordeböcker och kronans jordeböcker från 1500-talet kan en mer tydlig bild av den agrara bebyggelsen tecknas.

¹¹⁰ Den märkliga Rökstenen från 800-talet är en solitär som inte är jämförbar med 1000-talets runstenar.

Runstenar finns eller har funnits i Heda, Herrestads, Hovs, Stora Åby, Ödeshögs och Örberga kyrkbyar samt i Lorby i Svanshals socken, Häggestad i Ödeshögs socken, Gärdslösa i Kumla socken och Hässleby i Rogslösa socken och eventuellt i Jättingstad i Heda socken. Runstenarna kunde ha kristna markeringar som kors eller böner i texten men de var inte specifikt relaterade till kristna begravnings seder eller kyrkliga miljöer. De har också använts som byggnadsmaterial till kyrkoombyggnader under senmedeltiden. Detta var rimligen av praktiska skäl och knappast primärt en symbolisk markering.¹¹¹

En annan typ av runristade stenar från 1000-talet är de tidigkristna gravmonumenten. Dessa runristade gravmonument är knutna till aristokratiska miljöer och indikerar stormän och egenkyrkor. Runristade tidigkristna gravmonument med tillhörande kyrkogårdar samt ibland daterande fynd och skelett finns eller har funnits i Alvastra, Herrestad, Hov, Källstad, Rogslösa, Vadstena, Västra Tollstad, Väversunda och Örberga (Ljung 2009).¹¹²

Kyrkor, äldre än den territoriella sockenbildningen, med byggnadsdetaljer som talar för att de uppförts som egenkyrkor finns eller har funnits i Alvastra (Sverkergården), Väversunda, Rogslösa, Källstad, Herrestad, Örberga, Västra Tollstad, Ödeshög, Stora Åby, Rök och Kumla samt förmodligen också i Svanshals, Broby och Nässja.¹¹³

De skriftliga beläggen för storgårdar är sparsamma men är genomgående äldre än beläggen för byar och familjejordbruk. Förekomst av brytar d.v.s. gårdsförvaltare och trälar omtalas i brev från 1200-talets slut. Den ovan omtalade Cecilia Elofsdotter var gift med den småländske stormannen Magnus Karlsson (lejonbalk). I sitt testamente 1287 ihågkom hon

---

¹¹¹ Runstenarna hade liksom de förkristna höggravfälten en viss juridisk bäring (ögl. Byggningsbalken 28:2).

¹¹² Samtliga tidigkristna gravmonument är skadade och ofta sönderslagna och inmurade i kyrkobyggnaderna. Man kan tänka sig att de gamla gravmonumenten av sten gradvis blev mindre viktiga, och alltmer reducerades till ett minne från en gångens tid. Under 1200-talet blev i stället kloster och domkyrkor attraktiva som lägerstadsplatser. I dessa kunde också särskilda altare för själamässor inrättas och där fanns en stab av kormunkar och präster. Från den katolska kyrkan och dess sockenorganisation bör intresset ha varit litet för att upprätthålla arvet från egenkyrkotiden. Det är därför inte förvånande att de huggna stenmonumenten efter hand användes som byggnadsmaterial vid om- och tillbyggnader av intilliggande kyrkor.

¹¹³ En egenkyrka som inte blev sockenkyrka men som fyllde en sådan roll parallellt med en befintlig sockenkyrka fanns på Birger jarls brorsdotter Cecilia Elofsdotters sätesgård. På 1280-talet fanns här ett gårdskapell med 'kalk och alla tillbehör för altare och präst'. Hon hade även en huskaplan en herr A (DS 951, SDHK 1389). Elof var möjligen son till Ingrid Ylva i ett senare äktenskap och alltså halvbror till Birger jarl.

brytehustrun i Vilsberga (*vithlösobyargh*) samt fyra småländska brytehustrur med diverse lösöre. Detta visar att Cecilia förutom sätesgården Uddanäs (troligen i Hjärtlanda socken) ägde åtminstone 5 brytegårdar som rimligen drevs i stordrift (DS 951). Dessutom gav hon alla sina trälar av båda könen fria. Även Kristina Fastesdotter och Sigge Guttormsson i Ljuna gav sina trälar friheten vid denna tid. Svälinge var sätesgård åt Dan Johansson på 1290-talet. Bryten i Broby omtalas som vittne i en överenskommelse 1294 (DS 1104).¹¹⁴

Termen *mansio* (gård) verkar främst ha avsett storgårdar. Linköpingsbiskopens gård i Linköping liksom (Biskops)Berga vid Skänninge omtalas som *mansionem* 1178 (DS 74). I Helena Sverkersdotters testamente 1240 omtalas Gum i Källby socken i Västergötland som *mansionem nostram* (DS 302). I några fall kan sätesgårdar beläggas. Vid mitten av 1200-talet var Bårstad i Rogslösa socken sätesgård för Johannes Mus och hans hustru Ulvhild (DS 478). Arnulv som hade varit syssloman på Vadstena kungsgård hade sannolikt Mörby i Örberga socken som sätesgård på 1270-talet (DS 616, DS 873). Vid samma tid var Glånås i Svanshals socken sätesgård åt en Ingeborg som också frigav trälar i sitt testamente (DS 755). Johan Sixtensson skänkte Hässleby i Rogslösa socken till Alvastra kloster 1275 samtidigt som han gav sina trälar fria (DS 866). Möjligen rörde det sig om den bebyggelse som hade varit Siggas sätesgård enligt ett brev från 1279 (DS 682). Hovgården i Hov i Hovs socken hade all sin åker i ett mycket stort särägoblock. Även i Sväm fanns ett större särägoblock som tillhörde Bosgården (D10b:102-103).

Dateringsplatser brukar knytas till centrala funktioner och viktig bebyggelse. Som dateringsort för Omberg-Tåkernområdet dominerar av naturliga skäl Alvastra kloster med cirka 46 brev. På den senare förvaltningsgården Hov/Hovgården har cirka 30 brev daterats. Hästholmen förekommer som dateringsort i 13 fall (SDHK). Av tidiga dateringar kan nämnas att Östergötlands lagman Bengt utfärdade en kungörelse i Källstad 1280 och att biskop Lars 11 vidimerar ett tidigare jordabyte med Alvastra kloster i ett brev som han daterar i Herrestad 1294 (DS 1118). Lagmannen i Tiohärad Sune Jonsson daterade ett brev i Heda 1337 (DS 3275). Biskop Peter daterade ett brev i Örberga 1348 (DS 4278) och stormannen Birger Algotsson säljer egendom till kung Magnus Eriksson i ett brev daterat i Ödeshög 1352 (DS 4794). År 1390 utfärdade drottning Margareta ett brev i Ödeshögs kyrka i vilket hon överläter de kungliga böterna för Vadstenas 'hjon och landbor' i Aska härad till klostret (SDHK 13772). Av senare brev

---

¹¹⁴ Det var inte ovanligt att de aristokratiska kvinnorna särskilt månade sig om sina underlydande brytehustrur (Gejrot 1994 s 66, Tollin 1999 s 195). Så sent som 1342 omtalas brytegården Äskås i Aneboda socken i Småland (DS 3651).

kan nämnas att Västra Tollstad och Svanshals är dateringsorter under 1400-talets första hälft (SDHK 23 754, 21 013, 23 819).

Ågoområden och åkerinnehav på 1640-talet visar att cirka hundra bebyggelseenheter kan ha drivits som storgårdar i Omberg-Tåkernområdet under vikingatid och tidig medeltid. För cirka 20 finns mer eller mindre klara belägg för att de verkligen också var storgårdar. Då har storgårdarna i Vadstena, Bjälbo, Biskopsberga och Skänninge inte räknats med. Det finns däremot inte något skriftligt eller annat belägg på familjejordbruk före 1294. I några fall främst under 1300-talet kan övergången från samlad storgård till familjejordbruk med landbor däremot påvisas. Linköpingsbiskopens äldsta stödjepunkt Biskopsberga var under senare delen av medeltiden uppdelad på 6 (biskops)hemman.¹¹⁵

Den stora biskopsgården i Herrestad lades ut på 6 landbogårdar under senmedeltiden. Vilsberga var vid 1300-talets slut en större frälsegård som värderades till 800 mark penningar eller 100 mark silver (SD 2345, SDHK 13180). Vid 1400-talets mitt bestod Vilsberga av 6 landbogårdar som tillhörde Vadstena kloster. Johannes Mus sätesgård Bårstad var under senmedeltid en by med 6 hemman (6 kronohemman 1640, D6:19-20).

Enligt Vadstena klostrets jordböcker från 1400-talets andra hälft var landbosystemet då fullständigt dominerande. Detta visas även av redovisningen i kronans jordeböcker från 1500-talets mitt.¹¹⁶ Förutom Vadstena klostrets avelsgårdar verkar endast två högmedeltida storgårdar i undersökningsområdet ha undgått att delats upp nämligen Hovgården i Hovs socken och Bosgården i Sväm i nuvarande Ödeshögs socken.

Ågodomäner och personella socknar

Nedan ska en eventuell koppling prövas mellan de medeltida socknarnas omfattning och ägarförhållanden och godsstruktur under tidigkristen tid.

I Omberg-Tåkernområdet finns 14 socknar om f.d. Sväms och Broby socknar medräknas.¹¹⁷

Enligt flera forskare borde de stora medeltida gårdarna också ha en egenkyrka som sedan bildade kärnan i en territoriell socken (bl.a. Brink 1998 s 26). Detta stämmer i en del fall. Väversunda är det tydligaste exemplet på

¹¹⁵ ögh 1548:6. På 1640-talet räknade Biskopsberga 10 kronohemman (D5:113-114).

¹¹⁶ Johansson 1990 om Dals och Lysings jordnatur. Aska härad hade knappt 500 bönder/hemman vid 1500-talets mitt fördelade på 10 medeltida jordnaturer (ögh 1548:6).

¹¹⁷ Socknarnas gränser har justerats med hjälp av Vasatidens jordeböcker, uppgifter i diplom och Vadstena klostrets jordeböcker. Redovisningen gäller därmed de medeltida förhållandena. I tre fall, nämligen Sväm, Broby och Alvastra/Sverkergården har det funnits kyrkor som ödelagts.

en storgårdskyrka som övergick till att bli sockenkyrka med ett i stort sätt bibehållet territorium. Ägaren till Väversunda gård var sannolikt också ägare till den senare försvunna gården Lunna med avgärdagården Lundtorp (Helmfrid 1962). Möjligen var Lunna också ett brytehemman. Även Sväms nu försvunna socken hade denna karaktär liksom Hov/Hovgården. Kyrkbyn i Källstad utgjorde drygt hälften av denna socken. I den medeltida socknen ingick även de närliggande enheterna Hånger och Valla.

Det fanns även andra mönster. I genomsnitt hade kyrkbebyggelsen bara en femtedel av socknens totala åkerareal. Rogslösa kyrkbebyggelse är speciell genom att den var betydligt mindre än de i socknen belägna förmodade storgårdarna Bårstad, Freberga, Hageby och Västerlösa. Bårstad, som var den största enheten, hade dessutom varit sätesgård åt Johannes Mus och hans hustru Ulfhild vid 1200-talets mitt. Egendomligt nog saknas indikationer på en egenkyrka och tidigkristna begravningar i Bårstad. Orsaken till att kyrkan förlades till den mindre enheten Rogslösa är inte känd.

I andra fall som Herrestad och Ödeshög var kyrkbyn den i särklass största bebyggelseenheten men det fanns också andra betydande enheter och kyrkbebyggelsen utgjorde cirka en tredjedel av socknen. Även Svanshals och Örberga hade stora kyrkbyar men de var inte störst och utgjorde endast omkring en tiondel av socknen. Det fanns även stora skillnader i socknarnas storlek. Genomsnittet för åkerarealen 1640 var 683 tunnland, men arealerna varierade från 172 till 1466 tunnland. Den största socknen Örberga var därmed $8\frac{1}{2}$ gånger större än den minsta Väversunda. Inte heller var socknar som gränsade till varandra mer lika. Örberga socken var således 5 gånger större än grannen i norr Nässja. Svanshals socken var fyra gånger större än grannen Kumla.

Det fanns inte heller något samband mellan kyrkbebyggelse och storlek. Rogslösa, Västra Tollstad och Heda var förhållandevis stora socknar med små kyrkbebyggelser. Väversunda och Källstad var små socknar med stora kyrkbebyggelser. Ödeshög och Herrestad var medelstora socknar med mycket stora kyrkbyar. Någon tänkt "normal" sockenstorlek låter sig inte urskiljas vare sig av antalet hemman eller av storleken på åkern. Uppskattningsvis fanns det 106 bebyggelser i Omberg-Tåkernområdets 14 socknar omkring 1100.

De medeltida socknarna var geografiskt små. Två tredjedelar av bebyggelsen låg inom en radie på 2 kilometer från kyrkan, och 95 procent inom en radie på 4 kilometer. Detta innebär att nästan alla sockenbor kunde nå kyrkan på högst en timmes gångtid.

Tabell 15. *Sockenstorlek medeltid efter åker o. 1640*

Socken	Hemman	Åker, tnl	varav kyrkby, tnl	kyrkby, procent
Örberga	54	1466	200	14
Svanshals	66	1354	161	12
Heda	57	1137	43	4
Rogslösa	52	1033	90	9
V Tollstad	47	910	41	5
Ödeshög	50	858	242	28
Herrestad	26	735	278	38
St Åby	25	435	132	30
Källstad	15	377	202	54
Kumla	17	337	5	1
Nässja	13	289	103	36
Broby	17	285	79	28
Sväm	9	179	117	65
Väversunda	12	172	160	93
Summa	460	9 567	1 853	19

Förutom att socknarna varierade i storlek hade de andra rumsliga egenheter. Kyrkan låg ibland starkt asymmetriskt i förhållande till socknens samlade bebyggelse. Stora Åbys kyrkas placering i socknens sydvästra hörn innebar nästan maximala avstånd för den övriga sockenbebyggelsen. En sådan placering skulle kunna förklaras av att Stora Åby ursprungligen även inbegrep Ödeshögs socken och att denna sedan avsöndrades som en egen socken. Mot detta talar att både Ödeshögs och Stora Åby har tidiga romanska kyrkor som sannolikt var egenkyrkor. Det saknas dessutom helt belegg på att dessa socknar någon gång har varit förenade. Än märkligare är att den del av Åby som ligger väster om Disevidsån tillhör Ödeshögs socken och inte Stora Åby.

En närmare granskning visar att det finns flera bebyggelseenheter som inte tillhörde den socken vars kyrka låg närmast. Åtminstone 13 bebyggelser låg i "fel" socken. Förutom (västra) Åby gäller det Råby i Ödeshögs socken som hade närmre till Västra Tollstads kyrka. Kälkestad i Svanshals socken och Broby i Västra Tollstads socken låg närmare Heda kyrka. Lorby och Vallby i östra delen av Svanshals socken hade närmare till Kumla kyrka. Djurkälla, Skogsby och Tyskeryd låg närmare Väversunda kyrka, men räknades ändå till Rogslösa socken. Järnberga och Kässletorp tillhörde Örberga socken men låg närmare Nässja kyrka. Västra Kedevad räknades till Herrestads socken trots att både Strå och Broby kyrkor låg närmare.

En annan egendomlighet är att minst sex större bebyggelser var delade mellan olika socknar. Byn Svälunge var under medeltiden delad mellan Broby och Herrestads socknar. Åsby var delad mellan Rogslösa och Källstad. Valla i Lysings härad var delad mellan Röks och Svanshals socknar. Östra Kedevad tillhörde Herrestads socken medan Kedevad på västra sidan om Mjölna ån tillhörde Vadstena socken. Åby öster om Disevidsån var kyrkby i Stora Åby socken medan Åby väster om ån tillhörde Ödeshögs socken. Häggestad bestod så sent som på 1670-talet av två bebyggelser varav den ena tillhörde Heda och den andra Ödeshögs socken (Fredsmilskarta 1670 D12).

Tabell 16. *Kyrkbyns storlek, medeltid efter åker o 1640*

Socken	Hemman	Kyrkby tnl	Procent	Total åker, tnl
Herrestad	26	278	38	735
Ödeshög	50	242	28	858
Källstad	15	202	54	377
Örberga	54	200	10	1466
Svanshals	66	161	12	1354
Väversunda	12	160	93	172
St Åby	25	132	30	435
Sväm	9	117	65	179
Nässja	13	103	36	289
Rogslösa	52	90	9	1033
Broby	17	79	28	285
Heda	57	43	4	1137
V Tollstad	47	41	5	910
Kumla	17	5	1	337
Summa	460	1 853	19	9 567

Lika lite som det fanns en viss normalsocken fanns det någon norm för hur stor en kyrkby skulle vara. Störst var Herrestad och Ödeshög, men även Källstad, Örberga, Svanshals och Väversunda byar hade en betydande storlek.

Stora bebyggelser utan kyrkor

För majoriteten av storgårdarna/byarna saknas indikationer på tidigkristna begravningsplatser eller kyrkor. Exempel på större bebyggelseenheter som saknar tidiga kyrkor är Kastad, Ullevi, Luckerstad, Säby och Vilsseberga i Örberga socken; Bårstad och Hässleby i Rogslösa socken samt Glänås i

Svanshals socken. Gunnar Lindqvist kastar fram en fråga som söker ett hypotetiskt svar i skillnader i trosföreställning:

Fanns det mäktiga släkter i dessa byar, som var fast förankrade i den äldre religionen, och därmed inte ville medverka i ett kyrkobyggande? (Lindqvist 2000 s 35 f).

Att förklara storgårdar utan egenkyrkor som att ägarna fortfarande omfattade den äldre asatron är inte övertygande. Detta skulle innebära att majoriteten av befolkningen omfattade hedendomen vid slutet av 1000-talet. Bristen på hedniska gravfält och den stora kristna begravningsplatsen vid Sverkergården talar emot denna tolkning.

En mer sannolik förklaring till att kyrkor med tidigkristna begravningsplatser bara fanns på cirka 15 procent av enheterna är att flera bebyggelser samsades om en kyrka med tillhörande kyrkogård. Frågan är på vilket sätt. Enligt en uppfattning rör det sig om ett frivilligt samarbete mellan jämbördiga parter. Det är då svårt att förklara varför egenkyrkorna är så individuellt präglade och varför de tidigkristna gravmonumenten är så få. En annan möjlighet är att det skedde en koncentration av jordägandet under den äldsta kristna tiden. Genom strategiska giftermål, köp och arv samlades allt fler (stor)gårdar under samma ägare/släkt. Därmed skapades en godsstruktur med en centralt belägen sätesgård och ett antal underliggande enheter. Sannolikt drevs de underliggande enheterna av en gårdsförvaltare, en bryte, i tjänst hos ägaren.

De tidigmedeltida ägdomänerna utgjorde också ett slags halvprivata *personella* socknar där såväl ägarfamiljen som det underlydande folket begrovs på sätesgårdens kyrkogård. Förmodligen hade kontrollen av de döda också en juridisk/ägorättslig aspekt. Det bör därför ha varit naturligt att en storman strävade mot att centralisera sina underlydandes begravingar till en viss plats. ”Upptagningsområdet” kan antas ha omfattat de personer som bodde på jordägarens domän. Under 1000-talets andra hälft markerade ägarfamiljen sin status med ornerade gravhällar eller stenkistor. Det juridiska regelverket var ännu outvecklat och övergripande statliga institutioner saknades.¹¹⁸ Den fysiska kontrollen var därför avgörande och man kan anta att de ingående bebyggelserna var någorlunda geografiskt sammanhållna.

Inom loppet av några decennier under 1100-talets första hälft byggdes ett tiotal stenkyrkor i Omberg-Tåkernområdet, förutom satsningarna på Alvastra kloster och Sverkergården. För att bygga en stenkyrka krävdes

---

¹¹⁸ Möjligen kan den östsvenska ledungen räknas som en överregional statlig företeelse vid vikingatidens slut.

betydligt större resurser än att uppföra en stavkyrka i trä. Det går dock inte att visa, att det har funnits ett större antal träkyrkor än romanska stenkyrkor. Vem eller vilka hade råd och möjlighet att bekosta denna verksamhet? Biskopen och stiftet hade ännu begränsade ekonomiska resurser eller andra maktmedel till sitt förfogande. Det är därför troligt att det behövdes inkomster från flera storgårdar för att uppföra en stenkyrka, vilket är ett ytterligare indicium för att de tidigmedeltida godsens omfattade flera bebyggelseenheter.¹¹⁹

Ägarförhållanden skulle även kunna förklara varför en del bebyggelse låg i två socknar. I dessa fall fanns möjligen två (stor)gårdar med olika ägare som knöt sitt folk till respektive egenkyrka.

Sammanfattningsvis kan man tänka sig en utveckling i Omberg-Tåkernområdet från personella socknar - som inte behövde vara rumsligt sammanhängande - där biskopens ekonomiska och juridiska kontroll var starkt begränsad till territoriella socknar som ingick i ett hierarkiskt kyrkligt system där det världsliga inflytandet blev allt mindre. Det finns däremot inget i den rumsliga strukturen eller andra fakta som stöder idén om en ”vertikal” sockenbildning från någon slags primär biskops- eller ”minster” kyrka.

Det är inte heller troligt att socknarna i Omberg-Tåkernområdet ursprungligen konstituerades av bondemenigheter som gemensamt lät uppföra en kyrka och bekosta präst. Hur ska då tidiga kyrkor utan tillhörande kyrkbebyggelse tolkas? Kumla 1100-tals kyrka hade både västtorn och absid och bör ha anlagts som en egenkyrka. Det finns dock ingen intilliggande bebyggelse förutom Klockargården som endast disponerade ett litet kameralt fjäll som kallas ”Kyrkojorden” (D10b:34). Socknen är liten men kyrkan ligger optimalt placerad i förhållande till de större enheterna Åsby, Sjötuna, (tidigare Baggetuna) och Tyttorp. Även Rök saknar en större bebyggelse vid kyrkan. Den numera rivna romanska kyrkan i Rök hade både västtorn och absid. Orsaken till att kyrkan inte låg i den största enheten Ingvaldstorp eller den förhistoriska bolbyn Häjla återstår att klarlägga.¹²⁰ Heda kyrka har en liten kyrkby men i socknen finns flera enheter som bör ha varit tidigmedeltida storgårdar t.ex. Tjugby, Jussberg, Isberga, Tuna och Disevid. Den förhållandevis lilla bebyggelsen vid kyrkan har inte hindrat

---

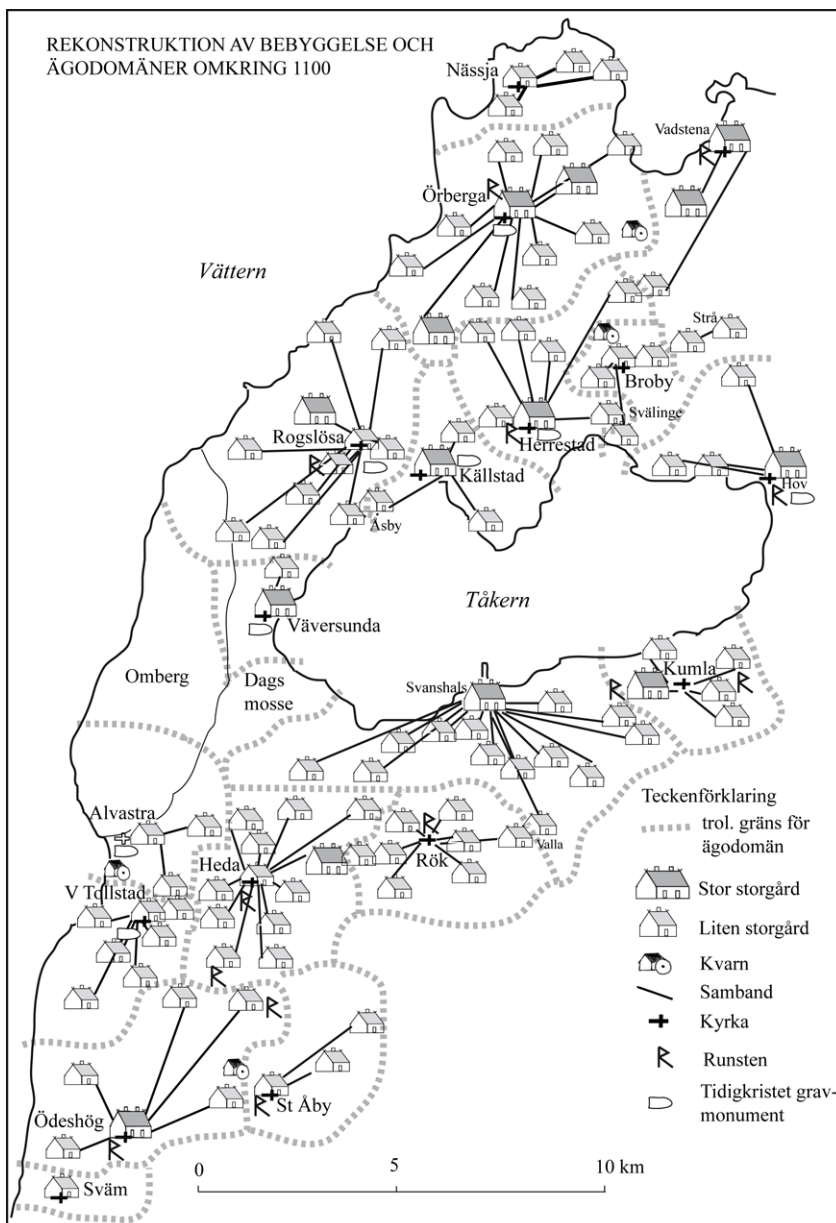
¹¹⁹ En undersökning för Jämtland visar en tydlig samvariation mellan Viennetiondets storlek 1314-19 och kyrkobyggnadernas karaktär. Det visade sig att socknar med kyrkor med västtorn och/eller absid betalade högt Viennetionde medan socknar med träkyrkor betalade minst (Holm 2002 s 196 f).

¹²⁰ Den märkliga Rökstenen från 800-talet ger platsen en särskild laddning som kan ha spelat roll för kyrkans placering.

byggandet av en mycket påkostad kyrka. Kyrkan kan vara ett resultat av en kollektiv manifestation och medvetet ha placerats på en välbelägen men neutral plats. Heda var en central plats i Lysings härad. Väster om kyrkan låg häradets avrättningsplats och söder om kyrkan fanns en kameral utjord som kallades *Häradsmarken* (D10b:71-72).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att det inte fanns någon rumslig eller bebyggelsemässig logik i de medeltida territoriella socknarnas utseende. För det första varierade storleken starkt. För det andra kunde kyrkorna både ligga centralt och perifert. För det tredje fanns det såväl stora som små kyrkbebyggelser. De flesta stora bebyggelseenheter saknade emellertid kyrkor. Vidare var flera enheter delade mellan två socknar och många bebyggelseenheter tillhörde "fel" kyrkor utifrån närhetsprincipen. De rumsliga förhållandena talar således emot att socknarna var tillkomna enligt en plan eller utifrån ett systematiskt förvaltningstänkande. En förklaring till de rumsliga egenheterna är att de territoriella socknarna hade sitt ursprung i de bebyggelse- och ägarförhållanden som rådde under 1100-talets första hälft. Rimligen var merparten av de äldsta stenkyrkorna, liksom deras föregångare i trä, uppförda som egenkyrkor av aristokratiska jordägare, som i och för sig kunde tillhöra en statsbärande ätt, t.ex. Sverkersläkten.

1200-talets och den senare medeltidens socknar blir därmed indirekt en avspegling av det tidiga 1100-talets ägodomäner. Någon total överensstämmelse råder naturligtvis inte. Det kan t.ex. ha förekommit senare jämkningar och överföringar av bebyggelseenheter för att få rumsligt sammanhängande sockenområden och bärkraftiga prästgäll.

Figur 47. Rekonstruktion av bebyggelse och ägodomäner omkring år 1100. En, två eller flera storgårdar kunde ingå i samma godscomplex (ägodomän) och använda samma privatkyrka. Troligen är detta orsaken till att de medeltida territorieolla socknarna ser så olika ut.

Alvastra och Västra Tollstad

En särskild ställning intas av Västra Tollstad och Alvastra cisterciensklöster. Lars Ersgård ser platsen söder om Omberg som unik och tolkar den stora tidigkristna begravningsplatsen vid Sverkergården som ett uttryck för en kollektiv manifestation och att den utgör en sen rest av en förhistorisk förfäderskult. Mot detta kan invändas att det saknas uppgifter om att Omberg i sig skulle ha spelat roll för klostrets placering. Alvastra inte är ensamt om att ha särpräglade topografiska och symboliska företeelser i sin närhet. Nässja socken ytterst på Nässjahalvön har mer spektakulära fornlämningar bl.a. en oval stenkrets som är 44 meter lång och 18 meter bred. Den skeppssättningsliknande anläggningen ligger i ett större gravfält med bl.a. stora kvadratiske stensättningar (Nässja sn RAÄ 2).

Dessutom har området en koncentration av kultiska ortnamn. Efterleden –vi i Järnevid och Ullevi utpekar hedniska kultplatser, och förlederna innehåller gudinnenamnet *Hæm respektive guden Ull. Ull förekommer också i Ullnäs 2 kilometer sydväst om Örberga. På grund av det speciella ortnamnsskicket ser Brink inget hinder för att Nässjanäset tidigare var Tåkernområdets gemensamma kultplats (Brink 1986, Brink 1990a s 45). Det nordvästligaste hörnet av Nässjahalvön borde under alla förhållanden vara en väl så ”manifest” plats som Alvastra och definitivt mer spännande än Vadstena med sin flacka vik. Trots detta har inte Nässja blivit platsen för vare sig något kloster eller större tidigkristen begravningsplats. Orsaken till klostrets placering måste förklaras på annat sätt.

Studien av Alvastras markanvändning före, under och efter klostertiden visar att det fanns goda ekonomiska och näringsmässiga förutsättningar för ett cisterciensiskt 1100-tals kloster i Omberg-Tåkernområdet. Till skillnad mot de gårdsanknutna ättebackar som annars var så vanliga under yngre järnålder uttrycker gravfältet vid Sverkergården en maktkoncentration under 1000-talets andra hälft och 1100-talet, oavsett den religiösa aspekten. Om man antar att Alvastradomänen tillhörde Sverkersläkten är den stora begravningsplatsen ett indicium på att kung Sverker d.ä:s förfäder dessutom kontrollerade flera andra storgårdar söder om Omberg under 1000-talets andra hälft.¹²¹

Förklaringen till klostrets placering ska således förmodligen sökas i markägarsituationen. Följande tolkning kan göras: Alvastra och Tollstad var storgårdar som ägdes av Sverker d.ä., hans far Cornube eller tidigare släktled

---

¹²¹ Förmodligen hade denna släkt också ett större godsinnehav på Visingsö. Därutöver kunde Sverker d.ä. i egenskap av kung disponera en tredjedel av allmänningsmarken på Holaveden och västra Vätterstranden.

till denna ätt. I ägodomänen ingick ytterligare ett antal storgårdar som Tegneby, Forsby och Lund. Möjligen var också Alvastra före klostrets etablering en huvudgård med en ännu inte påträffad äldre egenkyrka förutom Sverkergården. Av rumsliga skäl bör i så fall enheterna Broby, Uckleby och förmodligen Nävstad räknas till denna. Ett stöd för en samlad ägodomän är att de nämnda bebyggelseenheter verkar ha ingått i Alvastra klostrets fundationsdonation. Under alla förhållanden var klostret ensam ägare till nästan all bebyggelse i Västra Tollstad socken vid medeltidens slut. Dessutom saknas det uppgifter om att klostret skulle ha förvärvat jord i dessa bebyggelseenheter under medeltidens lopp. Inget hemman i Västra Tollstads socken har t.ex. donerats till Alvastra som ersättning mot lägerstad i klostret. (Holmström & Tollin 1990 s 315 & s 325). Frågan om hur Västra Tollstad övergick från egenkyrka till sockenkyrka efter klostrets etablering får tills vidare lämnas öppen.¹²²

Större jordegendomar

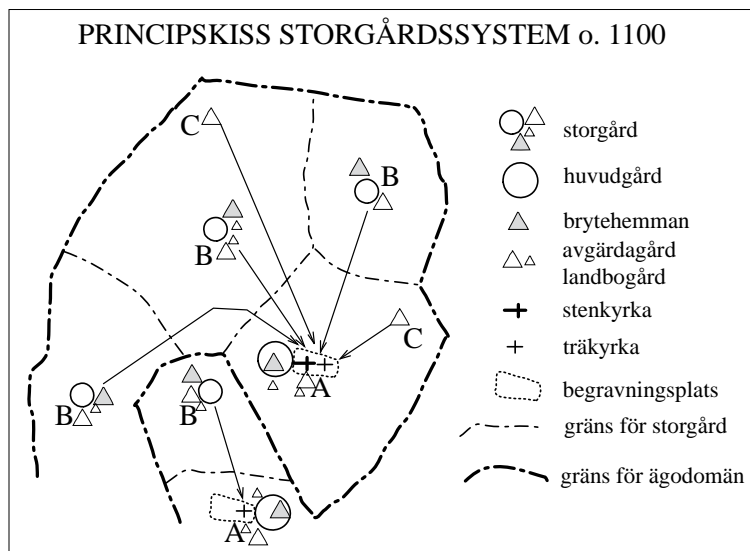
Av uppgifter från olika källor kan man anta att bebyggelsen under 1200-talets ingång karakteriserades av tre komponenter. För det första en huvudgård med en egenkyrka som var centrum för en någorlunda geografiskt sammanhållen *ägodomän*. Huvudgården var också sätesgård för jordägaren. För det andra fanns det mindre enheter i form av deltidjordbruk för mer eller mindre ofria specialister som smeder, ängsvaktare, fiskare, herdar och liknande. För det tredje en gård som bryten eller godsförvaltaren disponerade. Därutöver fanns en eller flera storgårdar av varierande storlek under huvudgården som förvaltades av en brytar som var underställda ägaren. Tillsammans bildade dessa ett ekonomiskt sammanhållet system som tillät utbyte av varor och tjänster.

En viktig symbolisk del i systemet var att ”jordägaren” centraliserade begravningsplatserna till begravningsplatsen vid sätesgården. (Se figur 48). Sväm, Hov/Hovgården och i viss mån Alvastra har av olika skäl behållit en rumslig struktur med en större bosgård eller hovgård samt ett antal mindre egaliserade landbogårdar. Något mer detaljerat svar på hur storgårdarnas inre differentiering och produktionen såg ut före det systematiserade landbosystemets införande har inte kunnat ges.

---

¹²² För Hästholmen och Tegneby kan andra ägare ha varit inblandade under kortare tid (DS 2602, SRP 1370).

Figur 48. Principskiss över storgårdssystemet omkring 1100. Inom samma ägodomän fanns flera storgårdar (*mansiones*). Ägaren centraliserade underliggande begravningar till en begravningsplats vid sätesgården där det också fanns en egenkyrka. I exemplet finns sex storgårdar som ingår i två ägodomäner.

1200-talets förändringar

Rikedom var under 1100-talet i huvudsak direkt knuten till jordegendomens storlek och avkastning. Ägaren behövde inte heller avhända sig någon större del av överskottet i form av kungliga eller kyrkliga höghetsrätter. Detta kom att ändras radikalt under 1200-talet. Sverige var i flera avseenden ett annat land under Knut Eriksson (k. 1167-95) än Magnus Ladulås (k. 1275-90). Holmbäck och Wessén skriver:

den tid som träder oss till mötes i landskapslagarna, är en av de viktigaste brytningstiderna, vårt folk gått igenom. Kyrka och konungamakt voro verksamma för att omgestalta det samhällsliv, som funnits av åldern (HOW 1933, inledning XII).

Östgöotalagen som vi känner den är från omkring 1290 (HOW 1933 s 3 f). Mycket av innehållet i lagen relaterar till nymodigheter och avspeglar sannolikt till stora delar 1200-talets omdaning av samhället. I Östgöotalagen anges byn som den normala bebyggelseformen men förmodligen var detta en ny situation när lagen nedtecknades (Ericsson 2007 s 62, Ericsson &

Strucke 2008 s 88). Detta gäller förmodligen också Östgötalagens bestämmelse om att:

Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna (jordägarna) föra det till slut. (How, ögl, kyrkobalken 1).

I Yngre Västgötalagen finns en liknande bestämmelse:

Vilja bönder göra kyrka, då skola de därtill bedja om biskopens lov, och han skall giva lov (How, vgl II, kyrkobalken 2).

Bestämmelserna avspeglar inte den äldre vanan att jordägare uppförde egenkyrkor på sina sätesgårdar. Troligen var dessa bestämmelser förhållandevis unga och markerade att en ny tid höll på att ta form där kungamakt och kyrka kunde avgöra vilka kyrkor som skulle komma till stånd. En fråga i detta sammanhang är om kungen och biskopen också hade möjlighet att bestämma vilket område som skulle ingå i socknen. Rimligen strävade man från kyrkligt håll efter att bilda så stora socknar att de långsiktigt kunde bära sina kostnader.

Höghetsrätter och grundskatter

Under 1200-talet sker en övergång från ett samhälle i huvudsak uppbyggt på ätter och lokala stormän till ett samhälle med en spirande nationell statsmakt och övergripande kyrkliga, politiska och ekonomiska institutioner. De äldsta höghetsrätterna är höljda i dunkel. I östra Sverige fanns tidigt en skyldighet för jordägarna att delta i och utrusta ledungen. Vidare hade kungen rätt till vissa böter och avkastning av jordagodset Uppsala öd (Lindkvist 2008 samt där anförda källor).

Under 1200-talet fick höghetsrätterna en ökad betydelse jämfört med innehav av gårdar och jord. En del i detta var att kronans andel av böterna ökade drastiskt genom att edsöresböter och brott mot fridslagarna skulle dömas å kronans vägnar. Ett annat exempel är att hedersboten för dråp på "kungens man" höjdes från 12 till 40 mark silver, ett belopp som motsvarade 5 till 8 ordinära familj jordbruk. Schück anser att den väldiga ökningen av kungens särskilda bot blev en av kronans viktigaste inkomstkällor. Höjningen av bötesbeloppen drabbade inte bara den brottsliga individen utan även släkten och bygdegemenskapen (Schück 2005 s 14 ff). Än viktigare var sannolikt att Kronan under Birger jarl och hans söners tid lyckades omvandla gengärden, gästningen och ledungsplikten till

återkommande och fixerade jordskatter d.v.s. *territoriella höghetsrätter*. Kronan fick därigenom tillgång till en fast andel av jordens avkastning, möjligen så mycket som en tredjedel.¹²³

Genom att kronan kunde tillgodoräkna sig en betydande andel av överskottsproduktionen vare sig det gällde spannmål, järn, fisk eller annat minskade kungens beroende av det egna jordinnehavet (patrimonium) och Uppsala öd-komplexet. Kronan som institution blev allt mer en egen maktsvär i och med tillgången till fasta och återkommande inkomster.¹²⁴ Under 1200-talets andra hälft och 1300-talets början befästes denna förändring mot ett nationellt kungadöme.

Kronan fick i och med grundskatterna också en möjlighet att byta denna inkomst mot andra tjänster. Senast 1279 och Alsnö stadga hade systemet med skattepliktig jord och jord som var befriad från skatt erhållit ett formaliserat regelverk (Schüeck 2005 s 30 ff). De jordägare som till rikets försvar ställde upp med stridshäst och ryttare med fulla vapen blev enligt stadgan befriade från grundskatten. Frälsemännens rusttjänst skulle årligen kontrolleras vid s.k. vapensynder inom varje lagsaga (Tollin 1985). Kyrkans jord hade redan tidigare fått skattebefrielse för sin jordegendom mot att hålla den andliga verksamheten igång samt att uppföra och underhålla kyrkobyggnaderna. Under 1300-talet verkar systemet fått sin stadga och kronan förbjöd en fortsatt övergång av skattejord till frälse. Detta accentuerades under drottning Margaretas tid då systematiska räfsteting hölls i de olika lagsagorna för att återbörda skattejord som olagligen hade hävdats som frälse.

Kyrkliga höghetsrätter

Under 1200-talets första hälft ersatte det årliga tiondet ett äldre inkomstsystem som byggde på kyrkliga förrättningsavgifter. Tiondet omfattade i princip en tiondel av landets agrara produktion och inkomsterna från tiondet blev snart väl så viktiga som avkastningen från det kyrkliga jordägandet. Fördelningen av tiondet varierade i olika landskap men den övergripande principen var en tredelning. En tredjedel skulle gå till sockenprästen och hans kyrka. En annan tredjedel skulle gå till de fattiga.

---

¹²³ En nyckelperson i detta sammanhang var Birger jarl som lär ha stått bakom många av Östgötalagens bestämmelser. Han stärkte även edsöreslagarna d.v.s. lagar som gällde för hela landet t.ex. fridslagarna. Omläggningen skedde inte utan motstånd. Sannolikt var slagen vid Sparsätra 1247 och Herrevadsbro några år senare en del i kampen mellan aristokratin och den växande statsmakten. Birger jarl gick segrande ur den militära uppgörelsen och enligt Sigtunaanalerna förlorade Upplands menighet därmed sin frihet (Lindqvist 2008 s 170).

¹²⁴ Ett uttryck för detta var att förvaltningen utvecklades med borgbyggande och underliggande län (Fritz 1972 s 33 ff).

Fattigtiondet anslogs ofta till hospitalens underhåll och tiggarmunkarna. Slutligen erhöll biskopen en tredjedel. Herman Schück skriver:

Biskopens del av t.(ionde) var hans största rörliga resurs ... Även kloster, t.ex. Nydala och Vadstena, hade t.(ionde) i förläning. Enstaka källställen pekar på hur biskoparna tillfälligt utarrenderade eller pantsatte sin t.(ionde) och hur de drev handel med dess produkter (KLN 18 sp 297).

Kung Valdemar Birgersson uppmanade 1270 alla invånare i Östbo härad att föra sina tionden till sockenkyrkorna senast den 2 februari (Kyndelsmässodagen) så att munkarna i Nydala på grund av årstidens is- och snötäcke bekvämt kan frakta dessa till sig (DS 901). Tiondeinkomster kunde också bytas mot jordegendom och tvärt om. År 1279 bytte Linköpingsbiskopen bort sin jordegendom i Väversunda och *biskopstiondet från denna socken* mot egendom på Visingsö (DS 683). Samma år erhöll Nydala kloster biskopstionden i Vrigstads socken i utbyte mot Röttle kvarnar norr om Jönköping:

... och deras (kvarnarnas) intäkter skall alltid höra till nämnda biskopsbord som kompensation och ersättning för ovannämnda tionden (DS 679, Gejrot 1994 s 228).

Skattejordens ursprung

Trots alla belägg på motsatsen finns det, som tidigare nämnts, en utbredd uppfattning om att självägande familj jordbrukare dominerade under förhistorisk tid. Rahmqvist ser 1200-talets samhälle som det kommer till uttryck bl.a. i Upplandslagens jordabalk och byalagsbalk som ett samhälle av fria bönder med individuell äganderätt till den odlade jorden. Utan att det sägs explicit verkar Rahmqvist utgå från att dessa bönder också i huvudsak utgörs av familj jordbrukare. Tanken är att urgamla bondemenigheter stått emot feodaliseringstendenserna och en utveckling mot storgårdar i vissa delar av landet (Rahmqvist 1996 s 94, s 296). Vasatidens jordeböcker med sitt inslag av skattehemman är enligt denna föreställning en avspegling av en ursprunglig bebyggelsestruktur.

Mot detta kan invändas att det är tveksamt om det överhuvudtaget förekom några ”fria” familjbönder före 1200-talet. Detta har antytts av Mats Widgren som skriver att den fria skattebonden snarare var resultatet av en historisk process än att han representerade ett ursprungligt tillstånd (Widgren 1998 s 287 med hänvisningar). Widgren menar således att det inte fanns

någon äldre familj jordbrukare som förlorade sin frihet genom att inlemmas under större enheter utan att familj jordbruket var en ny företeelse. När det gäller bebyggelsen är den stora omvandlingen storgårdarnas övergång till byar med familj jordbruk från 1200-talet och framåt. Det är sannolikt i denna process som ursprunget till den senare medeltidens skattebönder och landbor ska sökas.

Skattegårdarna med sina självägande bönder som de möter under 1200-talets andra hälft har säkerligen olika ursprung. Detta avspeglas bl.a. av skattejordens ojämna fördelning över landet. I vissa regioner som Norrland, Dalarna och västra Värmland dominerar den helt. I dessa fall kan man anta att nyodlingen skedde vid en tidpunkt då familj jordbruket hade slagit ut storgårdssystemet samtidigt som befolkningen ökade och nya områden togs i anspråk av en fast befolkning. Vartefter nybyggena hade fått en tillräcklig bärkraft lades de under skatt. Processen är väl belagd för 1500-talet.

I de norrländska förhistoriska kustbygderna dominerade också skattejorden men här finns indikationer på äldre storgårdar. Sannolikt fanns storbönder och ”bygdehövdingar” under järnåldern i Hälsingland, vilka kan ha ackumulerat såväl ett överskott i handelsvaror som jord och gårdar, t.ex. Hä-Gylfe i Malsta och hans släktingar. Trots detta finns senare inga frälsegårdar och i Vasatidens jordeböcker dominerar skattejorden helt (Brink 1994).

Den medeltida kolonisationen i södra Sverige är mer sammansatt. I delar av Småland utanför centralbygderna dominerar frälsejorden vilket har tagits som intäkt för att denna kolonisation leddes av lokala frälsemän (Larsson 1964). I andra delar dominerade skattejorden. De finns dock inget entydigt samband. I de medeltida kolonisationsområdena i centrala Tiohärads utgjorde skattejorden endast en tredjedel på häradsmarken medan den var nära hälften i centralbygden (Tollin 1999 s 247). På Gotland dominerade skattejorden fullständigt medan den var ovanlig i de centrala bygderna i Västergötland, Östergötland och Sörmland.

Det var inget som hindrade att en tidigmedeltida storgård fortsatte som en skattegård efter Alsnö möte 1279. För detta talar att en del mycket stora skattegårdar är noterade i jordeböckerna ännu vid 1500-talets mitt. Detta gäller även för 1640-talets geometriska kartor. Rissne i Sollentuna socken var ett enstaka skattehemman med totalt 72 tunnland åker (A10:12). Norra skattegården i Nyby i Gamla Uppsala socken hade 83 tunnland åker (A5:74-75). Det enstaka skattehemmanet Karstorp i Klockrike socken hade 73 tunnland åker (D8:102-103). Andra skattegårdar hade sannolikt sitt ursprung i uppstyckade storgårdar där klyvningar och arvsskiften har brutit upp en tidigare enhet i två eller flera familj jordbruk. (Ericsson 2007 exkurs B s 126).

När det gäller Omberg-Tåkernområdet fanns mycket lite skattejord vid medeltidens slut, vilket i sig talar för ett tidigare äldre aristokratiskt ägarskikt, eftersom det finns en tröghet mot att ändra jordnatur före 1600-talets säteribildning.¹²⁵ I några fall går det dessutom att visa att tidigare aristokratiska bebyggelser redovisas som skatte vid medeltidens slut. Omkring 1550 räknade Säby i Örberga socken 4 skattehemman. Trots detta hade åtminstone 1 attung i denna by ägts av frälsekvinnan Kristina Fastesdotter på 1200-talet. I dessa och liknande fall kan det vara fråga om förbrutet frälsegods som kronan överfört till skatte.

Byarnas ursprung

En funktionell by har i denna studie definierats som en agrarbebyggelse med minst två självständiga familj jordbruk med en betydande grad av gemensamma åtaganden och samverkan. Det kan på goda grunder ifrågasättas om det existerade några byar i denna mening före 1200 i Götalandskapen. Det finns åtminstone inga explicita belägg på att bebyggelsen under vikingatid och tidigmedeltid hade en struktur som liknade den högmedeltida byn. Däremot verkar det ha funnits ett antal små osjälvständiga brukningsenheter i anslutning till storgårdarna.¹²⁶

Orsaken till att självständiga familj jordbrukare tog över under 1200-talet berodde sannolikt på att landbosystemet med bondehushållet som bas visade sig vara ekonomiskt överlägset storgårdssystemet. Den fysiska kontrollen ersattes med juridiska och ekonomiska avtal. När det gäller formerna för den agrara produktionen verkar en övergång från stordrift med ofria lantarbetare till självständiga familj jordbruk ha ägt rum fram till 1300-talets mitt. Detta innebar att byn blev den dominerande bebyggelseformen.

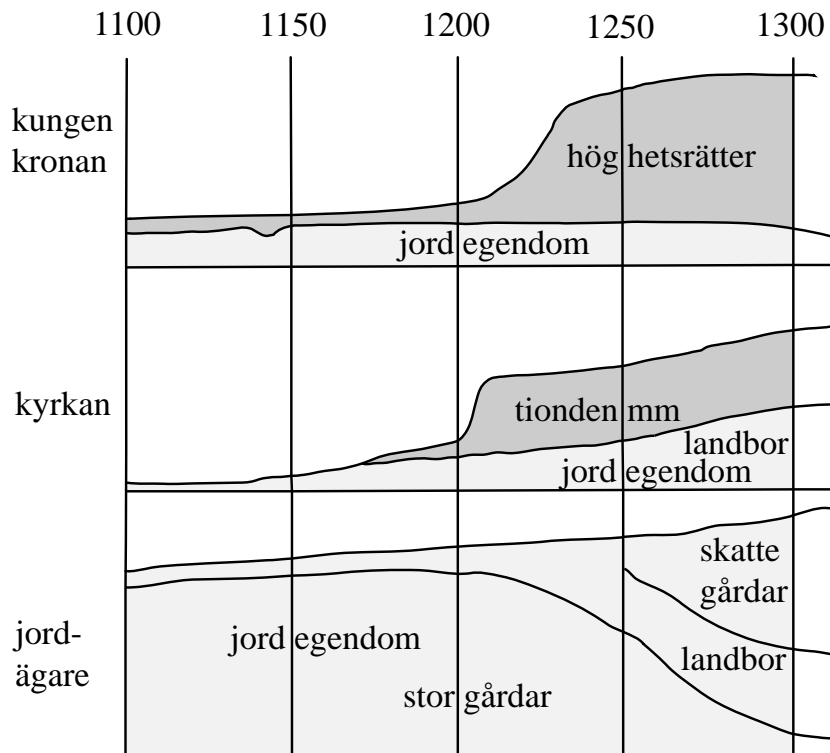
Ett annat resultat av landbosystemet blev ett alltmer uppsplittrat jordägande både på en övergripande geografisk nivå och inom de enskilda bebyggelseenheter. Under senmedeltid skedde dessutom gradvis en

---

¹²⁵ Johansson 1990 s 68f. Jordnaturen i Dals och Lysings hägrader I Aska härad som gränsade till Dals härad i norr var endast 8,5 procent skattehemman (öGH 1548:6).

¹²⁶ Arkeologen Katalin Schmidt Sabo ser byn som en idémässig skapelse. Byarna är inte spontant framvuxna utan grundas av "Den lokala sociala eliten" (Schmidt Sabo 2004 s 104, s 107). Schmidt Sabo ser byarna som "ett svar på en allt mer efterfrågad och intensifierad agrar produktion" och att byarna under tidigmedeltid kom till genom sammanflyttning av enheter med syfte "att skapa en omläggning av jordbruket från ett extensivt utnyttjande till ett allt mer intensivt bruk". (Schmidt Sabo 2004 s 103, s 104 ff). Mot detta kan hävdas att byar inte grundas utan i Södra Sverige framför allt kommer till genom söderdelning av befintliga storgårdar. Det förekom också bybildning genom sammanflyttning av äldre enheter, detta kan åtminstone beläggas från östra Mellansverige. I de senare fallet finns förmodligen en koppling till tvåsädets införande och möjligen solskiftet/laga läget.

egalisering av gårdarna till passande familjejordbruk, vilket innebar att de minsta torpen och gårdarna slogs samman medan de större delades upp. Systemet med familjejordbruk som det möter i 1500-talets jordeböcker och de äldre geometriska kartorna var förmodligen i stort sett färdigbildat vid mitten av 1400-talet. Detta gällde även för Omberg-Tåkernområdet med några undantag t.ex. Hovgården i Hovs socken och Bosgården i f.d. Sväms socken. Alvastra gård hade efter en tid med egaliserade landbogårdar åter blivit en storgård vid 1600-talets mitt.¹²⁷

Figur 49. Diagram över förhållandet mellan höghetsrätter och jordägande mellan 1100 och 1300.

Utvecklingen mellan 1100 och 1300 har sammanfattats i ett tredelat diagram. (Se figur 49). Övre delen av diagrammet visar att huvuddelen av kungamaktens inkomster under 1100-talet kom från jordegdom. Denna bestod till största delen av de statsbärande släkternas patrimonium (ättegods) men även av gårdarna som ingick i Uppsala Öd (Husby-namn) och

¹²⁷ Myrdal menar att storgårdssystemet slutligen kollapsade efter 1300-talets pestepidemier eftersom det då blev så många lediga större gårdar (Myrdal 2007 s 161).

kungstredingen av Götalands häradsallmänningar (Tollin 1999). Till detta kan läggas en del till kronan förbrutet gods. Från 1140-talet och framåt avhände sig kungarna en del kronojord till cisterciensklostren. Redan dessförinnan hade biskoparna erhållit jordegendomar kring de blivande domkyrkorna och på andra strategiska platser. Sammantaget rörde det sig ännu om begränsade godsmassor.

Höghetsrätterna utgjordes främst av böter, ledungsskyldigheter och andra mindre poster. Den egentliga kronojorden förändras inte särskilt mycket under 1200-talet. Höghetsrätternas betydelse ökade däremot starkt, framför allt genom grundskatternas införande och att kungen fick en ökad andel av olika typer av böter (MEL, konungabalken § 2, Lindkvist 2008 s 163).

Den mellersta delen av diagrammet visar hur kyrkan under 1100-talets första hälft var en obetydlig jordägare. De äldsta kyrkliga godsen skulle underhålla biskopen och hans tjänare och användes även som byggnadskassa. Den äldsta kända kyrkliga jorden är den godsmassa på 52½ bol i Skåne och Själland som donerades till Lunds domkyrka av den danske kungen Knut den helige 1085. I gåvan ingick även de kungliga rättigheter som var förbundna med egendomarna (DS 26). I Sverige hade biskopen i Sigtuna erhållit Ström i Norrsunda socken och Fornsigstuna i Håtuna socken samt det icke identifierade "Guazbro" (DS 852). Eftersom Sigtuna upphörde som biskopsstad omkring 1130 måste donationen tillkommit före denna tid (DS 852). Från 1100-talets slut finns ett par påvliga skyddsbrev som visar Uppsala och Linköpingsbiskoparnas jordinnehav. Ärkebiskopen i Uppsala innehade 1185 bl.a. sveakungens viktigaste egendom, gården i (Gamla) Uppsala. Han hade även fisken i Älvkarleby och gården på Munsö som också det var gammal kronoegendom.¹²⁸

Från 1178 finns ett skyddsbrev av påve Alexander III över linköpingsbiskopens egendomar. Brevet upptar 17 egendomar som kan identifieras genom sina namn eller på annat sätt. Gårdarna var strategiskt placerade i stiftets olika delar. Inkomsterna från jordbrukets överskott var begränsat och gårdarna bör ha använts som stödjepunkter och av biskopen och hans följe vid resor och liknande.¹²⁹

Vid 1200-talets slut hade det kyrkliga jordinnehavet i Sverige växt kraftigt och omfattande flera tusen hemman som var fördelade på en rad kyrkliga

---

¹²⁸ Ett försök att överföra större och mindre storgårdar till byar med familj jordbruk kan vara Västgötagarnas bestämmelser om hel- och halvbyar med 12 respektive 6 bönder (HOW 1946 s 138, vgl I 315 + not, Byggningsbalken DS 96). Fornsigstuna eller Signhildsberg omfattade fyra markland krono vid 1500-talets mitt (UH 1541, 1551. HT 1978 s 322 not 5).

¹²⁹ DS 74. Schüeck 1959 s 280 ff. Redan på 1160-talet förbjöd Alexander III Sveriges biskopar att ge sig ut på visitationsfärder som främst gjordes för 'måltiders och vällevnads skull' (Andrén 1957 s 106 ff samt där anförda källor).

institutioner. Parallellt med detta genomfördes den territoriella sockenbildningen under 1200-talets första hälft.¹³⁰

Figur 50. Birger Jarls grav i Varnhems kyrka. Birger (1210–1266) är begravd med sin andra hustru Mechtild av Holstein (d. 1275) och sonen Erik som var sjuklig (d. 1275). Dna-tester har visat släktskap mellan far och son. Birger Jarl genomdrev grundläggande reformer som möjliggjorde övergången från klan- och ättensamhälle till ett rike med en reell statsmakt.

---

¹³⁰ Ett annat uttryck för linköpingsbiskopens ökande makt var inrättandet av ett domkapitel på 1230-talet. Till domkapitlet knöts både annexkyrkor och jordegendomar (Tagesson 2007 samt där anförda källor).

Sammanfattning

Resultatet av ovanstående studie talar för att Alvastra klostrets placering söder om Omberg 1143 främst berodde på markägarsituationen. Cisterciensmunkarna fick överta en eller två sammanhållna ägodomäner av den sverkerska ätten som fundationsdonation. Denna kompletterades med gods på Visingsö och kungstredingen i Isleryd och Kråk på västra Vätterstranden.

Vidare talar den retrogressiva studien för att bebyggelsen i början av 1100-talet bestod av storgårdar som dessutom ägdes av ett fåtal större jordägare. Från 1000-talet och framåt uppförde dessa privatkyrkor vid sina sätesgårdar och centraliserade folkets begravingar på underlydande gårdar till privatkyrkans kyrkogård. Dessa "personella" socknar ersattes omkring 1200 av territoriella socknar som inordnades i ett övergripande kyrkligt administrativt system som var oberoende av kamerala och juridiska indelningar. De nya socknarnas områden avspeglade dock i stora drag de tidigare jordägarnas ägodomäner. Senare har socknarnas områden justerats men någon enhetlig "medelstorlek" har inte uppnåtts.

Sockenbildningen i Omberg-Tåkernområdet var horisontell. Några indikationer på förekomst av tidiga "storsocknar" liknande de anglosaxiska "*minster parishes*" har inte framkommit. Liknande förhållande verkar ha rått i centrala Västergötland både vad gäller etableringen av Varnhems kloster och den territoriella sockenbildningen. Därmed inte sagt att mönstret är tillämpligt för alla centralbygder och definitivt inte för medeltida kolonisationsområden.

Litteratur och källor

- 600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000. (2000). Red. Söderström, Göran. Stockholmia, Stockholm.
- Ahnlund, Nils. (1945). Vreta klostrets äldsta donatorer. *Historisk tidskrift* 1945:4. Svenska historiska föreningen. s. 301-351.
- Almquist, Johan Axel. (1917). *Civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630: med särskild hänsyn till den kamerala indelningen 1*. Nordstedt, Stockholm.
- Almquist, Johan Axel. (1946). *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. D. 3, Östergötland, Bd 1. Inledning och tabeller*. Skrifter utgivna av svenska Riksarkivet, LiberFörlag/Allmänna förl., Stockholm.
- Almquist, Johan Axel. (1947). *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. D. 3, Östergötland, Bd 2, Säterier*. LiberFörlag/Allmänna förl., Stockholm.
- Ambrosiani, Björn. (1964). *Fornlämningar och bebyggelse: studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Andersson, Gunnar. (1997). Valsta gravfält: Arlandabanan: arkeologisk undersökning. Vol 1. *Rapport / UV Stockholm 1997:9*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Andersson, Thorsten. (1957). Sväm. *Namn och bygd nr 45*. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Andersson, Thorsten. (1958). Vad omfattade den medeltida socknen Sväm i Östergötland? *Namn och bygd nr 46*. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Andersson, Thorsten. (1963). Sockennamnen Hedheskirkia "Heda" och Røskirkia "Rök". *Namn och bygd nr 51 s. 73*. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Andræ, Carl Göran. (1960). Kyrka och fräse i Sverige under äldre medeltid. *Studia historica Upsaliensia 4*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Andrén, Anders. (2000). Re-reading embodied texts: an interpretation of rune-stones. *Current Swedish archaeology 2000:8*. Swedish Archaeological Society. s. 7-32.
- Andrén, Carl-Gustaf. (1957). *Konfirmationen i Sverige under medeltid och reformationstid*. Gleerup, Lund.

- Anglert, Mats. (1989). Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. Ingår i: By, huvudgård och kyrka: studier i Ystadsområdets medeltid. Red. Andersson, Hans & Anglert, Mats. *Lund studies in medieval archaeology* 5. Almqvist & Wiksell International, Stockholm. s 221-242.
- A17b = Arvid Trolles jordebok 1498. Historiska handlingar 31. Stockholm 1938.
- Aös = Atlas över Sverige.
- Beckman, Bjarne. (1953-1954). Matts Kättilmundsson och hans tid. 2 vol. *Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar* 84-85, Stockholm.
- Berg, Johan. (2003). *Gods och landskap: jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562*. Meddelande 120: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Björnhag, Göran & Myrdal, Janken. (1994). Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper. Ingår i: Svenska husdjur från medeltid till våra dagar. Red. Myrdal, Janken & Sten, Sabine. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 5. Nordiska museet, Stockholm.
- Bonnier, Ann-Cathrine. (1996). Kyrkorna i Dals härad: några av landets äldsta kyrkor. Ingår i: *Kyrka i bruk*. Red. Mörkfors, Gunnel & Olsson, Anne. Östergötlands länsmuseum, Linköping. s. 67-84.
- Bonnier, , Ann-Cathrine. (2008). Arkitektur med funktion: rekonstruktion av Alvastra klosterkyrka. *Medeltidens mångfald: studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm på 60-årsdagen den 8 mars 2007*.
- Brate, Erik. (1911-1918). *Sveriges runinskrifter. Bd 2, Östergötlands runinskrifter*. Almqvist & Wiksell international, Stockholm.
- Brink, Stefan. (1990a). Tåkernbygden. En bosättningsonomastisk studie. Ingår i: *I heliga Birgittas trakter nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red. Dahlbäck, Göran. Humanistisk- Samhällsvetenskapliga forskningsrådets skriftserie Brytpunkt, Stockholm.
- Brink, Stefan. (1990b). *Sockenbildning och sockenmann: studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Brink, Stefan. (1991). Sockenbildningen i Sverige. Ingår i: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Ferm, Olle. *Studier till det medeltida Sverige* 5, Stockholm.
- Brink, Stefan. (1994). *En vikingatida storbonde från södra Norrland*. Tor 26, Uppsala.
- Brink, Stefan. (1996). Tidig kyrklig organisation i Norden - aktörerna i sockenbildningen. Ingår i: *Kristnandet i Sverige: gamla källor och nya perspektiv*. Red. Nilsson, Bertil. *Projektet Sveriges kristnande* 5. Lunne böcker, Uppsala.
- Brink, Stefan. (1998). The Formation of the Scandinavian Parish, with some Remarks Regarding the English Impact on the Process. Ingår i: International Medieval Congress: The community, the family and the saint. Red. Hill, J. & Swan, M. *Patterns of Power in Early Medieval Europe. International Medieval Research* 4. Brepols, Turnhout.
- Broberg, Anders. (1990). Tåkernbygden. En arkeologisk bebyggelseanalys. Ingår i: *I heliga Birgittas trakter nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red. Dahlbäck, Göran. Humanistisk- samhällsvetenskapliga forskningsrådets skriftserie Brytpunkt, Stockholm.

- Broberg, Anders. (1991). Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. Ingår i: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Ferm, Olle. *Studier till det medeltida Sverige* 5, Stockholm. s. 49–79.
- Carlsson, Sten. (1953). Folkungarna: en släktkonfederation. *Personhistorisk Tidskrift* 51:3. Personhistoriska samfundet. s. 73–105.
- DMS = Det Medeltida Sverige.
- Dovring, Folke. (1947). *Attungen och marklandet: studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*. Gleerupska univ.-bokh, Lund.
- DS = Diplomatarium Suecanum.
- Edenheim, Ralph & Lidén, Hans A. (1978). Julita kloster. *Antikvariskt arkiv* 62. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- Edenheim, Ralph & Rosell, Ingrid. (1982). *Varnhems klosterkyrka: Valle härad, Västergötland*. Almqvist & Wiksell international, Stockholm.
- Engström, Sten. (1963). Konung Valdemars möteskallelser. En textkritisk studie. *Historisk tidskrift* 1963:1.
- Engsöarkivet 1:2. (s. 26). Riksarkivet.
- Ericsson, Alf. (2007). *Attungen: ett medeltida fastighetsmått: en agrarhistorisk undersökning baserad på attungsbelägg i SDhk till år 1376 och Folke Dovrings kasuistik*. Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Ericsson, Alf & Strucke, Ulf. (2008). Att hägna med stenmurar: en studie av stenträningsbygder i Mälardalskapen. Ingår i: *Hem till Jarlabanke: jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Red. Olausson, Michael. Historiska Media, Lund. s. 48–90.
- Ericsson, Alf. (2010). Vreta klostrets godsbestånd före 1170-talet. Ingår i: *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Red. Göran Tagesson. Statens Historiska Museum. s. 169–198.
- Eriksson, Jan. (2006). *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*. Länsstyrelsen i Östergötland. Rapport 2006:16.
- Ersgård, Lars. (1988). Vår Marknad i Skåne: bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. *Lund studies in Medieval Archaeology* 4. Almqvist och Wiksell International, Stockholm.
- Ersgård, Lars (2006a). Forskningsprojektet Det medeltida Alvastra. Ingår i: Helgonets boning: studier från forskningsprojektet ”Det medeltida Alvastra”. Red. Ersgård, Lars.. *Lund Studies in Historical Archaeology* 5. Lunds universitet, Lund.
- Ersgård, Lars. (2006b). Dödens berg och Guds hus: förfäderskult, kristande och kloster i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. Ingår i: Helgonets boning: studier från forskningsprojektet ”Det medeltida Alvastra”. Red. Lars Ersgård. *Lund Studies in Historical Archaeology* 5. Lunds universitet, Lund. s. 23–140.
- Franzén, Gösta. (1982). *Ortnamn i Östergötland*. AWE/Geber. Stockholm.
- Fridell, Staffan. (2007). Var stod slaget vid Gestilren 1210? Ingår i: *Ortnamnssällskapets i Uppsala årskrift 2007*. s. 27–54.
- Fridell (2009). Från Gestilren till Gestre Ingår i *Striden i Gestilren 1210*. Red. Ingegerd Troedsson. Enköpings kommuns kulturförvaltning. S. 100–105.

- Fritz, Birgitta. (1972-1973). *Hus, land och län: förvaltningen i Sverige 1250-1434*. 2 vol. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Fritz, Birgitta. (1985). En folkungatida storman och hans olika roller: kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv. Ingår i: *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück* 5/4 1985. Red. Sandberg, Robert. Historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm. s. 85-114.
- Fritz, Birgitta. (2000). Helgeandshuset, Jungfru Marie psaltares brödraskap och övriga gillen. Ingår i: *600 år i Vadstena: Vadstens historia från äldsta tider till år 2000*. Red. Söderström, Göran. Stockholmia, Stockholm. s. 168-174.
- Frödin, Otto. (1919). *Alvastrabygden under medeltiden: arkeologiska undersökningar åren 1916-1918*. Cederquist, Stockholm.
- Gejrot, Claes. (1994). Diplomata novevallensia: the Nydala charters 1172-1280: a critical edition with an introduction, a commentary and indices Nydala kloster. *Studia Latina Stockholmiensia* 37. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Gertz, Martin Clarentius. (1918-1920). *Scriptores minores historiae Danicae*. 2 vol. Udg. af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, København.
- Grundberg, Leif. (2005). Torsåker, Björned och kyrkorna: möten mellan hednisk och kristen kult. Ingår i: *Stora Ådalen: kulturmiljön och dess glömda föflutna*. Red. Boström, Gunnel, Grundberg, Leif & Puktörne, Tommy. Länsmuseet Västernorrland, Härnösand. s. 254-349.
- Gräslund, Anne-Sofie. (1996). Kristna inslag i Jämtlands vikingatid. Ingår i: *Jämtlands kristnande*. Red. Brink, Stefan. *Projekt Sveriges Kristnande* 4. Lunne böcker, Uppsala.
- Gräslund Berg, Elisabeth. (2004). *Till prästens bruk och nytta: jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*. Meddelande 128, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Hafström, Gerhard. (1949). *Ledung och marklandsindelning*. Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Hamilton, John. (2008). Storgården vid Sylta och den uppländska stensträngsbygdens boplatser. Ingår i: *Hem till Jarlabanke: jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Red. Olausson, Michael. Historiska Media, Lund. s. 195-216.
- Hannerberg, David. (1975). Territoriella samhällsmodeller: förr. *Svensk geografisk årsbok* 51. Meddelanden från Lunds geografiska institution, Lund.
- Hedvall, Rikard & Gustavson, Helmer. (2001). Rundkyrkan i Klosterstad - en presentation av ett pågående projekt. *Fornvännen* 2001/1. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 145-152.
- Hedvall, Rikard. (2004). *Örberga*. Rapport dnr 422-1605-2004. Riksantikvarieämbetet UV. Linköping.
- Hedvall, Rikard. (2007). Broby kyrka: RAÄ 4, Strå socken, Vadstena kommun, Östergötland: arkeologisk undersökning. *UV Öst rapport 2007:87*. Riksantikvarieämbetet, Linköping.
- Helmfrid, Staffan. (1962). *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet. Stockholm.
- Holm, Olof. (2002). Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. *Jämten* 2002:95. Jämtlands läns Konstförenings och Heimbygdas årsbok. s. 86-106.

- Holmström, Marie. (2006). Makten och himmelriket: kontinentala kontakter och föränderliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift. Ingår i: Helgonets boning: studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra". 2006. Red. Ersgård, Lars. *Lund Studies in Historical Archaeology* 5. Lunds universitet, Lund. s. 141-240.
- Holmström, Marie & Tollin, Clas. (1990). Alvastra klostets äldre gods innehav: framväxt och rumslig struktur samt jämförelser med kontinentala förhållanden. Ingår i: *I heliga Birgittas trakter nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red. Dahlbäck, Göran. Humanistisk- samhällsvetenskapliga forskningsrådets skriftserie Brytpunkt, Uppsala. s. 301-327.
- HOW (Holmbäck, Åke & Wessén, Elias). (1933-46). *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. 5 vol. Geber. Stockholm.
- HT = Historisk tidskrift.
- Hybel, Nils & Poulsen, Björn. (2007). The Danish resources c. 1000-1550: growth and recession. *The northern world 1569-1462*: 34. Brill, Leiden.
- Hyenstrand, Åke. (1974). Centralbygd - randbygd: strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. *Studies in North-European archaeology* 5. Stockholm.
- I heliga Birgittas trakter: nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. (1990). Red. Dahlbäck, Göran. Humanistisk- samhällsvetenskapliga forskningsrådets skriftserie Brytpunkt, Uppsala.
- Jansson, Sam Owen. (1995). *Måttordboken*. 2:a rev. upplagan. Utarbetad av Dan Waldetoft. Nordiska museet. Stockholm.
- Jansson, Sven B. F. (1962). Stenfynden i Hovs kyrka. *Filologiskt arkiv* 9. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Johansen, Birgitta. (1997). Ormalur: aspekter av tillvaro och landskap. *Stockholm studies in archaeology* 14. Stockholm.
- Johansson, Mats. (1990). Tåkernbygden: en bebyggelsehistorisk analys. Ingår i: *I heliga Birgittas trakter nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red. Dahlbäck, Göran. Humanistisk- samhällsvetenskapliga forskningsrådets skriftserie Brytpunkt, Uppsala. s. 57-77.
- Kb = Kyrkobalken.
- KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Klackenberg, Henrik. (1984). Hästholmen. *Rapport Medeltidsstaden* 59. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm.
- Lagerqvist, Lars O. & Åberg, Nils. (1993). *Litet lexikon över Sveriges regenter*. Vincent förlag. Stockholm.
- Larsson, Anna. (1971). *Vadstena klostets två äldsta jordeböcker*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Larsson, Lars-Olof. (1964). *Det medeltida Varend*. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt. Gleerups. Lund.
- Larsson, Lars-Olof. (1970). Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen: några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. *Historisk tidskrift* 1970:1. Svenska historiska föreningen. s. 25-46.

- Lindqvist, Sune. (1915). Den helige Eskils biskopsdöme: några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige. Stockholm.
- Lindqvist, Gunnar. (2000). Vadstenaområdets historia fram till 1250. Ingår i: *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000*. Red. Söderström, Göran. Stockholmia, Stockholm.
- Lindqvist, Gunnar. Rapport, ATA (= Antikvariskt topografiska arkivet).
- Lindkvist, Thomas. (2003). Från träl till landbo: uppkomsten av det medeltida godssystemet i Europa och Norden. Ingår i: *Trälarna: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Red. Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17*. Nordiska museet, Stockholm. s. 9-21.
- Lindkvist, Thomas. (2008). Kungamakten och skatterna. Ingår i: *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Konferenser/Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-Akademien. Vol 68*. s. 163-175.
- Lindquist, Sven-Olof. (1981). Sockenbildningen på Gotland: en korologisk studie. Ingår i: *Gotländskt arkiv 53*. Gotlands fornsal, Visby. s. 45-64.
- Ljung, Cecilia. (2009). Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid - en diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument. Ingår i: *Skuggor i ett landskap: Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: en tvärvetenskaplig studie*. Red. Kaliff, Anders.
- Lovén, Christian. (1990). Hovs kyrkas medeltida byggnadshistoria. *Formvännen 85*. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 81-93.
- Lovén, Christian. (1990b). Romanska storkyrkor i Sverige. BHT NR 20.
- Lovén, Christian. (1996). Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. *Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 40*. Stockholm.
- Lovén, Christian. (2000a). Östgötalagens bestämmelse om kyrkobygge. *Historisk tidskrift 2000:3*. Svenska historiska föreningen. s. 325-341.
- Lovén, Christian. (2000b). Recension av Agneta Conrad Mattson. Risebergs kloster. *Fornvännen 2000:2*.
- Lovén, Christian & Gejrot, Claes. (2005). Gravar under kyrkmurar. *Hikuin 30*. *Kirkearkæologi i Norden 7*.
- Lundberg, Erik. (1935). Sigtunakyrkorna och Norge. *Formvännen 30*. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm. s. 219-236.
- Lundahl, Ivar. (1961). Det medeltida Västergötland. *Nomina Germanica 12*. AB Lundequistiska Bokhandeln, Uppsala.
- Magnell, Per. (1943). *En bok om Hov i Östergötland*. Linköping.
- Markus, Kersti. (1999). *Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Mercur Consulting, Tallinn.
- MEL = Magnus Eriksson Allmänna landslag.
- Myrdal, Janken. (2003). Mjölka och mala, gräva och valla: aspekter på trälars jordbruksarbete cirka år 1000-1300. Ingår i: *Trälarna: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Red. Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17*. Nordiska museet, Stockholm. s. 125-132.

- Myrdal, Janken & Tollin, Clas. (2003). Brytar och tidigmedeltida huvudgårdar. Ingår i: Trälär: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid. Red. Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken. *Skrifter om skogs- och lantbruks historia* 17. Nordiska museet, Stockholm.
- Myrdal, Janken. (2007a). Boskapsinventarier i Sverige och Danmark 1250-1400. Ingår i: *Historia. Vänbok till Christer Winberg*. Red. Andersson Palm, Lennart & Sjöberg, Maria. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Myrdal, Janken. (2007b). Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket. *Historisk Tidskrift* 2007:3. Svenska historiska föreningen. s. 495-504.
- Nationalutgåva av äldre geometriska kartor. Riksarkivet. Den geometriska jordeboken D6, digital version.
- NE = *Nationalencyklopedien*. (1989-).
- Neill, Tom & Lundberg, Stig. (1994). Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". *Fornvännen* 89. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungl. Vitterhets-, historie-, och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 145-159.
- Nevéus, Clara. (1974). Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige. *Studia historica Upsaliensia* 58. Uppsala.
- Nilsson, Bertil. (1996). Från gravfält till kyrkogård: förändringar och variation i gravskicket. Ingår i: Kristnandet i Sverige: gamla källor och nya perspektiv. Red. Nilsson, Bertil. *Projektet Sveriges kristnande* 5. Lunne böcker, Uppsala. s. 349-385.
- Nisbeth, Åke. (1982). Ängsö kyrka och dess målningar. *Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien* 33. Stockholm.
- Norborg, Lars-Arne. (1958). Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning. *Bibliotheca historica Lundensis* 7. Gleerup, Lund.
- Olsson Nordberg, Stig. (1926-1932). *Fomsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300*. 2 vol. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Rahmqvist, Sigurd. (1996). Sätessgård och gods: de medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 53. Uppsala.
- Underdånigt betänkande angående reglering af oregelbundenheter i rikets administrativa, judiciella, ecklesiastika och kommunala indelningar / afgifvet den 9 oktober 1882 af den dertill i nåder förordnade komité*. (1882). Samson & Wallin, Stockholm. s. 77-78, 81-82, 84-86, 343-345.
- Pipping, Rolf. (1926). Kommentar till Erikskrönikan. *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* 187. Helsingfors.
- Rannsakingar efter antikviteter, Bd 2. Södermanland, Närke, Värmland, Västergötland, Östergötland, Gotland, H. 1*. (1969). Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm
- Regner, Elisabet. (2005). Den reformerade världen: monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid. *Stockholm studies in archaeology* 35. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. Stockholm.
- Riddersporre, Mats. (1989). Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar: några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv Ingår i: By, huvudgård och kyrka: studier i Ystadsområdets medeltid. Red. Andersson, Hans & Anglert, Mats. *Lund studies in medieval archaeology* 5. Almqvist & Wiksell International, Stockholm. s. 135-144.

- Riddersporre, Mats. (1995). *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Förlagshuset. Swedala.
- Rosén, Jerker. (1949). Kronoavsöndringarna under äldre medeltid. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet* 46. Lund.
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok.
- Sawyer, Birgitta. (1988). "Property and Inheritance in Viking Scandinavia; the runic evidence". *Occasional papers on medieval topics* 2. Viktoria, Alingsås.
- Sawyer, Birgitta. (2002). Runstenar och förmedeltida arvsförhållanden. Ingår i: Om runstenar i Jönköpings län. Red. Agertz, Jan & Varenius, Linnéa. *Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum* 71. Jönköping. s. 55-78.
- Schlyter, Carl Johan. (1827). *Samling af Sveriges gamla lagar*. Första bandet. Westgöotalagen. Z. Hæggström. Stockholm.
- Schück, Herman. (1959). Ecclesia Lincopensis: studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. *Stockholm studies in history* 4. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Schück, Herman. (1974). *Tiend*. KLN 18 sp 195 ff.
- Schück, 1984, Västergötlands fornminnesförenings. tidskrift 1983/84
- Schück, Herman. (2005). Domkyrka och domkapitel inom den medeltida Linköpingskyrkan. Ingår i: Schück, Herman Kyrka och rike från folkungatid till vasatid. S. 47-86.
- Schmidt Sabo, Katalin. (2004). Vem behöver en by? Strategier, förändring och bybildning under den tidiga medeltiden. Ingår i: Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark. Red. Carelli, Peter, Hermanson, Lars & Sanders, Hanne. *Centrum för Danmarksstudier* 3. Göteborg.
- SD = Svenskt Diplomatarium 1401-1420. 1875-1903.
- SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek. Riksarkivet.
- SMHD II:1. "Narratiunde fundatione monasterii Vitæ scolæ."
- SOL = Svenskt ortnamnslexikon. Språk- och folkminnesinstitutet. 2003. Uppsala.
- Sporrong, Ulf. (1985). *Målarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.
- Stenberger, Märten. (1950). Erikstorpsspännet och Hedeby. *Fornvännen* 45. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga vitterhets-, historie-, och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 36-40.
- Stensland, Per G. (1945). Julita klostrets godspolitik. *Sörmländska handlingar* 10. Södermanlands Hembygdsförbund. Nyköping.
- Stibeus, Magnus. (2000). Vadstena före staden. Ingår i: 600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000. Red. Söderström, Göran. Stockholmia. Stockholm.
- Strid, Jan Paul. (1993). *Kulturlandskapets språkliga dimension: ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Striden i Gestilren 1210: varför? vad hände? och sen då?* (2009). Red. Troedsson, Ingegerd. Enköpings kommuns kulturförvaltning. Enköping.
- Svärdström, Elisabeth & Gustavson, Helmer. (1973). Runfynd 1972. *Fornvännen* 68. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 185-203.
- Swartling, Ingrid. (1969). *Alvastra Abbey*. Almqvist & Wiksell. Stockholm.

- Tagesson, Göran. (2007). Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland: spår av medeltida aktörer. *Fornvännen* 102. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. s. 246-266.
- Tollin, Clas. (1985). *Medeltida vapensyner i Rydaholm*. Smäländska kulturbilder 1985. Jönköpings läns museum. s. 22-31.
- Tollin, Clas. (1997). Gudhems medeltida östgräns: ett rekonstruktionsförsök. *Namn och bygd* 85. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala. s. 57-66.
- Tollin, Clas. (1998). Nydala klostets grundläggning och jordegendomar under äldre tid. Ingår i: Nydala kloster: andligt centrum och maktfaktor i det medeltida Småland. Red. Aldén, Lars. *Meddelande* 20. *Växjö stiftshistoriska sällskap*. Växjö. s. 35-58.
- Tollin, Clas. (1999). *Rågångar, gränshallar och ägoområden: rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande 101, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Tollin, Clas. (2002). Alvastra kloster och Sverkerätten: en rumslig studie av det tidigmedeltida ägoinnehavet. Ingår i: *Ny väg till medeltidsbrevens: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november 1999*. Red. Gejrot, Claes, Andersson, Roger & Abukhanfusa, Kerstin. Riksarkivet, Stockholm. s. 216-244.
- Tollin, Clas. (2003). Vadstena klostets västgötagodds. Ingår i: *Heliga Birigitta och Västergötland*. Red. Hagberg, Jonny. Skara skrifthistoriska sällskaps skriftserie nr 11. s. 241-259.
- Tuulse, Armin. (1955). *Hossmo, en försvarskyrka med östtorn*. Almqvist & Wiksell. Stockholm. UH = Upplands handlingar. Kammararkivet.
- Ulsig, Erik. (1968). Danske adelsgodser i middelalderen. *Skrifter udg. af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet* 2. Nordisk forlag, København.
- Vakl 1502 = *Vadstena klostets jordebok 1500: jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker*. Utgiven genom Carl Silfverstolpe. Nord. bokhandeln. Stockholm. 1897.
- vgl. = Västgötalagen.
- Vretemark, Maria. (1998). Karleby kyrka: traditionen som blev sann. *Småskrift Skaraborgs länsmuseum* 5. Skaraborgs länsmuseum, Skara.
- Vretemark, Maria. (2007). *Utgrävningen i Varnhem: en ny syn på Västergötlands kristnande*. Västgötalitteratur. Skara.
- Vretemark, Maria & Axelsson, Tony. (2008). The Varnhem Archaeological Research Project: a new insight into the christianization of Västergötland. *Viking and Medieval Scandinavia* 4. Brepols. s. 209-219.
- Vretemark, Maria. (2009). Tidiga kristna spår i Varnhem: hur tolkar vi det? *Tidskrift för historisk debatt* nr 2. Historieforum Västra Götaland, Källby.
- Widgren, Mats. (1998). Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld: finns det någon väg till en syntes? Ingår i: Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist. Red. Larsson, Lars & Hårdh, Birgitta. *Acta Archaeologica Lundensia* 28. Almqvist & Wiksell International, Stockholm. s. 281-296.
- Åqvist, Gösta. (1989). Kungen och rätten: studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och domsrätt under medeltiden. *Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning* 43. Lund.

Äganderätten i lantbrukets historia. (1995). Red. Widgren, Mats. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8*. Nordiska museet, Stockholm.

ÄSF = Äldre svenska frälseläkter 1-3. (1957-1989). Stockholm.

ÖGH = Östergötlands Handlingar. Kammararkivet.

ögl = Östgöotalagen.

ÖGR = *Sveriges runinskrifter. Bd 2, Östergötlands runinskrifter*. (1911-18). Granskade och tolkade av Brate, Erik. Almqvist & Wiksell international, Stockholm.

Tidigare utgivna rapporter / Previously published reports

I denna serie publiceras forsknings- och försöksresultat vid Institutionen för ekonomi inom Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap, Sveriges lantbruksuniversitet. Tidigare nummer kan i mån av tillgång anskaffas från institutionen.

This series is a publication of research and experiment results from the Department of Economics at the Faculty of Natural Resources and Agriculture Sciences, Swedish University of Agricultural Sciences. Previous issues may be obtained, as far as supplies admit, from the Department.

2001

141 Publicerade arbeten 1997-2000.

142 Nilsson, T. Optimal hedging strategies for Swedish grain agents.

2002

143 Publicerade arbeten 2001

144 Gunnarsson, F. Ekonomiska konsekvenser av VMS på gårdsnivå/
Economic consequences of VMS technology at farm level.

145 Öhlmér, B., Flodin, J. & Karlsson, T. AGRIWISE: Databok för driftsplanering; Områdeskalkyler/ AGRIWISE: Database for farm planning; Enterprise budgets.

146 Hakelius, K. Lantbrukskooperationens finansiella problem: teoretiska analyser och uppslag till lösningar/ Financial problems in farmer cooperatives: theoretical analyses and outlines fotsolutions.

2003

147 Publicerade arbeten 2002.

148 Brundin, S. En beslutsmodell för växtskyddsåtgärder och gödsling vid odling av vårkorn/ Application of nitrogen, insecticides and fungicides: an integrated decision model for spring barley.

149 Nilsson, J. & Björklund, T. Kan Kooperationen klara konkurrensen?: om marknadsorientering i livsmedelssektorn/ Can

cooperatives cope with the competition?: on market orientation in the agrifood sector.

- 150 Ericson, T, Future options for Macedonian agricultural policy.
- 151 Ollila, P. Food safety of pork: a study about food safety institutions in the pork marketing system.
- 152 Anderson, Å. Jordbruket i samhället inför 2000-talet: en studie med utgångspunkt i erfarenheter av svensk jordbrukspolitik under senare delen av 1900-talet/Agriculture in society entering the 21st century: a study based on experiences of Swedish agricultural policy during the latter part of the 20th century.
- 153 Carlsen, H. & Fahlbeck, E. A simple evaluation of the Swedish Catch Crop Program.

2004

- 154 Publicerade arbeten 2002-2003
- 155 Johansson, D., Andersson, H & Hedberg, A. Hästnäringens samhällsekonomiska betydelse i Sverige./ The economic importance of the horse sector in Sweden.
- 156 Important Issues for the Macedonian Agricultural Sector: papers written for the workshop in Ohrid, R. Macedonia, 10-16 June, 2003.
- 157 Cederholm, P. Det agrara landskapets pris.
- 158 Heimbrandt, A & Olofsson, C. Styrelsens sammansättning, roll och uppgifter i det lantbruksko- operativa företaget/ Corporate governance in a producer cooperative company: a case analysis.

2005

- 159 Myrdal, J. Om humanvetenskap och naturvetenskap.

2007

- 160 Fahlbeck, Erik & Lindberg, Gunnar. Privata initiativ till kollektiva nyttigheter inom Svenskt jordbruk – Potential för kollektiv samverkan.

2008

- 161 Björnhag, Göran. Husdjurens tidiga historia.
- 162 Stampe, Oskar & Wahn, Andreas. Strategier vid generationsskifte.
- 163 Domeij, Åsa. Jordbrukets hållbarhet i ett historiskt perspektiv.

2009

- 164 Ericson, Tina, Pelling, Erik & Surry, Yves. Support to Agriculture in FYR Macedonia – An Exploratory Assesment (1999-2004).
- 165 Hasund, Knut Per. Miljöstöd för slätter- och betesmarker – en jämförelse mellan fem länder.

2010

- 166 Renborg, U. Research on agricultural research. Rates of return to agricultural research in Sweden.